

Філософська думка

---

4 1984

Більшість статей, вміщених у цьому номері, написана філософами Дніпропетровського регіону Українського відділення Філософського товариства СРСР.

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму, вміщуємо такі статті: Формування розумних потреб особи (Круглий стіл «Філософської думки»); В. І. Х о л о х — Громадська думка як засіб боротьби з «пережитками минулого»; Г. А. З а ї ч е н к о, В. А. П о л т о р а к — Проблеми теорії і методики організації соціального проектування і планування у підготовці інженерів.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо статті: Л. М. М а л и ш к о — Об'єктивні і суб'єктивні умови в суспільному розвитку; В. І. П р о н я к і н — Досвід як фактор соціальної причинності; В. І. К у ц е н к о — Суспільна проблема, її виникнення і розв'язання; А. В. С ь о м у ш к і н — Методологічні проблеми визначення історичного начала у філософії; О. О. С е т о в — Методологічні проблеми психології управління.

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

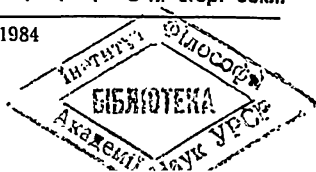
№ 4 Липень — серпень 1984

Київ Наукова думка

— searchil 93

З М І С Т

<i>Бойко В. Г.</i> (Дніпропетровськ). Ступені зростання	3	
Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму		
Формування розумних потреб особи (Круглий стіл «Філософської думки» Продовження)	10	
<i>Холох В. І.</i> Громадська думка як засіб боротьби з «пережитками минулого»	17	
Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики		
<i>Малишко Л. М.</i> (Дніпропетровськ). Об'єктивні і суб'єктивні умови в суспільному розвитку	28	
<i>Пронякін В. І.</i> (Дніпропетровськ). Досвід як фактор соціальної причинності	35	
Методологія наукового пізнання		
<i>Куценко В. І.</i> Суспільна проблема, її виникнення і розв'язання	42	
<i>Сьолушкін А. В.</i> (Дніпропетровськ). Методологічні проблеми визначення історичного начала філософії	53	
<i>Сетов О. О.</i> (Дніпропетровськ). Методологічні проблеми психології управління	60	
Шабаліна Є. М. (Дніпропетровськ). Проблема взаємозв'язку художньої творчості і сирійманія твору мистецтва		66
<i>Білоусова В. В.</i> (Дніпропетровськ). Сутність умовності в мистецтві	75	
З досвіду роботи кафедр філософії і наукового комунізму вузів республіки		
<i>Заїченко Г. А.</i> (Дніпропетровськ), <i>Полторак В. А.</i> (Дніпропетровськ) Проблеми теорії і методик організації соціального проектування і планування у підготовці інженерів	81	
Наукові повідомлення		
<i>Камишан М. А.</i> (Дніпропетровськ). До визначення поняття «фактор»	88	
Критика буржуазної ідеології		
<i>Гнатенко П. І.</i> (Дніпропетровськ). Реакційна сутність буржуазних концепцій національного характеру	92	
<i>Шлайфер Н. Ю.</i> (Дніпропетровськ). Критичний аналіз концепції людини в релігійній антропології Р. Нібура	99	
Наукове життя		
<i>Грищенко В. Д.</i> (Москва). Дослідження проблем марксистсько-ленінської філософської науки в Українській РСР в 1977—1982 роках (огляд докторських дисертацій)	107	
<i>Малишевська Л. Г.</i> Традиційна зустріч	115	
<i>Пономарьов А. П.</i> Діалектика інтернаціонального і національного в духовному світі радянської людини	119	
<i>Хроніка наукового життя</i>	87, 91	
Рецензії		
<i>Чумаченко М. Г.</i> (Донецьк). Соціальні проблеми автоматизації управління	121	
<i>Поручий Г. В.</i> Природа і людина в ідейній спадщині М. Г. Холодного	122	
<i>Вандишев В. М., Лук'янець В. С.</i> Світогляд А. Ейнштейна і філософські основи теорії відносності	124	
<i>Бакіров В. С.</i> (Харків), <i>Ручка А. О.</i> Теоретико-методологічний аналіз оцінного процесу	125	
Пам'яті Б. Г. Кубланова	127	
Пам'яті А. Т. Нелепа	128	
Наші автори	3-тя стор. обл.	

СОДЕРЖАНИЕ

Бойко В. Г. (Днепропетровск). Ступени роста, с. 3. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА. Формирование разумных потребностей личности (Круглый стол «Філософської думки». Продолжение), с. 10. *Холох В. П.* Общественное мнение как средство борьбы с «пережитками прошлого», с. 17. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Малышко Л. Н.* (Днепропетровск). Объективные и субъективные условия в общественном развитии, с. 28. *Пронякин В. П.* (Днепропетровск). Опыт как фактор социальной причинности, с. 35. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Кущенко В. П.* Общественная проблема, ее возникновение и решение, с. 42. *Семущин А. В.* (Днепропетровск). Методологические проблемы определения исторического начала философии, с. 53. *Сетов А. А.* (Днепропетровск). Методологические проблемы психологии управления, с. 60. ♦ *Шабалина Е. Н.* (Днепропетровск). Проблема взаимосвязи художественного творчества и восприятия произведения искусства, с. 66. *Белусова В. В.* (Днепропетровск). Сущность условности в искусстве, с. 75. ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ КАФЕДР ФИЛОСОФИИ И НАУЧНОГО КОММУНИЗМА ВУЗОВ РЕСПУБЛИКИ. От редакции, с. 81. *Заиченко Г. А.* (Днепропетровск), *Полторак В. А.*, (Днепропетровск). Проблемы теории и методики организации социального проектирования и планирования в подготовке инженеров, с. 81. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Камышан М. А.* (Днепропетровск). К определению понятия «фактор», с. 88. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Гнатенко П. П.* (Днепропетровск). Реакционная сущность буржуазных концепций национального характера, с. 92. *Шлайфер Н. Е.* (Днепропетровск). Критический анализ концепции человека в религиозной антропологии Р. Нибура, с. 99. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Грищенко В. Д.* (Москва). Исследование проблем марксистско-ленинской философской науки в Украинской ССР в 1977—1982 годах (обзор докторских диссертаций), с. 107. *Малишевская Л. Г.* Традиционная встреча, с. 115. *Пonomarev A. P.* Диалектика интернационального и национального в духовном мире советских людей, с. 119. Хроника научной жизни, с. 87, 91. РЕЦЕНЗИИ, с. 121. НАШИ АВТОРЫ, 3-я стр. обл.

CONTENTS

Boiko V. G. (Dnepropetrovsk). Growth Steps, p. 3. THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF MATURE SOCIALISM. Formation of Reasonable Requirements of the Personality (Round Table of «Filosofska dumka»), p. 10. *Khorokh V. I.* Public Opinion as a Means for Struggle with «Survival» of the Past, p. 17. WELTANSCHAUUNG. ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Malysenko L. N.* (Dnepropetrovsk). Objective and Subjective Conditions in the Social Development, p. 28. *Pronyakin V. I.* (Dnepropetrovsk). Experience as a Factor of Social Causality, p. 35. Methodology of Scientific Knowledge, *Kutsenko V. I.* Social Problem, Its Origin and Solution, p. 42. *Semushkin A. V.* (Dnepropetrovsk). Methodological Problems for Determining the Historical Beginning of the Philosophy, p. 53. *Setov A. A.* (Dnepropetrovsk). Methodological Problems of Management Psychology, p. 60. *Shabalina E. N.* (Dnepropetrovsk). A Problem on Interrelation of Art Creation and Perception of Work of Art, p. 66. *Belousova V. V.* (Dnepropetrovsk). The Essence of Conditionality in Art, p. 75. FROM THE EXPERIENCE OF WORK OF PHILOSOPHY AND SCIENTIFIC COMMUNISM CHAIRS IN HIGHER SCHOOLS OF THE UKRAINE. From the Editor, p. 81. *Zaichenko G. A.* (Dnepropetrovsk), *Poltorak V. A.* (Dnepropetrovsk). Problems of the Theory and Methods for Organization of Social Projecting and Planning in Training Engineers, p. 81. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Kamyshan M. A.* (Dnepropetrovsk). On Determination of the Notion «Factor», p. 88. Criticism of Bourgeois Ideology, *Gnatenko P. P.* (Dnepropetrovsk). Reactionary Nature of Bourgeois Conceptions on the National Character, p. 92. *Shlaifer N. Yu.* (Dnepropetrovsk). Critical Analysis of the Conception of Man in R. Nibur's Religious Anthropology, p. 99. SCIENTIFIC LIFE. *Grishchenko V. D.* (Moscow). A Study Problems on the Marxist-Leninist Philosophic Science in the Ukrainian SSR in 1977—1982. (Review of Doctors' Theses), p. 107. *Malishevskaya L. G.* Traditional Meeting, p. 115. *Ponomarev A. P.* Dialectics of International and National in Spiritual Life of the Soviet People, p. 119. Chronicle of Scientific Life, p. 87, 91; REVIEWS, p. 121. OUR AUTHORS, the 3d page of the cover.

СТУПЕНІ ЗРОСТАННЯ

Одинадцята п'ятирічка ознаменувалася значними зверненнями в розв'язанні великих і складних завдань удосконалення зрілого соціалізму. Важливою подією в суспільно-політичному житті країни, в багатоплановій творчій роботі, яку здійснюють партія і Радянська держава, стали квітневий (1984 р.) Пленум ЦК КПРС і перша сесія Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання. Вони є яскравим підтвердженням послідовного курсу партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, рішимості КПРС неухильно втілювати в життя висунуті XXVI з'їздом партії і конкретизовані Пленумами ЦК КПРС завдання всемірного зміцнення економічного і оборонного потенціалу країни, підвищення добробуту радянських людей, мобілізації всіх сил і засобів для збереження миру на планеті.

Виступи товариша К. У. Черненка на Пленумі ЦК КПРС і сесії Верховної Ради СРСР мають величезне значення для практичної діяльності партії, всіх її організацій. У них окреслено широке коло проблем, пов'язаних з дальшим удосконаленням загальнонародної державності й соціалістичної демократії, дано принципи настанови щодо підвищення ролі Рад народних депутатів, втілення в життя соціально-економічної політики партії, висунуто важливі положення про дальше поліпшення комуністичного виховання підростаючих поколінь.

З великою зацікавленістю комуністи, всі радянські люди сприйняли підсумки засідання Комісії ЦК КПРС по підготовці нової редакції Програми КПРС, виступ Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненка про вузлові питання, пов'язані з характером, змістом нової редакції Програми, глибоко науковий висновок про те, що в сучасних умовах наша Програма повинна бути програмою вдосконалення розвинутого соціалізму, мірою чого і відбувається поступове просування до комунізму.

Трудящі двічі орденоносної Дніпропетровської області можуть законно пишатися тим, що в загальносоюзних досягненнях і в успіхах республіки є їхній вагомий внесок. Економіка і народне господарство Дніпропетровщини розвиваються такими темпами, що людина, яка не була тут років сорок, навряд чи впізнала б ці місця, відвідавши їх сьогодні. Нині область дає таку кількість чавуну, сталі і прокату, яку в 1940 році виробляла вся країна. Одна тільки дев'ята домна «Криворіжсталь» дає стільки чавуну, скільки виробляли всі домни дореволюційної Росії. Як свідчать підсумки трьох минулих років одинадцятої п'ятирічки, темпи зростання неухильно підвищуються. За п'ять місяців четвертого року п'ятирічки понад план вироблено товарної продукції на 74,8 млн. крб., додатково до плану вироблено 64,4 тис. т сталі, 54,4 тис. т готового прокату, 15,8 тис. т труб, 40,1 тис. т марганцевої руди, 8,4 тис. т мінеральних добрив. Весь приріст товарної продукції одержано за рахунок зростання продуктивності праці. Обсяг продукції з вищою категорією якості зріс на 5,2%, 22,6% цієї продукції відзначено державним Знаком якості.

Трудящі області добре усвідомлюють, що ці успіхи — результат науково обгрунтованої економічної стратегії партії, вмілого кооперування сил, співробітництва різних республік і міст країни.

Наші плани великі і відповідальні. Вони реальні. Адже в їх основі лежить науковий розрахунок. Такою основою на Дніпропетровщині є регіональні комплексні цільові програми «Руда», «Сталь», «Якість»,

«Будівництво», «Врожай», «Здоров'я», «Праця», «Родючість». Вони розроблені з ініціативи обкому партії науковими закладами АН УРСР, розраховані на тривалу перспективу і ґрунтуються на новітніх досягненнях науки, техніки і технології, на вивірених прогнозах. Уже сьогодні можна говорити, що витрати на реалізацію програм повністю окупаються. Так, економічний ефект від упровадження наукових розробок тільки в межах програм «Руда» і «Сталь» вже перевищив 33 млн. крб.

Трудащі Дніпропетровщини активно підтримують заклик партії господарювати бережливо. В об'єднаннях, на заводах і фабриках проводиться пошук невикористаних резервів і ресурсів економії. Здійснення широкої програми організаційних заходів у поєднанні зі зміцненням трудової дисципліни і підвищенням продуктивності праці за три роки забезпечило скорочення втрат робочого часу на 26 проц. Гарячий відгук у колективах підприємств області дістав заклик грудневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС досягти надпланового підвищення продуктивності праці на один процент і зниження собівартості продукції на півпроцента. У відповідь на цей заклик понад 500 трудових колективів області прийняли зустрічні плани. Вихід на намічені рубежі дозволить у цьому році виробити понад план промислової продукції більш ніж на 140 млн. крб. і майже на 44 млн. крб. знизити витрати на її виробництво.

Розв'язання цього завдання ми знову ж таки пов'язуємо з науковим розрахунком. На грудневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС було схвалено досвід атестації і скорочення робочих місць на Дніпропетровському комбайновому заводі ім. К. Є. Ворошилова. Ця робота проводиться за участю вчених Дніпропетровського університету. Наслідком її є те, що за три роки поточної п'ятирічки продуктивність праці на заводі зросла на 27,5%. Обком партії забезпечив поширення важливої ініціативи комбайнобудівників. Нині на промислових підприємствах області вже атестовано 33,8 тис. робочих місць, внаслідок чого їх кількість зменшилась на 10 тис. Результати впровадження цього досвіду та інших починів відразу ж стали відчутними. Так, тільки минулого року завдяки зростанню продуктивності праці обсяг виробництва збільшився в області на 500 млн. крб., що більш ніж удвоє перевищує запланований показник. Значно скоротилась кількість відстаючих підприємств, а шість міст на кінець 1983 року не мали відстаючих колективів.

Здійснюється велика будівельна програма. За три роки п'ятирічки до ладу діючих стали сім нових підприємств, 170 важливих виробничих об'єктів і потужностей, освоєно майже 6 млрд. крб. капіталовкладень, поліпшено роботу транспорту і зв'язку.

Добре зарекомендувала себе комплексна система управління якістю продукції і ефективним використанням ресурсів, розроблена з ініціативи і під керівництвом обкому партії. Система схвалена ЦК КПРС і набула значного поширення в країні. Заходи щодо підвищення надійності, довговічності, зниження матеріалоемкості наших промислових виробів виправдали себе — збільшився випуск продукції із Знаком якості, підвищилась її конкурентоспроможність.

Предметом особливої турботи обласної партійної організації є агропромисловий комплекс. Останніми роками проведено велику роботу щодо формування нових органів управління сільським господарством, організації їх діяльності, налагодження тісної взаємодії господарства і обслуговуючих галузей. За три роки на розвиток агропромислового комплексу області виділено понад мільярд карбованців капіталовкладень, 900 млн. із них — безпосередньо для сільського господарства. Основні виробничі фонди сільгосппризначення зросли на 22, а їх енергетичні потужності — на 11 проц. Введено в експлуатацію близько

19 тис. га зрошуваних земель, майже на 16 проц. більше вноситься мінеральних добрив. Впроваджена і освоєна індустріальна технологія вирощування кукурудзи, соняшнику, цукрових буряків, сої, овочевих культур на площі понад 500 тис. га, підвищився рівень механізації трудомістких процесів.

Завдяки величезній допомозі держави зміцніла економіка радгоспів і колгоспів, зросла рентабельність виробництва. В 1983 р. остання становила 21,2 проц. (в 1982 р. — 7 проц.). На 4,4 проц. зросла продуктивність праці. Річний план продажу державі м'яса, молока, яєць, вовни, овочів перевиконано.

У нинішній п'ятирічці 74 виробничих колективи, 6 районів і міст області стали переможцями всесоюзного соціалістичного змагання. Самовіддана праця трудящих області гідно оцінена Батьківщиною. Восьми передовикам і новаторам виробництва присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці. 1320 чоловік нагороджені орденами і медалями СРСР, понад 950 — удостоєні республіканських нагород.

Хоч би якими значними були наші досягнення, ми добре усвідомлюємо, що маємо працювати більше і краще. У нинішньому році заплановано збільшити обсяг промислового виробництва на 1,7 проц., тобто на 236,9 млн. крб., зросте і реалізація товарної продукції. У будівництві намічено приріст освоєння капіталовкладень на 17,7 проц. Майже половина виділених коштів тут має бути освоєна за рахунок технічного переозброєння і реконструкції підприємств.

У світлі рішень і рекомендацій Всесоюзної економічної наради з проблем агропромислового комплексу, завдань, поставлених у промові на нараді товаришем К. У. Черненко, напружені плани втілюють в життя і працівники полів та ферм. Приріст валової продукції сільськогосподарства області має становити не менш ніж 8 проц. порівняно з урожаєм минулого року. Головним на найближчий період лишається виробництво зерна, яке планується довести і в нинішній п'ятирічці до 3 млн. 435 тис. т у середньому на рік. Це цілком можливо завдяки поліпшенню селекції і насінництва, а також раціональному використанню зернового потенціалу зрошуваних земель і підвищенню культури землеробства. Особлива увага приділяється вирощуванню кукурудзи на зерно, виробництво якого вже у нинішньому році має досягти 1 млн. т.

Головна мета і зміст діяльності партії — підвищення матеріального добробуту і духовне зростання радянського народу. Трудящі Дніпропетровщини повсякденно переконуються у цьому на власному досвіді. Минулого року середньомісячна заробітна плата робітників і службовців області зросла на 1,8 проц. і становить 173,5 крб. Оплата праці колгоспників підвищилася на 4 проц. Забезпечено значне збільшення роздрібного товарообороту і обсягу реалізації побутових послуг. За рахунок усіх джерел фінансування побудовано понад 34 тис. квартир, поліпшено житлові умови 152 тис. чоловік. Введено в дію школи на 14,5 тис. місць і дошкільних закладів на 4,6 тис. місць, лікарні — на 1011 ліжок, поліклініки на 1070 відвідувань за зміну, реалізована велика соціальна програма на селі. Лінія на неухильне підвищення добробуту трудящих продовжуватиметься і в майбутньому.

Нині безпосередньою продуктивною силою суспільства стає наука. На Дніпропетровщині створено потужний науковий потенціал. Дослідну роботу тут проводять понад 16 тис. наукових працівників, серед яких — 23 академики і члени-кореспонденти АН УРСР і ВАСГНІЛ, 370 докторів і понад 5 тис. кандидатів наук. За роки нинішньої п'ятирічки створено два нові наукові підрозділи АН УРСР. Загальний обсяг фінансування науково-дослідних робіт в 1981—1983 рр. становив 470 млн. крб., економічний ефект від впроваджених наукових розробок — 1,2 млн. крб. Ученими області одержано майже 50 патентів і ліцензій, 5 тис. авторських свідоцтв, видано 320 монографій.

Успіх у будь-якій галузі суспільної діяльності залежить від людей, їх громадсько-політичної зрілості, яка дістає відображення в їхньому ставленні до праці. Тільки ідейно і політично зріла, професійно грамотна, високоморальна людина може свідомо і ефективно використовувати переваги соціалістичної системи господарювання, примножувати колективний соціально-економічний, науково-технічний і духовний потенціал суспільства розвинутого соціалізму. Мати право господаря і бути справжнім господарем — мудрим і дбайливим — не одне й те саме. Виховання таких почуттів і здатностей — тривалий, багатоплановий процес, важливе місце у здійсненні якого належить ідейно-політичній роботі. Для розв'язання цього завдання партія має широко розгалужену систему ідеологічних закладів, добре підготовлені кадри, здатні забезпечувати високу дієвість ідеологічної, масово-політичної роботи.

У нашій області питаннями організації, методики і поліпшення ідейного загартування трудящих займається 104 Будинки і штатні кабінети політичної освіти партійних комітетів, університет марксизму-ленінізму, курси підвищення кваліфікації партійних, радянських і господарських працівників. Крім того, створено 640 кабінетів політичної освіти і 190 кабінетів економічної освіти на громадських засадах на підприємствах, в організаціях і учбових закладах. Для організації масової політичної роботи створено широку мережу Червоних кутків, Ленінських кімнат, Будинків тваринників і механізаторів, агітмайданчиків.

Виятьково важливе місце в ідеологічній, політико-виховній роботі належить засобам масової інформації. На Дніпропетровщині сьогодні видаються 179 газет, загальний разовий тираж яких становить 1 млн. 200 тис. примірників, радіопередачі здійснюють 85 штатних редакцій. Республіканське видавництво «Промінь», що діє у Дніпропетровську, щорічно випускає в світ близько 80 найменувань книг. В області — 1 млн. 348 тис. телевізорів, понад півтора мільйона радіоточок.

Сформовано і великий ідеологічний актив. Політичну і економічну освіту несуть трудящим понад 44 тис. пропагандистів, щомісяця виступають майже 3 тис. доповідачів, працює численна армія лекторів-агітаторів, політінформаторів. У трудових колективах регулярно працюють інформаційно-пропагандистські групи парткомів.

Ідейно-політичним впливом охоплено практично все доросле населення області, студентство й інші категорії учнівської молоді. Так, тільки в системі економічної і політичної освіти нині навчається майже півтора мільйона чоловік. Наша мета полягає в тому, щоб якнайефективніше використовувати весь арсенал виховних засобів.

Візьмемо, наприклад, роботу по пропаганді й поширенню колективних форм організації і стимулювання праці. Після того, як в 1978 р. обком партії схвалив досвід впровадження бригадного підряду, нагороджений Дніпропетровським заводом металургійного устаткування, для вивчення, узагальнення, поширення і впровадження цього досвіду були використані всі засоби агітації і пропаганди. І ось результат: сьогодні в області понад 40 тисяч бригад, тобто майже половина працюючих, застосовують такий метод.

З метою вдосконалення виховного процесу в області вироблена і впроваджується комплексна система заходів підвищення ефективності ідеологічної роботи з науково обгрунтованими критеріями її оцінки. Добре зарекомендували себе і поширюються такі елементи системи, як морально-трудова кодекси, служби регулювання морально-психологічного клімату, повсюдно в трудових колективах складено соціальні паспорти, пропагується досвід цехів, бригад і дільниць, що працюють за принципом колективної матеріальної і моральної відповідальності за стан трудової дисципліни і громадського порядку, кардинально перебудується організація лекційної пропаганди.

Ще на зорі Радянської влади В. І. Ленін підкреслював, що тільки в умовах соціалізму сила прикладу вперше дістає можливість здійснити свій масовий вплив. Обласна парторганізація виховала величезний загін передовиків і новаторів виробництва, чий приклад є маяком, що вказує дорогу творчого і громадського самоствердження широким масам трудящих.

Патріотичні почини, передові форми і методи роботи, особистий приклад новаторів виробництва вивчаються в системі економічної освіти трудящих, їх популяризації і пропаганді приділяють постійну увагу засоби масової інформації, лектори. Це добре сприяє піднесенню рівня економічного мислення кадрів, на необхідність якого звернув увагу товариш К. У. Черненко на Всесоюзній економічній нараді з проблем агропромислового комплексу.

Однією з перспективних форм економічної освіти, пропаганди передового досвіду і виховання трудящих стали школи комуністичної праці в сільському господарстві. У нинішньому році в них навчаються близько 87 тис. чол., в систему економічної освіти залучається якомога більше трудівників сільського господарства. Ці школи, озброюючи слухачів необхідними знаннями, безпосередньо пов'язують навчання з оволодінням навичками високопродуктивної праці, навчають трудящих мислити сучасними економічними категоріями, грамотно, творчо аналізувати господарську діяльність своїх колективів.

Важливою соціальною проблемою є для нас і вдосконалення виховання молоді, підготовка робітничої зміни, молодих спеціалістів. Так, за роки одинадцятої п'ятирічки тільки вузи і технікуми області підготували 112 тис. спеціалістів. Сьогодні в 12 вузах, одному філіалі і 71 середньому спеціальному закладі навчаються 168 тис. юнаків і дівчат. Дальший розвиток у нинішній п'ятирічці дістала і система професійно-технічної освіти. В 78 закладах такого типу і 18 їх філіалах оволодівають 200 професіями майже 45 тис. учнів.

Виховання людини, формування її світогляду розпочинається з раннього дитинства, і в цій справі величезну роль відіграє шкільний вчитель — старший друг і наставник підростаючого покоління. Квітневий (1984 р.) Пленум ЦК КПРС поставив нові відповідальні завдання щодо реалізації реформи школи. Реформа шкільної освіти і виховання — питання величезної політичної ваги. Трудові колективи і громадські організації області взяли активну участь в обговоренні проекту ЦК КПРС про реформу школи. Але це тільки початок роботи. Попереду — найскладніша і найвідповідальніша її частина, пов'язана з практичною реалізацією постанови Пленуму ЦК КПРС і рішення сесії Верховної Ради СРСР.

Істотна умова комуністичного виховання — збагачення духовного життя людей, дальше піднесення їхнього культурного рівня, розвиток масової фізичної культури і спорту. В області працюють вісім театрів, шість музеїв, понад тисяча клубних закладів. До послуг трудящих — 67 стадіонів, 37 плавальних басейнів, майже тисяча спортзалів, які можуть прийняти водночас 150 тис. чоловік. За три роки п'ятирічки видали 37 книг письменників Дніпропетровщини, твори її художників експонувались на п'ятнадцяти обласних, чотирнадцяти всесоюзних і республіканських виставках. В області працюють понад 18 тис. колективів художньої самодіяльності, в якій беруть участь майже 300 тис. чоловік. Зростає її якісний рівень — 104 колективи носять звання народного, а три — заслуженого самодіяльного колективу республіки. Осередки культури стали центрами активної і змістовної ідеологічної роботи, комуністичного виховання трудящих.

Вагомий внесок в теорію і практику комуністичного будівництва, в пропаганду марксистсько-ленінської теорії роблять учені-суспільствознавці Дніпропетровщини, яких тільки у вузах області налічується по-

над 500 чоловік, серед них — 160 філософів. Сфера їхніх наукових досліджень охоплює проблематику діалектичного і історичного матеріалізму, етики, естетики, логіки, теорії наукового комунізму, історії філософії і критики сучасної буржуазної філософії. Учені-філософи беруть активну участь в роботі методологічних семінарів, методичних рад Будинків і кабінетів політичної освіти, товариства «Знання». Серед праць філософів Дніпропетровщини — монографії І. А. Мороза «Діалектика розвитку соціалізму. Проблема діалектичних протилежностей», Л. М. Малишко — «Конкретно-історична зумовленість людської діяльності», Ф. І. Прокоф'єва «Художня творчість мас в умовах розвинутого соціалізму».

Наукові розробки суспільствознавців області мають практичне застосування. Так, кафедра філософії Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту разом з кафедрою організації управління будівництвом провели дослідження проблем соціалістичного змагання. Підсумком праці вчених стала брошура «Соціалістичне змагання. Система, сутність, управління», де міститься наукове обґрунтування різних форм і методів організації змагання. Рекомендації вчених застосовуються на практиці і дають відчутні результати на багатьох підприємствах.

В області працює великий загін соціологів. В 23 соціологічних лабораторіях і групах, створених на промислових підприємствах і вузах, науково-дослідну роботу здійснюють понад 100 штатних працівників. У центрі їхньої уваги — найактуальніші питання економіки й організації праці, проблеми комуністичного виховання.

У постанові ЦК КПРС «Про роботу партійної організації Дніпропетровського виробничого об'єднання «Дніпрошина» імені XXV з'їзду КПРС Міннафтохімпрому СРСР по підвищенню ефективності виробництва і якості вироблюваної продукції» (січень, 1983 р.) дається висока оцінка роботі соціологів цього підприємства. Всесоюзне визнання дістав і досвід спільної роботи вчених Криворізького гірничорудного інституту і соціологів комбінату «Криворіжсталь» над проблемою адаптації та стабілізації робітничих кадрів.

Товариш К. У. Черненко, виступаючи на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, підкреслив виняткову важливість повнішого використання соціологічних досліджень у вивченні громадської думки і настроїв мас, прогнозуванні розвитку ідеологічних процесів. Такі дослідження проводяться в області постійно. Тільки за останні роки досліджувались питання морального виховання в Баглійському районі Дніпродзержинська, раціонального використання вільного часу — в Павлограді, формування розумних потреб різних категорій населення — в Синельниковому і в Синельниківському районі. Соціологи здійснили велику роботу, вивчаючи динаміку і задоволення потреб населення в Тернівському районі Кривого Рогу. Переходові від розрізнених до систематичних і різнобічних соціологічних досліджень сприяє створення центрів вивчення громадської думки, які вже організовані і фактично діють в Дніпропетровську і Кривому Розі.

Дійовою школою розвитку марксистсько-ленінського світогляду творчої інтелігенції області, формою осмислення вченими явищ і тенденцій сучасної духовної культури, вивчення змін, що відбуваються в суспільстві під впливом науково-технічної революції, проблем взаємодії суспільних, природничих і технічних наук стали філософські (методологічні) семінари. Постійно діє 87 таких семінарів у вузах, науково-дослідних інститутах і лабораторіях промислових підприємств. Майже дві тисячі наукових працівників вивчають світоглядно-методологічні проблеми сучасної науки, соціально-філософські питання суспільної практики. Останніми роками тематика семінарів стає дедалі актуальнішою, тісніше пов'язується з профілем наукових закладів, що дозволяє конкретизувати і поглиблювати висвітлення суто методологічних аспек-

тів сучасного науково-технічного прогресу. Зокрема, успішно досліджуються філософські проблеми взаємодії наук, методологічні питання технічної кібернетики (Дніпропетровський держуніверситет), філософські аспекти геології (Гірничий інститут), методологія пізнання властивостей металів і перетворень, що в них відбуваються (Металургійний інститут), філософські питання комуністичного виховання (Криворізький педінститут).

Методологічні семінари — важлива форма успішного розвитку фундаментальних і прикладних досліджень в природничих і суспільних науках. І ми добре розуміємо, що вчені Дніпропетровщини — філософи, економісти, соціологи, психологи — мають і надалі робити все необхідне для методологічного забезпечення науково-дослідної діяльності. Випробуванням шляхом тут є створення в усіх галузях науково-дослідної роботи атмосфери світоглядної чіткості і методологічної дисципліни думки, про яку товариш К. У. Черненко говорив на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС як про неодмінну умову нашого руху вперед, неухильного розширення наших теоретичних горизонтів.

Сьогодні партія очікує від наукових закладів і установ більше вагомій допомоги у теоретичному осмисленні актуальних проблем розвитку нашого суспільства, у розв'язанні практичних питань удосконалення розвинутого соціалізму. Тому і надалі зусилля суспільствознавців спрямовуватимуться на творчий пошук у досягненні якнайтіснішого союзу науки і практики. Збільшення практичної віддачі від наукових досліджень, більш ефективний, оперативний, гнучкий і своєчасний відгук науковців на життєві потреби розвитку нашого суспільства — це, зрештою, істотна передумова якнайшвидшого досягнення наших цілей, важливий чинник успішного виконання планів одинадцятої п'ятирічки.

Немає сумніву в тому, що трудящі Дніпропетровщини своєю героїчною працею зроблять гідний внесок у дальший розквіт і зростання могутності нашої Батьківщини.

* * *

В статье освещается деятельность трудовых коллективов и партийных организаций Днепропетровской области по выполнению планов одиннадцатой пятилетки, по превращению в жизнь программных задач совершенствования зрелого социализма.

Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму

ФОРМУВАННЯ РОЗУМНИХ ПОТРЕБ ОСОБИ

(Круглий стіл «Філософської думки»)

ВІД РЕДАКЦІЇ. У попередньому номері ми розпочали* публікацію виступів учених, що збиралися за Круглим столом в Інституті філософії АН УРСР 15—16 червня 1983 р. і з'ясовували природу і критерії розумності людських потреб, аналізували економічний, соціально-психологічний, екологічний та інші аспекти проблеми формування розумних потреб.

Продовжуємо виклад розмови вчених і спеціалістів. Тепер вони обговорюють переважно філософсько-соціологічний та психологічний бік проблеми, роблять спроби застосувати системний підхід до осмислення проблеми формування (виховання) розумних потреб.

МАРГУЛІС А. В. (доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Белгородського педагогічного інституту)
Комплексний характер проблеми потреб.

Комплексний характер проблеми потреб нині добре усвідомлюється суспільствознавцями, що виявляється, зокрема, у багатоаспектності її дослідження — філософського, соціологічного, економічного, психологічного, природничонаукового тощо. Світоглядну і методологічну глибину такої міждисциплінарної інтеграції забезпечує марксистсько-ленінська філософсько-соціологічна концепція. В її контексті потреби соціальних суб'єктів (людини, соціальної групи, суспільства в цілому) розглядаються як фактори й елементи існування цілісної соціальної системи, у зв'язку з історично визначеною матеріальною і духовною діяльністю людини. Звідси — плідність діяльнісного підходу до дослідження всіх типів і видів потреб, механізму їх формування, особливостей взаємозв'язку з іншими факторами людської діяльності. Можна виділити такі рівні діяльнісного вивчення потреб.

Загальний — потреби аналізуються як фундаментальні внутрішні детермінанти біологічних і соціальних систем. За такого підходу потреби постають як фактори буття живої природи та суспільства, виражають такий їхній стан, який є результатом функціонування біологічної або соціальної системи: вони набувають форми суперечності між об'єктивно-необхідними факторами існування системи і тими реальними умовами, в яких система функціонує. Потреби на цьому рівні виступають формою вияву необхідності у природі і суспільстві.

На рівні особливого, коли система соціальної діяльності характеризується як специфічно соціальний спосіб буття, потреби осмислюються: а) за їхнім генезисом — природі й ті, що розвинулися соціально (перші успадковуються біологічно, другі — соціогенетично, через механізм культури); б) за суб'єктом діяльності — індивідуальні, соціально-групові і потреби соціальної системи як цілісності; в) за об'єктом діяльності (основними сферами життєдіяльності) — матеріальні, соціально-організаційні (у класових суспільствах — соціально-політичні) і духовні.

На рівні одиничного, коли діяльність соціальних суб'єктів виявляється й як соціальна поведінка, потреби виступають детермінуючим ядром системи мотивації, цілепокладання і програмування. З цього по-

* Початок див. в № 3 за 1984 р.

гляду, вони мають бути усвідомлені як опосередковані духовною сферою людини. Оскільки потреби постають тут у вигляді інтересів, цілей, мотивів, прагнень тощо, їх аналіз можливий за допомогою певних емпіричних операцій вимірювання.

Важливе методологічне значення для розгорнутого дослідження соціальних потреб має свідомо орієнтація на закон відповідності системи соціальної діяльності потребам суспільства і закон піднесення потреб. Ці закони характеризують об'єктивні і водночас суперечливі тенденції розвитку потреб у суспільстві — цілісній продуктивно-споживчій системі. У зв'язку з цим важливим є аналіз взаємозв'язку потреб і здатностей людини, що становлять фундаментальні її характеристики як єдності виробника і споживача.

ІВАНОВ В. П. (доктор філософських наук, заступник директора Інституту філософії АН УРСР). Потреба як вираження цілісної життєдіяльності суспільства і людини.

Формування розумних потреб — це така соціально-виховна проблема, розв'язання якої має спиратись на певні науково-методологічні застави. Треба виробити обґрунтоване уявлення про природу потреб, їхній генезис і «соціодинаміку», про зміст і можливості регулятивного впливу на «розумність» потреб, що й становить предмет нашої розмови. Але навіть у присутніх тут немає цілковитої згоди щодо визначення потреби і такої її характеристики, як розумність.

Поряд з уявленням, що потреба — це відображення у суб'єкті браку або відсутності певних об'єктивних умов його життєдіяльності, існують також переконання, нібито потреба за своїм змістом є об'єктивним станом диспропорції, дефіциту, незбалансованості між будь-якими явищами і процесами природного або соціального характеру. Одним словом, з цих позицій, будь-який брак умов для нормального протікання певного процесу і є не що інше, як ситуація потреби в таких умовах. Так, наприклад, земля потребує вологи для розвитку рослин, ріки потребують джерел свого живлення водою, все живе потребує поживних речовин, суспільне виробництво потребує знарядь, сировини та ін. Як бачимо, тут поняття потреби стає настільки широким, що врешті-решт усі без винятку природні й суспільні процеси з погляду зв'язку умов і зумовленого можуть бути інтерпретовані у термінах потреби та її задоволення. Чи не ясно, що таке тлумачення поняття потреби позбавлене специфічного сенсу і усуває питання про її розумність?

Позиція, з якої виходять всі мої подальші міркування, полягає в тому, що потреба існує лише як внутрішня властивість, стан і надбання того, хто є носієм активної життєдіяльності, через яку привласнюються зовнішні умови існування. Відповідно — в суспільстві потреба існує лише як суб'єктивна, і поза суб'єктом (у його конкретній визначеності) про потребу годі й говорити. Отже, потреба становить об'єктивний момент цілісної життєдіяльності, її не можна відірвати від контексту життєвого процесу, чак само і про життя не можна говорити конкретно, не розуміючи, чи воно. Нехтування цієї принципової обставини призводить до нескінченних абстрактних і безплідних дискусій про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у потребах, оскільки втрачається розуміння того, що у суспільстві діють суб'єкти різного рівня загальності, структури, і, отже, те, що для одного суб'єкта є об'єктивне і зовнішнє, для іншого — внутрішнє і суб'єктивне. Щоб потреба будь-якого соціального суб'єкта (індивіда, групи, верстви, класу, держави тощо) стала реальною і діювою у вигляді активного інтересу, вона неодмінно має бути певною мірою усвідомлена індивідами, що складають сукупний суб'єкт. Це зрозуміло, бо, як показав ще К. Маркс, у соціальній реальності основу руху її предметних форм становить практична діяльність людини. Загальне тут стає реальним через індивідуальне, а чисельність останнього утворює певну міру масовості.

Оскільки чисельність не є еквівалентом загального (суспільно значущого), останнє може не збігатися з масовістю як у сфері потреб, так і в інших сферах життя. Тут і виникає питання, чи може розумність потреб засвідчуватися голосом більшості? Питання старе і вічне — ще філософи античності прагнули розв'язати його стосовно естетичних смаків.

На підставі сказаного хотілося б звернути увагу принаймні на два парадокси в проблемі розумних потреб, які в нашому обговоренні залишилися непоміченими. Перший полягає в тому, що, коли стосовно суб'єкта, наділеного розумом, йдеться про формування в нього розумних потреб, то це само по собі означає, що його власного розуму тут вже обмаль. Хто ж інший тоді може взяти на себе право бути законодавцем «розумності», якщо і його розум не гарантований від обмеженості? Тут хтось висловив думку, що коли людина розумна, то її потреби її розумні. Якби це й справді було так, то досягнення суспільної гармонії не потребувало б зусиль, а просто випливало б з розуму, який сам по собі благо. Але мудрість стверджує, що, на жаль, «благими намірами вимощена дорога в пекло».

Тут саме слушно нагадати про другий парадокс: нерозумними потребами людина завдячує саме наявності розуму. Тварини цілком нерозумні, але тому й не мають нерозумних потреб. У певному розумінні вони є взірцем рівноваги між запитами і середовищем існування. Природа й еволюція наділили їх тією «скромністю» і сталістю потреб, які відповідають джерелам існування і не ставлять потреби особини вище родових. Тварини не відокремлюють себе від своїх потреб, і тому їм невідомі «престижні» форми споживання.

Навпаки, людський спосіб існування у суспільстві заснований на тих формах регуляції відношень між особою та умовами її життя, які зосереджені у нормативно-регулятивно-смыслових орієнтаціях культури. Культура ж проголошує розвиток особи і потреб не так суворо і однозначно, як природа. Вона записує ці програми не в будові людського організму, а в системі значень, якими наділений увесь предметний світ і в яких окреслені лише «межі дозволеного», вироблені сукупною практикою. У цих межах особа має «свободу дій», тобто постановки мети, вибору можливостей і концентрації волі на її досягненні. Усе культурно-історичне життя людини ґрунтується на здатності доцільної реалізації можливого. Ця обставина зумовлює фундаментальну перебудову відношення «потреба — предмет потреби». Коли насущною потребою стає «можливе», тобто ще не існуюче, така потреба вже є тілесно-органічною і структурується у формі доцільної дії. Моменти цієї потреби виражаються у поняттях «воля», «інтерес», «мета» та ін.

Отже, над потребою в її первинному, органічному значенні у людини постає мета, яка завжди є потребою діяльності, але далеко не завжди позначає предмет суб'єктивної потреби. Це й зрозуміло, бо продукт діяльності даного суб'єкта може створюватися ним цілком для потреби інших і навпаки.

Структура суспільства і структура суспільної діяльності створюють таку систему опосередкувань, коли задоволення особистої потреби, що є головною і кінцевою метою для індивіда, може складатися з цілого ланцюга проміжних потреб у здобутті засобів досягнення головної мети. Завдяки цьому потреби не тільки безмежно примножуються, але й утворюють для кожного суб'єкта певну ієрархію співвідпорядкованості залежно від розуміння ним їхньої смисложиттєвої ролі.

У літературі існують різні класифікації потреб, автори яких намагаються для кожної категорії визначити «міру розумності». При цьому під «розумністю» потреб мають на увазі раціональність споживання, що не одне й те саме. Звичайно, кожна група людських потреб, починаючи від органічних і кінчаючи духовними, має свою реальну міру споживання, яка визначається природою, рівнем цивілізації, культури,

традиціями та ін. Ці міри варіюють у досить широкому діапазоні, але нічого певного і остаточного про розумність потреб не говорять. Одне безперечно: в усіх народів ідеали граничного аскетизму були такими ж непопулярними, як і ідеали безмежного споживацтва.

Розумність же самих потреб визначається не кількісною мірою споживання, а якісною ознакою того, наскільки смисложиттєва роль потреби для самого суб'єкта збігається з її об'єктивною роллю в культурному прогресі суспільства. Не випадково в кожен історичну епоху розвитку суспільства і культури уявлення про сутність людини й ідеал справжньої людини включають таку сукупність взірцевих ознак, яку реальні люди можуть виробити в собі лише розвиваючи певну сукупність потреб. Тільки в цій галузі культурного прогресу, що має забезпечити вільний, всебічний розвиток особи, можна знайти критерій розумності потреб як показник вищого історичного рангу, який розв'язує суперечність між необхідним і зайвим, виправданим і безпідставним, осмисленим і безглуздом.

Культура суспільства і окремої особи є таке органічне і цілісне утворення, що її не можна категорично поділяти на необхідне і зайве, на умови (базу, підгрунття) і власне культуру, яка на цих умовах стоїть. Адже передумови культури не можуть бути безкультурними.

Коли в рамках визначення рушійних сил суспільного розвитку марксизм стверджує примат матеріального виробництва і матеріальних потреб, то було б помилково переносити цей висновок у контекст культурного розвитку й обстоювати безперечно розумність матеріальних потреб перед духовними.

Вся практика суспільства розвинутого соціалізму у здійсненні завдань комуністичного будівництва переконливо доводить, що це будівництво не можна планувати й уявляти собі так, нібито спочатку буде створено розумне суспільство з невичерпним джерелом умов, а потім на цих умовах виховуватимуться розумні потреби його членів. Тому на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалось, що формування нової людини (а значить, і її потреб) є не тільки наслідок, а й необхідна передумова будівництва комунізму.

Політика максимального задоволення матеріальних і духовних потреб радянських людей, яка виражає основний економічний закон соціалізму, має супроводитись такою організацією всієї сфери суспільної життєдіяльності, що забезпечувала б не тільки раціональне споживання, але зосереджувала б усю сферу людських потреб навколо тих смисложиттєвих цілей, тобто культурних проблем всебічного розвитку, які наближують досягнення нашого історичного, комуністичного ідеалу.

ТУПЧІЄНКО Л. С. (кандидат філософських наук, завідувачий відділом журналу «Комуніст України»). **Потреби і здатності особи.**

Проблема потреб, зокрема їхня природа, механізми формування, вироблення певних моделей потреб і споживання, дедалі більше привертає увагу теоретиків і практиків. Але в дискусіях, у літературі з цього питання, та й на нашому Круглому столі вона розглядається часто-густо відокремлено від інших органічно пов'язаних з нею проблем (передусім йдеться про природні і соціальні, розумні і надмірні, матеріальні, соціальні, духовні та ін. потреби), що значно звужує горизонт її дослідження. Хоч якою складною була б проблема, зрозуміти її (правильно поставити) і пояснити, виходячи з неї самої, дуже важко.

Комплексність вивчення проблеми потреб зумовлюється як теоретичною багатоаспектністю, так і безпосереднім «виходом» її в практику комуністичного виховання. У матеріалах з'їздів, Пленумів ЦК КПРС, партійних документах формування і задоволення потреб радянських людей неодмінно пов'язується з кардинальним завданням комуністичного будівництва — формуванням нової людини. Отже, й теоретично проблему потреб необхідно ставити і науково розв'язувати лише в кон-

тексті комуністичного ідеалу. Тоді ми зможемо правильно пояснити їхній характер, зміст, а також виділити в них такі, що мають певну межу (скажімо, науково нормовану), і такі, що розвиваються, постійно зростають. Та справа не лише в цьому. Всебічно розвинена особа нам уявляється такою, що з найбільшою повнотою реалізує свої природні і набуті (соціальні) здатності. Можна сказати, гадаю, і так: проблема потреб і споживання за соціалізму важлива не так сама по собі, як тому, що її розв'язання великою мірою сприяє з'ясуванню шляхів і засобів формування особи комуністичного типу.

На жаль, на практиці ми дещо захопилися окремими напрямками (видами) комуністичного виховання, забуваючи інколи про те, що ідейне, трудове, моральне та ін. виховання — не самостійні «відомства», а лише грані цілісного процесу формування особи, які одна без одної не існують. Та й в теорії ця «цехова» відособленість дається взнаки. Розгляд виховання через здатності людини допоможе подолати таке розчленування і виробити правильний підхід.

Дана проблема має й інший аспект. Коли ми розглядаємо потреби та їх задоволення як підпорядкований засіб, що слугує формуванню всебічно і гармонійно розвиненої особи, то завжди підкреслюємо діяльну сутність людини. Це означає, що ні нові потреби, ні матеріал для їх задоволення не можуть виникнути самі по собі — передумовою тут є розвиток і вияв особою своїх здатностей, їх «витрачання» у суспільно-корисній діяльності.

Недостатня увага до проблеми людських здатностей призводить і до того, що в теорії, на практиці ми іноді забуваємо про першу частину основного принципу соціалізму. Багато мовиться про те, що кожен у нас має одержувати за працею, і зрідка почуєш чи прочитаєш про те, що виступає передумовою такого розподілу, і особливо — переходу до розподілу за потребами. А для цього необхідно, щоб кожен навчився і мав змогу працювати за здібностями. Саме тоді в людини й з'являться і нові потреби, і нові засоби їх задоволення.

Принагідно зауважимо, що згаданий «пасивний» підхід позначився і на перекладі з німецької мови першої частини основних принципів соціалізму і комунізму. У нас чомусь перекладається «від кожного», а правильніше — «кожний — за здібностями...». Не від нас чекають, а кожний із нас повинен трудитися за здібностями, щоб мати спочатку за працею, а згодом — і за потребами. Таким може бути один із аспектів розгляду цієї важливої проблеми.

СТЕПАНОВ Є. І. (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник ІНІСН АН СРСР, м. Москва). Розумність потреб і роль духовного розвитку особи в їх формуванні.

Питання про розумність потреб виникає тоді, коли вони є достатньо розвинутими, наповнюються в діяльності специфічним конкретно-історичним змістом і тому підлягають спеціальному відбору з погляду нормального існування, зміцнення і розвитку певної системи суспільних відносин. У буденній свідомості розумність потреб звичайно ототожнюється з їх доцільністю. Проте доцільність у повсякденній життєдіяльності людини може виступати (відповідно розуміться) у різних формах. Отже, постає питання про розрізнення розумних і нерозумних потреб. Які ж можна запропонувати критерії відбору розумних потреб?

Можна виходити з того, що нерозумність потреб певних осіб і соціальних груп полягає в ігноруванні суспільної необхідності, у протиставленні особистого суспільному. Це положення обґрунтовується тим, що джерелом задоволення всіх суспільно необхідних потреб є праця. Тому чи не найнерозумнішою з усіх потреб є неробство, прагнення уникнути праці, забезпечити свій добробут за рахунок нетрудових прибутків. У цьому разі, по суті, виникає експлуатація особою або соціаль-

ною групою суспільної праці та її результату — суспільного багатства — у вигляді нееквівалентного привласнення матеріальних та духовних благ. Піднесення добробуту таких осіб і груп має наслідком не збільшення, а зменшення суспільного багатства, його непродуктивне споживання. Тому праця недостатнього рівня якості і продуктивності, коли вона оплачується вище за її справжню суспільну вартість, є, хоча й дещо пом'якшеною, формою експлуатації суспільного багатства.

Нерозумними є також потреби, в яких ігнорується суспільна необхідність у постійному вдосконаленні культури праці. Якщо трудові доходи витрачаються не за вимогами суспільної необхідності, тобто не спрямовані на розвиток трудових навичок, виробничих здатностей, духовних потенцій, суспільної активності, — таке споживання і такі потреби не можна визнати розумними.

Питання про розумність потреб має і свою кількісну сторону. Загалом розумний характер тієї чи тієї потреби може поєднуватися з нерозумними кількісними параметрами її задоволення. Споживання певних матеріальних або духовних благ може або перевищувати розумні межі, або не «дотягаться» до них.

Наявність кількісної міри розумності чи нерозумності потреб актуалізує питання про нормування необхідних для людини благ. Ці норми залежать від стану потреби суб'єкта, тому вони, звичайно, не можуть бути однаковими в усіх випадках — своєрідними загальними нормами. Коли ж плануємо розвиток споживання, то виходимо з середньостатистичних норм споживання, хоча, ясна річ, тим самим «засіваємо» нові проблеми, які доведеться потім «пожинати». Тому, можливо, розрахунки не слід орієнтувати на однозначно встановлені показники, а позначати діапазон їх варіювання, щоб забезпечення можливостей задоволення потреб виходило не тільки з мінімуму, а й з максимуму необхідних для цього благ.

Сплинимо ще на одному аспекті розумності потреб. Навіть суспільно необхідні потреби особи чи соціальної групи не можуть сприйматися як розумні, якщо вони не стали переконанням (особа чи соціальна група повинні мати достатній для цього рівень духовного розвитку). Ось чому в розвитку розумності потреб не можна брати за основний критерій досягнення тільки матеріального добробуту, треба враховувати насамперед забезпечення соціально-організаційних, особливо духовних, потреб, що становить умову осмислення суспільної необхідності всіх типів потреб людини.

Провідну роль у розвитку здатності соціальних суб'єктів самостійно визначати розумність їхніх потреб відіграє колективна участь осіб (соціальних груп) у виробленні і здійсненні соціальних цілей. Лише тією мірою, якою соціальний суб'єкт «включений» у даний процес, ним переживається та усвідомлюється суспільна потреба, необхідність її задоволення, відбувається співвіднесення її зі своїми особистими потребами, здатностями і прагненнями.

СОБОЛЄВА Н. І. (науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Розумність потреб як світоглядна проблема.

Проблему розумності людських потреб можна розглядати з точки зору досягнення певної сумірності людини і світу, який вона перетворює відповідно до своїх потреб. Тому ця проблема набуває світоглядного характеру. Змінюючи світ на основі пізнання законів його розвитку, людина діє ефективно в тому разі, коли її дії приводять до намічених результатів. Проте ефективність — це лише економічний показник розумності. Світоглядний же критерій розумності потреб має гуманістично-практичну природу.

Розумність потреб людини можна визначити лише виходячи за межі індивідуального суб'єкта. Вони не тому розумні, що осмислені і сформульовані суб'єктом (у цьому випадку проблема розумності по-

треб звелася б до проблеми свідомого і неусвідомленого), а тому, що відображують загальнозначущі моменти людської практики, сумірні з потребами суспільними, що характеризують тенденції соціального прогресу. Розвиток суспільної практики постійно наповнює це поняття новим змістом. Розумним виступає те, що відповідає історичним умовам розвитку, тобто виражає історично зумовлені практичні можливості людської діяльності.

МАРТИНЮК І. О. (аспірант Інституту філософії АН УРСР)
Гуманізм життєвих цілей як показник розумності потреб особи.

У розгляді проблеми потреб часто-густо випадає з поля зору те, що виховання розумних потреб не може бути здійснене поза перетворенням внутрішнього світу людини, адже самореалізація особи виявляється найповнішою тоді, коли кожна з детермінант — інтереси, мотиви, цілі, — набуває гуманістичного змісту. У цьому плані звернемо увагу на таку обставину. За певного розподілу функцій (потреба спрямовує активність особи, а ціль уточнює напрям цієї активності) зміст потреб і цілей збігається. Тому з формуванням розумних потреб, які сприяють всебічному і гармонійному розвитку особи, утворюється й адекватна за соціальним змістом система гуманних життєвих цілей. Отже, життєві цілі теж можуть слугувати показниками зрілості особи і розумності її потреб. Вивчення їхньої структури і спрямованості дасть можливість прогнозувати майбутні дії, відповідні ідеалам і цілям суспільства зрілого соціалізму.

НЕЛЬГА О. В. (кандидат філософських наук, старший викладач ВПШ при ЦК Компартії України). Духовні потреби і система розумних потреб особи.

Питання щодо критеріїв розумності людських потреб розв'язується у науковій літературі неоднозначно. Проте спільне, що властиве більшості точок зору, це, на наш погляд, — недооцінка конкретно-історичного характеру категорії розумних потреб. Тому мова може йти, по-перше, не про абсолютно, а про відносно розумні потреби. По-друге, є сенс говорити й про розумні потреби стосовно всіх суспільно-економічних формацій як про тенденцію до посилення розумності потреб: що вищий рівень соціального прогресу, то вищий ступінь розумності як суспільних, так і індивідуальних потреб. Соціалізм у цьому плані має безперечні переваги порівняно з капіталізмом.

Формування розумних потреб слід пов'язувати зі становленням цілісної особи, зокрема враховувати той факт, що її виховання передбачає перетворення на розумні не лише однієї або кількох, а усієї системи її потреб. Міру розумності системи потреб можна визначити через співвідношення матеріальних і духовних потреб (перевага духовних потреб характеризує систему як більш розумну). Виходячи з цього, малоймовірно, щоб нерозумним духовним потребам відповідали розумні матеріальні, і навпаки. Існує пряма залежність: чим розвиненіші духовні потреби, тим більш обгороджені матеріальні. Тому переважний розвиток перших сприяє підвищенню міри розумності усієї їх системи. Отже, визначальну роль у формуванні останньої відіграють потреби духовні.

(Далі буде)

В. І. ХОЛОХ

ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ З «ПЕРЕЖИТКАМИ МИНУЛОГО»

Одним з історичних надбань реального соціалізму є нова людина — будівник комунізму. Процес її становлення пов'язаний з найглибшими соціально-економічними і політичними змінами, здійсненими в нашій країні під керівництвом ленінської Комуністичної партії, з розвитком соціалістичної демократії, зростанням свідомості і культури трудящих, їхньої соціальної активності.

«Будувати новий світ — це означає безустанно дбати про формування людини нового світу»¹, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко. Становлення її не є віддаленим ідеалом чи прерогативою тільки майбутнього. Її виховання — відповідальне соціальне завдання наших днів.

Формування нової людини поєднане з прогресом в усіх галузях життєдіяльності зрілого соціалістичного суспільства, з успіхами в його вдосконаленні. В ньому відображується не тільки провідна історична тенденція й перспектива, а й сучасний стан справ, а також наявні ще в суспільному житті наслідки попередніх, минулих етапів його розвитку. «Не можна забувати, однак, що процес формування нової людини такий же безперервний і складний, яким безперервним і складним є саме життя. Змінюються соціально-економічні умови праці і побуту, вступають у пору зрілості все нові покоління. І це ставить чимало нових завдань, які партія тримає в центрі уваги»². Серед них одним з актуальних є подолання негативного впливу «пережитків минулого» на життєдіяльність зрілого соціалістичного суспільства, боротьба з їх виявами у свідомості і вчинках людей.

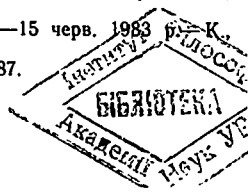
Для викорінення «пережиткових явищ» ми залуцаємо всі засоби — від морального впливу до юридичних санкцій. Зміцнення ідейно-політичних, моральних устоїв світогляду й діяльності людини — постійна турбота соціалістичної держави, громадських організацій, трудових колективів. Кожна з цих ланок діє специфічними виховними засобами, застосовуючи їх в межах своєї компетенції. Водночас існує і такий універсальний засіб, як громадська думка, наділена величезною виховною силою. Проте, як неодноразово підкреслювалось на з'їздах партії, в багатьох партійних документах, вплив громадської думки на виховання нової людини на боротьбу з «пережитковими явищами» в нашому житті все ще недостатній.

Щоб успішно боротися з «пережитками минулого», треба глибше розібратися, що ж становить собою цей соціальний феномен, обґрунтувати його наукове розуміння. На жаль, в цілому наші уявлення тут надто загальні, а саме поняття «пережитки минулого» іноді просто отождолюють із «залишковими елементами» попередньої формації в структурі наступної. Такий погляд правомірний лише в певному, передусім історичному, аспекті, бо ж, скажімо, наявність «пережитків минулого» відзначали ще мислителі давніх епох³. Справді, зміна формацій завжди супроводилась досить тривалими процесами перетворення різних сторін життєдіяльності суспільства, нерівномірними за інтенсивністю і протяжністю в часі, а отже, характеризувалась більшими чи меншими перехідними періодами. «Залишкові елементи» попередньої

¹ Черненко К. У. Промова на позачерговому Пленумі ЦК КПРС, 13 лют. 1984 р. — У кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лют. 1984 р. К., 1984, с. 16.

² Матеріал Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 27.

³ Пережитки. — Філософ. енциклопед. словарь. М., 1983, с. 487.

формації — «віджиле» — найбільше виявляли себе в контрасті з «новим» і саме в такі періоди й усвідомлювались як «пережитки минулого».

З теоретичного і практичного погляду важливо, по-перше, уявити історичну межу, за якою пояснення певних негативних явищ лише як «вихідців» з минулого або його віддалених наслідків стає неправомірним. По-друге, по-ленінському зрозуміти, які з цих явищ, подоланих і ще не подоланих, становлять, так би мовити, власне надбання нового, його діалектично неминуучу сторону. «Для нас зараз очевидно, — підкреслив товариш К. У. Черненко, — що наявність негативних явищ не можна пояснити тільки пережитками минулого, силою інерції. І теоретично, і практично ми знаємо, що такі явища виникають і внаслідок причин, які зв'язані з суперечностями і ускладненнями суспільного розвитку, недоліками в господарській і виховній роботі...»⁴

На жаль, в літературі все ще немає належного розрізнення, своєрідної класифікації тих тенденцій і явищ, що протидіють будівництву нового суспільства⁵, гальмують процес вдосконалення зрілого соціалізму. Так, недоліки, пов'язані з недостатньою досконалістю управлінського механізму, прорахунки, що трапляються на шляху історично безпрецедентних починань, не можуть зводитись до «пережитків» — так само як конкретний локальний недолік у житті тієї чи іншої людської спільності, соціального осередку, або, наприклад, антигромадський вчинок тієї чи іншої людини — до «антиподів соціалізму» чи, знову ж таки, до «пережитків минулого». В такому разі спрощується теоретична проблема і важко завбачити практичний ефект від її розв'язання.

Отже, проблема типології, класифікації негативних явищ у життєдіяльності зрілого соціалістичного суспільства поки що відкрита і ще чекає на своїх дослідників, хоча очевидно, що зволікати з цим не можна.

Нині ж напевно можна твердити, що чимало з тих недоліків, що їх за звичкою називають «пережитками» (чи «пережитковими явищами»), на етапі вдосконалення зрілого соціалізму, коли соціалістичне суспільство розвивається вже на власній основі, мають бути чітко і недвозначно визнані не «спадковими», а такими, за які відповідальні наша практика і наша наука — як її розвідник. На необхідність саме такої постановки питання вказав на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, підкресливши: «Було б неправильно бачити в усіх цих потворних явищах, які викликають занепокоєння і справедливе обурення трудящих, самі лише «пережитки минулого» в свідомості й поведінці людей. Причини багатьох із цих «болячок» слід шукати і в сьогоденній практиці, у прорахунках тих чи інших працівників, у реальних проблемах і труднощах нашого розвитку, в недоліках виховної діяльності»⁶.

Стихийно сформований і поширений у літературі стереотип, за яким «антиподи соціалістичної моралі» залічуються лише до «пережитків минулого», суперечить такому, реалістичному підходу.

З іншого боку, встановлення причинного зв'язку між «недоліками», «прорахунками» в роботі і їх наслідками в житті суспільства не дає підстав зводити ще наявні в ньому «болячки» до неістотних, суто тех-

⁴ Черненко К. У. Дело всей партии, долг каждого коммуниста. — Коммунист, 1983, № 15, с. 30.

⁵ Не досягло ще рівня наукової коректності і тлумачення понять «пережитки» і «пережиткові явища», які вживаються в літературі швидше як образно-публіцистичні, частіше в переносному, ніж у прямому смислі. Зважаючи на це, в даній статті вживаємо їх у лапках.

⁶ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Доп. на Пленумі ЦК КПРС, 14 черв. 1983 р. — У кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 36—37.

нічних неузгодженостей між різними галузями життєдіяльності людей чи до фактів їх особистого життя. Ідеться не про якісь стихійно виникаючі лиха. Ні, «з пияцтвом, хуліганством й дармоїдством, спекуляцією і розкраданням соціалістичної власності, хабарництвом і користюлюбством»⁷ ми боремося саме як з «антиподами соціалізму», які так чи інакше заважають вдосконаленню зрілого соціалізму, просуванню до комунізму.

Поряд з проблемою наукового розуміння самих понять «пережитки», «пережиткові явища», «антиподи соціалізму» та ін. існує і проблема визначення сфери вияву тих негативних явищ, що їх вони означають. Не з'ясувавши її, не можна обгрунтовано намічати цілі для коригуючого (виховного) впливу соціалістичної громадської думки.

Традиційно «пережиткові явища» залічують до сфери свідомості — суспільної, групової, індивідуальної, що спричинює і їх розгляд як передусім явищ психологічних, моральних, етичних тощо. Однак таке тлумачення не дає задовільної відповіді на гостре з політичного погляду питання про живучість «пережитків». Воно не розкриває, крім того, і соціальну їх детермінацію, причини їх «регенерації», а значить і не підказує, як саме слід боротися, щоб не допустити їх оживлення. Ставлячи в центр суб'єктивний фактор, свідомість, такий підхід практично «не помічає» тих чинників, які зумовлюють гальванізацію «пережитків». Не дає він і відповіді на питання, яке буржуазні ідеологи й політики використовують як заряд в своїх ідеологічних диверсіях, а саме: чому в суспільстві зрілого соціалізму все ще не зжиті «пережитки минулого»? Висновок, що посилено пропагується зарубіжними підірваними «радіоголосами», є далекосяжним: соціалізм, мовляв, не зміг здолати «природної» (тобто приватновласницької) психології, егоїзму, а також відчуження моралі й психології від «нав'язуваної населенню» комуністичної ідеології.

Як бачимо, спрощене розуміння «пережитків минулого» виключно як «інерції історії» або як тільки феномена моралі чи психології має істотні вади. Не задовольняє воно і практичних потреб, адже, скажімо, зараховуючи «пережитки» тільки до явищ свідомості, вони орієнтують і громадську думку на суто «моралізуючий» вплив на свідомість (суспільну, групову, індивідуальну).

Стратегія вдосконалення зрілого соціалізму невіддільна від широкого наступу на «пережиткові явища», антиподи соціалізму. Засобами такої боротьби виступають не тільки ідеологія, а й об'єктивний виховний вплив інших соціальних чинників, породжених реальним соціалізмом, — державної і колгоспно-кооперативної власності, загальносуспільної організації праці, соціально справедливих відносин розподілу, демократизму Радянської влади, соціалістичних законів і традицій співжиття. Тому-то нині вимоги ліквідувати «пережитки» висуваються не тільки як завдання власне виховні (і стосуються не тільки галузі моралі, соціальної психології тощо), а й як завдання економічні, соціальні, організаційно-політичні тощо, тобто як завдання комплексні.

К. Маркс у відомому висловлюванні про «родимі плями старого суспільства», до речі, часто цитованому авторами публікацій з проблеми боротьби проти «пережитків», підкреслює, що в перехідний період вони зберігаються в новому, соціалістичному суспільстві «в усіх відношеннях», і на перше місце ставить «в економічному», а потім «моральному, розумовому»⁸.

Подібним же чином розглядав проблему боротьби з «пережитками минулого» за соціалізму і В. І. Ленін. Візьмемо знову-таки одне з найчастіше цитованих в літературі ленінських положень про те, що

⁷ Там же, с. 36.

⁸ Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 19.

«установу можна при вдачі розбити відразу, звичку ніколи, ні при якій удачі розбити відразу не можна»⁹. Неважко помітити, що й тут ідеться не про звичку індивідуума, а про звичку як певний масовий стереотип, стихійно сформовану норму життя людей, вся складність і тривалість боротьби з якою полягає не стільки в тому, що вона — масова, скільки в тому, що вона має розгалужену детермінацію і спричиняється певними економічними, соціально-політичними й ідейно-культурними чинниками,— на відміну, підкреслює В. І. Ленін, від установи, основний (організаційний) чинник якої порівняно неважко вичленити і «розбити» (чи змінити). Ця відмінність стає ще яскравішою, коли «пережитки» внаслідок боротьби з ними й ефективного виховного впливу перестають бути явищем масовим і перетворюються на явище особливе, на аномалію свідомості чи девіацію поведінки, тобто коли сам «пережиток» зовні видозмінюється внаслідок мімікрії його носія і стосується, скажімо, вже не маси як такої, а тих чи тих «соціальних спільностей»,— наприклад, малої (контактної) групи, сім'ї. Однак — і це важливо підкреслити — від цього він не перестає бути соціальним явищем. В. І. Ленін не випадково говорить про звички як соціальний, а не тільки індивідуальний феномен. «Звички капіталістичного ладу надто сильні,— підкреслює він,— перевиховати вихованій віками в цих звичках народ справа важка і вимагає багато часу»¹⁰.

Як бачимо, від «звичок капіталістичного ладу» до звички комуністичного співжиття пролягає дистанція, що вимірюється багатьма десятиліттями і долається фундаментальними суспільними перетвореннями і копітким, наполегливим вихованням мільйонів людей. Це і є фактична дистанція реального історичного процесу відмирання (ліквідації) «пережитків».

Живучості «пережитків», їх гальванізації у свідомості та вчинках людей «сприяють» і вияви стихійності в житті соціалістичного суспільства, прорахунки й недоліки в роботі господарських, державних, громадських установ і організацій. Це — негативні вияви неантагоністичних суперечностей в життєдіяльності зрілого соціалістичного суспільства, де, як і в будь-якому соціальному організмі, йде боротьба нового із старим, діють не тільки творчі, а й негативні тенденції. Сам соціалістичний лад дає й ефективні засоби боротьби з негативними явищами в суспільному житті. Нині маємо широкий вибір таких засобів: економічних, законодавчих, ідеологічних, політичних, культурних та ін. Як підкреслював товариш К. У. Черненко, «для усунення негативних явищ потрібні не тільки постійні пропагандистські зусилля, а й заходи економічного, організаційного і правового порядку»¹¹, причому, як свідчить практика, наявного їх асортименту в цілому досить, щоб успішно боротися з «пережитковими явищами». Зростають і ефективність застосування кожного з цих засобів, і можливість їх доцільного (свідомого) вибору стосовно тієї чи тієї ситуації.

Якщо ж, незважаючи на все це, ми знов і знов, у теорії і на практиці звертаємося до проблеми ролі громадської думки в боротьбі з «пережитками», то, очевидно, не задля того, щоб підтвердити факт її спеціалізації на сфері морально-етичній (до якої в літературі традиційно залічують і «пережиткові явища»). Бо хоча громадська думка виявляє свою дієвість і тут, однак основне її достоїнство, на наш погляд, в іншому: вона є одним з вузлових пунктів усієї організації бо-

⁹ Ленін В. І. I Всеросійський з'їзд у справі позашкільної освіти.—Повне збір. творів, т. 38, с. 349—350.

¹⁰ Ленін В. І. Доповідь Ради Народних Комісарів на V Всеросійському з'їзді Рад робітничих, селянських, солдатських і червоноармійських депутатів.— Повне збір. творів, т. 36, с. 473.

¹¹ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії, с. 37.

ротьби з антиподами соціалізму. На це націлює нас і принципова настанова Пленуму ЦК КПРС: «Ми повинні створювати обстановку нетерпимості до всіх порушників норм соціалістичного співжиття, не зважаючи на особи, мобілізувати проти них громадську думку»¹².

Чим же спричинюється ця особлива, сказати б, виняткова роль соціалістичної громадської думки в боротьбі з «пережитковими явищами»? Передусім самим її характером, специфікою її формування і впливу на суспільне життя. Як «векторне судження», тобто таке, що має очевидну оцінну спрямованість, адресність і стосується насамперед оцінки вчинків інших людей, соціального середовища, що оточує суб'єкта, громадська думка, можна сказати, за самою своєю природою таїть у собі заряд соціальної дії. Її коригуючий, організуючий, виховний вплив дуже широкий, адже вона є специфічним утворенням усєї суспільної свідомості (а не однієї тільки буденної свідомості, як пишуть іноді в публікаціях). Від інших засобів соціального пізнання і дії громадська думка відрізняється передусім тим, що є засобом духовно-практичного освоєння світу — отож, може включати у своє оцінне судження і теорію, і повсякденні стереотипи мислення, слугувати одночас засобом практично-перетворюючої діяльності.

Характерно, що як явище громадська думка не виникає і не зникає, не створюється спеціально — вона завжди наявна в життєдіяльності суспільства, бо супроводить кожен його крок, постійно виступаючи немов би його блискавичною рефлексією, причому рефлексією, що стосується будь-якого фрагмента життя людей. Як постійно діючий соціальний чинник, що синтезує в собі елементи різних рівнів суспільної свідомості і взаємодії, громадська думка здійснює ще й таку важливу функцію, як співвіднесення і корекція критеріїв оцінки на цих рівнях — отже, для підтримання відповідності слова й діла, норми і вчинку, а також для повсюдного й повсякденного контролю за додержанням цієї відповідності громадська думка пристосована якнайкраще.

Громадська думка здійснює відразу всі ті контрольні функції, які в процесі соціальної організації і управління звичайно розподіляються і закріплюються за різними частинами управлінського механізму, — виявлення недоліків, оцінка і коригуючий вплив (санкції). Інакше кажучи, громадська думка виявляє себе як специфічний механізм суспільного самоуправління (самоорганізації), причому механізм з достатньо широким діапазоном засобів регуляції — від рекомендації і переконання до примусу.

Таке твердження, однак, не означає, що громадській думці під силу самій боротися з «пережитками». Вона теж має об'єктивні межі свого впливу, які визначені ступенем зрілості інших чинників — економічних, соціальних, юридичних та ін., зрілістю суб'єктивного фактора, тобто, крім усього іншого, ефективністю ідейно-політичної, виховної роботи, соціальною активністю громадян соціалістичного суспільства.

Додамо, що з боку соціологічного соціалістична громадська думка виявляє й інші істотні особливості порівняно з названими соціальними чинниками, застосовуваними для боротьби з «пережитковими явищами». Так, оскільки її суб'єктом може бути будь-яка за масштабом спільність людей — від мікрогрупи до суспільства в цілому, то в боротьбі з антиподами соціалізму вона може правити за інструмент, універсальний не тільки за способом, а й за масштабом дії. За умов, коли, з одного боку, наявне рішуче й одноставне засудження «пережитків минулого», коли, з іншого боку, самі ці «пережиткові явища» є не суцільним, великомасштабним явищем, а здебільшого локальними фрагментами у життєдіяльності людей, фактично девіаціями, очевидними відхиленнями від загальноприйнятої норми, однак спричиненими

¹² Там же.

надто різними чинниками, щоб їх можна було ліквідувати з допомогою якогось одного засобу і відразу,— за таких умов виправна дія громадської думки виявляється справді незамінною. Вона є одним з механізмів загальної координації боротьби з «пережитками», причому ця її риса мірою вдосконалення зрілого соціалізму стає дедалі помітнішою, провідною. Щодалі ширше використання організаційного, виховного впливу громадської думки, крім усього іншого, пов'язане з дальшим поглибленням радянського демократизму, наданням все більших прав і повноважень громадськості і громадським організаціям. «Слід активніше мобілізувати громадську думку на боротьбу з міщанською психологією і споживацьким підходом до життя, проти будь-якого роду ловкачів, тих, хто намагається якомога більше урвати у держави, збагатитися за рахунок суспільства,— підкреслив товариш В. В. Щербицький.— Треба рішуче давати відсіч будь-яким проявам безпринципності, політичної короткозорості, обивательського бурчання»¹³.

В наш час використання громадської думки як засобу боротьби з «пережитковими явищами» намічається у набагато ширшому, ніж раніше, діапазоні соціальних завдань, що сягає далеко за межі галузі психології й етики. Це можна пояснити передусім специфікою, сказати б, дислокації самих «пережиткових явищ» в життєдіяльності розвинутого соціалістичного суспільства, бо їх розпорошеність і несхожість їх причинення диктують необхідність вдосконалювати організацію всієї боротьби з ними, потребу оперативного втручання і нестандартного підходу до їх корекції у різних галузях суспільного життя — а саме це і здатна здійснити соціалістична громадська думка завдяки особливостям її формування, вияву і впливу. Разом з тим боротьба з «пережитками» — це не якась особлива галузь суспільного життя і не особливий, спеціалізований «на ліквідації негативного» процес, а складова частина всього поступального руху суспільства — отже, тією мірою, якою воно просувається вперед, воно звільняється від «пережитків минулого». Налагодження нової дисципліни — це водночас і боротьба з ледарями, бракоробами, прогульниками, з байдужим ставленням до праці, з елементами дезорганізації в трудовому (виробничому) процесі. Або навпаки: непримиренна боротьба проти різного роду «пережитків» у сім'ї, побуті, міжособовому спілкуванні — це разом з тим і творення нового побуту. Хоч би якими альтернативними здавалися ці обидві сторони, однак їх можна брати тільки в їхньому зв'язку, як єдність і боротьбу протилежностей.

Саме такий, зважений і науково обґрунтований підхід лежить в основі політики КПРС, Радянської держави щодо розв'язання згаданої проблеми. Партія приділяє повсякденну увагу розвитку творчої самодіяльності трудящих, їх соціальної активності, бо ця активність та ініціатива визначають на ділі реальність наших планів і є порокую здійснення програми комуністичного будівництва. «Смисл зусиль партії щодо поліпшення управління, підвищення організованості, діловитості, планової, державної і трудової дисципліни полягає не тільки в тому, щоб позбутися певних недоліків і труднощів, що само по собі має величезне значення, а й у тому, щоб у кінцевому підсумку ще більше зміцнити ті основи, на яких ґрунтується соціалістичний спосіб життя»¹⁴.

Подібним же чином виявляється і роль соціалістичної громадської думки в боротьбі з «пережитковими явищами» (і відповідно, в приско-

¹³ Щербицький В. В. Про підсумки позачергового лютневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що випливають з промови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненко на Пленумі: Доп. на Пленумі ЦК Компартії України, 6 берез. 1984 р.— Радянська Україна, 1984, 7 берез.

¹⁴ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР.— К., 1983, с. 16—17.

ренні соціального прогресу). За своєю природою вона є добровільним виявом одностайності ставлення багатьох членів суспільства щодо тієї чи тієї соціальної проблеми. Однак ця одностайність не виникає сама по собі, автоматично, як її іманентний вияв, адже для громадської думки швидше характерна якраз багатоманітність суджень, дискусійність тощо. Разом з тим, як показує практика, соціалістична громадська думка виступає як повноцінний вияв (чи навіть як еталон) реакції всього нашого суспільства на ту чи іншу проблему саме тоді, коли набуває форми цілком одностайної, однозначної оцінки того чи іншого явища чи проблеми. В цій, здавалося б, суперечливій ситуації немає, однак, нічого парадоксального. Соціалістичне суспільство ставить і свідомо реалізує саме загальносуспільні цілі, спираючись при цьому на загальносуспільний інтерес, що виникає на основі єдності особистих, колективних, класових, національних та ін. інтересів, чим зрештою й спричинені поява загальносуспільної громадської думки і її величезні організаційні і виховні потенції. Позбавлена класових антагонізмів і класового розмежування, незманіпульована і ненав'язана (як за капіталізму), громадська думка за соціалізму стає одним з найпоширеніших виявів соціалістичного демократизму, дійовим механізмом розвитку і засобом соціальної організації і управління. Принципово важливо, що вона набуває при цьому таких рис, які глибоко притаманні всій комуністичній формації в цілому, — отже, за соціалізму вона слугує не тільки ефективним, а й перспективним чинником свідомої (комуністичної) організації життєдіяльності суспільства. «За умов зрілого соціалізму, мірою зближення держави і суспільства, контроль за поведінкою людей, їх вчинками дедалі більше бере на себе суспільство, колективи трудящих»¹⁵, що — стосовно нашої теми — означає далі, принципово нічим не обмежуване розширення сфери впливу і «сфери відповідальності» соціалістичної громадської думки, зміцнення її «права на втручання» в будь-яку проблему чи галузь суспільного життя.

І справді, як безпосередній вияв самодіяльності трудящих мас, соціальної творчості кожного громадянина нашого суспільства, громадська думка все відчутніше втручається в сферу законодавчої і виконавчої влади, в питання організації і управління, в діяльність державних органів і громадських організацій, висловлюється щодо розв'язання регіональних і загальносуспільних проблем. Ясна річ, таке широке втручання, така універсальність регулятивного впливу громадської думки потребує цілковитої одностайності і однозначності оцінок і суджень, які є виявом єдності волі, ідейної і морально-політичної єдності суспільства. Ці її риси спричинені глибинними особливостями способу життя мільйонів радянських людей — отже, одностайність соціалістичної громадської думки є її органічною природною якістю (а не «нав'язаною тоталітаризмом», як про це подекують буржуазні ідеологи).

Єдність і однозначність в головному, в принциповому, в суті оцінки того чи того явища (проблеми) найяскравіше виявляється на загальносуспільному рівні. Це, однак, не означає, що й на регіональних рівнях, які передують загальносуспільному, всі вияви громадської думки неодмінно мають бути цілком стандартними й одноманітними. Спрямованість (адресність) багатьох оцінних суджень людей, сімей, колективів, груп та інших спільностей можуть бути на таких рівнях досить по-різному орієнтованими, однак чим вищим (ширшим) стає вияв громадської думки, тим помітнішою стає їх рівнодіюча, яка й виступає врешті-решт єдиним, спільним, узагальнюючим вектором оцінного судження (громадської думки всього суспільства). Завдяки та-

¹⁵ Егоров А. Г. Социализм и личность. Ее права и свободы. — Вопросы философии. 1979, № 2, с. 4.

кому механізмові за якої завгодно великої різноманітності думок «на місцях» забезпечується їх принципова єдність «в центрі», причому, зауважимо, що терміни «в центрі» і «на місцях» означають не тільки географію громадської думки, а й масштабність її репрезентації.

Це твердження добре ілюструється на прикладі організації боротьби за нову, соціалістичну дисципліну (тобто водночас — боротьби проти таких «пережиткових явищ», як ледарювання, недбальство тощо). Так, в масштабах усього суспільства вимога рішучого поліпшення дисципліни ставиться як цілком одностайне судження. Разом з тим на рівнях менш масштабних громадська думка виявляє все більшу градацію оцінок, об'єктом оцінного судження стає дедалі ширше коло конкретних осіб (причому зовсім не одні тільки ледарі та прогульники), а коло проблем, щодо яких висловлюється громадська думка, стрімко розширюється — так що на рівні, скажімо, конкретного колективу мова йде вже не тільки про викорінення негативних («пережиткових») явищ, а фактично про весь комплекс проблем, пов'язаних з поліпшенням організації праці й виробництва, а крім того — ще й умов життя працівників та ін. Це підкреслив на зустрічі з ветеранами партії в Кремлі 15 серпня 1983 року Ю. В. Андропов. Суворо караючи прогульників, треба думати і про те, «що людина робитиме на своєму робочому місці «від» і «до», як вона завантажена, як вона справляється зі своїм завданням, чи створено їй необхідні умови для продуктивної праці — про такі питання, а це — вирішальні питання, подбали далеко не скрізь»¹⁶. Боротьба за дисципліну, «повинна обов'язково спиратися на сучасну організацію праці, розумну розстановку людей, чітке матеріально-технічне забезпечення, вдосконалення різноманітних форм і засобів морального і матеріального стимулювання. Одне слово, тільки вже згадане поєднання духовних, матеріальних і організаційних факторів може дати високу культуру праці — найбільш надійну гарантію порядку й дисципліни на виробництві»¹⁷.

Як бачимо, з цих настанов можна вивести такі принципи організації впливу громадської думки на ліквідацію недоліків та упущень, негативних моментів і «пережитків» у ставленні до праці, які водночас можуть бути орієнтирами для розгортання виховного (коригуючого) впливу громадської думки і в галузі побуту, і в сфері міжнародних відносин та ін.

У тому ж, що тут ідеться передусім про громадську думку, неважко упевнитися, зваживши на ту обставину, що згадані партійні настанови адресувалися ветеранам партії як саме представникам громадськості, лідерам громадської думки і широко транслювалися через масові комунікації всьому населенню нашої країни.

Зростання дієвості коригуючого впливу громадської думки помітне в усіх галузях життя зрілого соціалістичного суспільства. Так, з її допомогою здійснюється організація і контроль за дією господарського механізму, розвитком виробничих і розподільчих відносин, за мірою праці і споживання, стимулюванням праці і зміцненням трудової дисципліни. Звичними стали і всенародні обговорення проектів важливих законодавчих актів, і залучення широкої громадськості до справи державного управління та ін. Про це свідчать хоча б загальновідомі факти обговорення проектів Конституцій СРСР, союзних та автономних республік, Закону про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями. Так, в проект останнього після обговорення його 110 мільйонами радянських громадян і аналізу майже 130 тисяч пропозицій і зауважень було внесено зміни в 21 (з 23 статей) і включено понад 70 доповнень і поправок. Показово, що цей Закон, за який так одностайно висловилися громад-

¹⁶ Радянська Україна, 1983, 16 серп.

¹⁷ Там же.

ська думка, надає їй якнайширші права у житті колективів, стимулюючи розвиток конституційно закріплених принципів використання регулятивної функції громадської думки в житті зрілого соціалістичного суспільства. У доповіді, присвяченій підсумкам обговорення проекту згаданого Закону, з якою на засіданні Верховної Ради СРСР виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР товариш Г. А. Алієв, зазначалося, що більша частина поправок і пропозицій стосувалася саме боротьби з «пережитковими явищами». «...Трудящі гостро ставили питання про викорінення пияцтва, хуліганства, здириництва, виявів споживацької, міщансько-обивательської психології та інших антиподів комуністичної моралі. Як велике соціальне зло оцінюють вони факти безгосподарності, розкрадання народного добра, хабарництва, випуску недоброякісної продукції. Безкомпромісна боротьба з цими негативними явищами — прямий обов'язок кожного колективу, показник його моральної зрілості. Немає більшої сили морального впливу на людей, ніж сила колективу, і треба її використовувати повною мірою»¹⁸.

Застосування виховної сили громадської думки стає альфою і омегою життя трудових колективів, сприяє зміцненню її як дійового механізму самоуправління. Так, введення бригадного підряду, який передбачає значне зростання ролі громадської думки в діяльності трудового колективу, дозволяє зменшити втрати робочого часу в середньому в 2—2,5 рази, знизити плинність кадрів в 1,3 рази¹⁹. На Київському заводі верстатів-автоматів ім. О. М. Горького бригадний підряд дав змогу знизити тільки протягом 1982 року втрати робочого часу на 40 проц., на третину — плинність кадрів, зменшити число прогулів на 40 проц.²⁰ Подібних прикладів сьогодні безліч.

Разом з тим вплив громадської думки буває часто ще не досить ефективним. Скажімо, «на розрізі «Томусинський» протягом 1980 року було 29 прогулів, 1981—34, 1982—52. Потрапили до медвирезниці відповідно 19, 22 і 28 працівників, порушували громадський порядок відповідно 20, 34 і 35 чоловік. Усього за три роки — 273 гірники. А до товариського суду, де осуд громадськості дуже відчутний, були передані ...лише 32 матеріали, та й то з ініціативи міліції»²¹.

Інший приклад. Щороку ми втрачаємо мільйони людино-днів через пияцтво. У стані алкогольного сп'яніння вчинюється переважна більшість карних злочинців. Не секрет, що алкогольні напої вживаються найчастіше або в сім'ї, або в оточенні приятелів, у присутності членів трудового колективу, і що сп'яніла людина завдає шкоди передусім сім'ї і трудовому колективу. Отож, антигромадський характер «пережиткового явища» — очевидний, його негативний вплив неодноразово відчувала на собі вся та конкретна спільність людей, яка ж зрештою і зробила можливим цей вчинок, — а між тим з цього, як свідчить досвід боротьби з «пережитками», зовсім не завжди висновується така, здавалося б, логічна і природна протидія трудового колективу, сім'ї вияву «пережитку».

Ще приклад. Завдання примноження економічної могутності нашого суспільства вимагає від усіх і кожного бережливого ставлення до суспільної власності, до народного добра. І в масовій свідомості, у способі життя радянських людей таке ставлення закріплене як правова, ідеологічна і моральна норма, як одна з найхарактерніших рис способу життя. Між тим, як пише Т. М. Джафарлі, «викликає занепокоєння розрив поміж пасивністю опитуваних, коли йдеться про їхню відповідальність як членів трудових колективів за сумлінне став-

¹⁸ Радянська Україна, 1983, 18 черв.

¹⁹ Труд, 1983, 20 окт.

²⁰ Зміцнювати дисципліну, забезпечувати високу організованість.— Комунист України, 1982, № 2, с. 7.

²¹ Труд, 1983, 23 авг.

лення до державної власності, поважання загальносуспільного інтересу тощо (27,9 проц.) — і їхньою активністю, коли справа безпосередньо стосується їхніх особистих інтересів, особистої власності та ін. (69,2 проц.)²².

З цих прикладів видно, що млявість громадської думки, спричинювана різними мотивами — поблажливістю, небажанням загострювати стосунки, піклуванням виключно про власний інтерес, безпосередньо відображується в «гальванізації» «пережиткових явищ». Баланс тут цілком недвозначний: або — або. Доки, за даними опитувань, лише менше половини (47 проц.) членів трудового колективу вважають характерною рисою його життя принципову критичність і вимогливість щодо додержання норм поведінки й моралі²³, доти «пережитки» в такому колективі (та й у сім'ях його членів) будуть з'являтися й знову. Якщо ж врахувати, що між бажанням працівників брати участь в прийнятті колективних рішень і їх реальною участю теж, звичайно, лежить певна дистанція²⁴ то можна зрозуміти, де приховані резерви впливу громадської думки на «пережиткові явища» і які вони значні.

Соціалістична громадська думка як один з механізмів громадського самоврядування (і як — в перспективі — один з механізмів комуністичного самоврядування) зміцнює свій позитивний вплив тільки тоді, коли це здійснює кожен громадянин, працівник, кожна особа. Нова, велика творча робота «встановлення соціалістичних порядків», хоч би яку її галузь ми взяли — облік і контроль, організація й управління, трудова дисципліна тощо, планувалася і здійснюється, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, з розрахунком на позитивний вплив громадської думки трудящих, тобто більшості населення. «Чим різноманітніший, тим кращий, тим багатший буде загальний досвід, тим вірніший і швидший буде успіх соціалізму, тим легше практика виробить — бо тільки практика може виробити — *найкращі* прийоми і засоби боротьби»²⁵ — справді всенародної боротьби за соціалізм, проти всього того, що заважає його становленню й зміцненню. «Щоб знешкодити соціалістичне суспільство від цих паразитів, — указував В. І. Ленін, маючи на увазі нероб, пройдисвітів, хуліганів та інших ворожих соціалізму «прихидців», — треба організувати всенародний, мільйонами й мільйонами робітників та селян добровільно, енергійно, з революційним ентузіазмом підтримуваний облік і контроль за кількістю праці, за виробництвом і розподілом продуктів»²⁶. І налагодити такий контроль можна передусім з допомогою соціалістичної громадської думки.

Ще більшої її ефективності потребує організація всенародної справи вдосконалення зрілого соціалізму. «Головне, — підкреслював у промові на зустрічі з робітниками московського металургійного заводу «Серп і молот» товариш К. У. Черненко, — перенести центр ідеологічних зусиль у трудовий колектив, у первинну партійну організацію. Треба до кінця відмовитись від існуючої ще інерції, коли вся діяльність часом замикається в рамках самих ідеологічних відомств, підміняється складанням довжелезних паперів й багаточасовими засіданнями.

В ідеологічній практиці, не менш, ніж в інших сферах, необхідними є діловитість, організованість, чіткий контроль і перевірка виконання, уміння добиватися дійових результатів»²⁷.

²² Коммунистическая нравственность и порядок. — М., 1979, с. 56.

²³ Квасов Г. Г. Социалистический трудовой коллектив и нравственные ценности личности. — Социол. исследования, 1982, № 3, с. 45.

²⁴ Бритвин В. Г. Производственно-техническая среда предприятия и поведение работника. — Социол. исследования, 1982, № 2, с. 146.

²⁵ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне зібр. творів, т. 35, с. 198.

²⁶ Там же, с. 195.

²⁷ Радянська Україна, 1984, 30 квіт.

І в наш час, як зазначив товариш К. У. Черненко, «є такі люди, які хочуть все одержати — і належне, і неналежне. І нерідко одержують. А про свій обов'язок перед суспільством забувають»²⁸. Протидіяти вчинкам таких людей, перевиховувати їх, щоб виключати можливість появи «пережитків» і активно формувати комуністичну свідомість, прискорювати просування нашого суспільства до комунізму покликана соціалістична громадська думка.

* * *

Коммунистическая партия, призывая к повышению социальной активности и ответственности каждого работника, гражданина, каждого советского человека, указывает на необходимость использовать для борьбы с негативными явлениями в общественной жизни не только моральные и идеологические, но и экономические, политические, социально-организационные и др. средства. Воспитательный эффект таит в себе совершенствование организации труда, управления, быта трудящихся.

Действенным механизмом такой организации является социалистическое общественное мнение. Оно способно влиять на любую сферу общественной жизни, обладает широким спектром воздействия — от рекомендации до санкции. Общественное мнение проявляется на любом социальном уровне, в любой социальной ячейке, оно демократично по самой своей природе и приобщает к активному социальному действию как отдельных людей, так и коллективы, а также более крупные общности. Общественное мнение предстает одним из механизмов социалистического общественного самоуправления, весьма эффективным уже сегодня и перспективным как один из прообразов будущего, коммунистического общественного самоуправления. В комплексе с другими средствами борьбы с «пережитками прошлого» социалистическое общественное мнение выступает действенным средством преобразования социальной действительности, совершенствования зрелого социализма.

²⁸ Там же.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСКАЄ У СВІТ КНИГУ:

Ж О Л Ь К. К. МЫСЛЬ. СЛОВО. МЕТАФОРА (ПРОБЛЕМЫ СЕМАНТИКИ В ФИЛОСОФСКОМ ОСВЕЩЕНИИ).— 18 п. л.— 3 руб.

Монографія присвячена історичному і гносеологічному аналізу співвідношення мислення і мови. Основна увага приділяється мовній творчості в сфері семантики. Описуються порівнюються погляди великих мислителів минулого на співвідношення мислення і мови, дається марксистське розуміння цієї проблематики.

Для філософів, лінгвістів, психологів, для викладачів і студентів.

Попередні замовлення приймають магазини книготоргів, споживчої кооперації, «Книга — поштою» і «Академкнига».

Просимо користуватися послугами магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою, а також магазинів — опорних пунктів видавництва: «Будинку книги» (340048 Донецьк 48, вул. Артема, 147-а); «Книжкового світу» (310003 Харків 3, пл. Радянської України, 2/2).

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Л. М. МАЛИШКО

ОБ'ЄКТИВНІ І СУБ'ЄКТИВНІ УМОВИ В СУСПІЛЬНОМУ РОЗВИТКУ

Однією з важливих умов удосконалення зрілого соціалізму є рішучий поворот суспільних наук до реальних, практичних завдань, що стоять перед нашим суспільством¹. Такими завданнями є удосконалення управління соціальними і природними процесами, посилення впливу науково-технічної революції на всі сфери суспільного життя, на динаміку соціальних перетворень в сучасному світі. У зв'язку з цим актуалізується потреба в поглибленому пізнанні діалектики об'єктивних і суб'єктивних умов в суспільному розвитку.

У нашій філософській літературі вивчення об'єктивних і суб'єктивних умов на категоріальному рівні звичайно розпочинають з розгляду понять «об'єкт» і «суб'єкт». Однак, реалізуючи такий підхід, не можна лишати поза увагою те, що «діалектичний зв'язок між суб'єктом і об'єктом, їх взаємопереходи за певних обставин приводять до того, що поняття суб'єктивного і об'єктивного в різних контекстах, в різних випадках набирають різного значення»². Нехтування цим моментом, а також некоректне застосування категорії «умови»³ є, мабуть, однією з причин тривалих дискусій з проблеми об'єктивного і суб'єктивного в суспільному розвитку.

Часом категорію «об'єктивне» вживають в поєднанні не тільки з поняттям «умови», а й з такими поняттями, як «процес», «зміна», «фактор». При цьому здебільшого мається на увазі незалежність явищ, предметів від людини, і на такій підставі вважається можливим ототожнювати, взаємозамінювати названі поняття⁴.

Деякі автори, намагаючись показати багатогранність категорій «об'єктивні і суб'єктивні умови», розщеплюють їх на групи інших понять, які пов'язані з названими, але не збігаються з ними. Так, М. В. Ішимов пише: «У творах В. І. Леніна ми не знайдемо якогось розвитку визначень понять «об'єктивні умови» і «суб'єктивні умови». Ці поняття багатогранні, мають різноманітні відтінки залежно від того, про які суспільні явища йдеться. Так, В. І. Ленін поряд з терміном «об'єктивні умови» застосовує інші подібні терміни: «об'єктивний розвиток», «об'єктивне становище», «об'єктивні причини», «об'єктивна логіка змін», «сила історичного розвитку», «об'єктивні зміни», «об'єктивні обставини» та ін. Характерно, що жодному з цих понять В. І. Ленін не дає окремого визначення, оскільки вони суть варіанти тієї самої категорії. Він обмежується зауваженням, що всі вони характеризують

¹ Див.: *Матеріали* Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв., 1983 р.— К., 1983, с. 6.

² Кузьмин В. Ф. *Объективное и субъективное*.— М., 1976, с. 15.

³ Поняття «умови» часто-густо вживається в літературі як рівнозначне з поняттями «причина», «засіб», «вимога» та ін.

⁴ Див.: *Антонян М. О. Соотношение объективных условий и субъективного фактора при социализме*.— Ереван, 1967, с. 13; *Локтев И. В. В. И. Ленин о роли объективных и субъективных факторов в строительстве коммунизма*.— Л., 1967, с. 11. *Диалектика объективного и субъективного в развитии социалистического общества*.— М., 1970, с. 238 и др.

явища, події, тенденції суспільного розвитку, реальні обставини і процеси, що не залежать від волі і бажання людей і в кінцевому підсумку визначають їхні дії, потреби, інтереси, визначають напрям і характер діяльності суб'єкта»⁵.

Отже, всі поняття, які можна вживати разом з поняттям «об'єктивне», М. В. Ішмов тлумачить як варіант об'єктивних умов. На нашу думку, погляди В. І. Леніна на цю проблему слід розуміти трохи інакше. Застосовуючи в своїх працях згадані поняття, В. І. Ленін показує багатогранність вияву об'єктивного в суспільному розвитку. І саме на цей момент звертає увагу, коли, не намагаючись дати дефініцій згаданим поняттям, підкреслює передусім незалежність від волі і бажання людей явищ, подій, тенденцій суспільного розвитку. В. І. Ленін показує, що в людській історії непідвладне людині, є наслідком об'єктивних суспільних законів, і в цьому розумінні вживає поняття «сила історичного розвитку», «об'єктивна логіка змін» та ін.

У працях К. Маркса і Ф. Енгельса поряд з терміном «об'єктивні умови» застосовуються інші: «матеріальні умови», «соціальні умови», «природні умови». Проте це не дає підстав твердити, що в них вкладався один і той самий зміст, і ставити між ними знак рівності.

Навпаки, К. Маркс і Ф. Енгельс вживали ці терміни в різних контекстах і надавали їм різного значення, підкреслюючи особливості, конкретний зміст об'єктивних умов досліджуваного процесу, акцентуючи увагу на головних, провідних в даній ситуації детермінантах.

Досить змістовним є й поняття «суб'єктивне». Аналізуючи його різні застосування, В. Ф. Кузьмін показує і різні відтінки в його значенні. «Суб'єктивними причинами,— пише дослідник,— ми називаємо такі, які залежать від волі і свідомості людей. А суб'єктивний підхід — це підхід довільний, однобічний, він не відображує справжньої природи самого суб'єкта. Суб'єктивна логіка — це логіка мислення, на відміну від об'єктивної логіки, логіки речей. Отже, взяті нами на вибір різні випадки вживання поняття суб'єктивного показують його різні змістові відтінки. Суб'єктивне можна розуміти і як залежність чогось від суб'єкта, і як ілюзійність відображення, і як вторинність щодо об'єктивного»⁶. В. Ф. Кузьмін звертає увагу на те, що в даному разі йдеться не тільки про термінологічну, але й про філософську проблему, яка потребує спеціального аналізу.

У нашій філософській літературі з'ясуванню специфіки і взаємозв'язків об'єктивних і суб'єктивних умов приділяється значна увага. Але підхід до їх вивчення не завжди правильний. Не зовсім коректним є, зокрема, прагнення деяких авторів перелічити всі матеріальні утворення, явища, що мають об'єктивний характер, як елементи змісту категорії «об'єктивні умови». Методологічна хибність такого підходу виявляється в тому, що одна з фундаментальних категорій історичного матеріалізму з філософського поняття перетворюється в суму назв об'єктивних по своїй природі предметів, явищ, втрачаючи теоретичний зміст, практичну значущість. Причому, деякі автори прагнуть максимально заповнити абстракцію «об'єктивні умови» реальним змістом, і вона набуває, наприклад, такого вигляду: «Під об'єктивними умовами, об'єктивним фактором у марксистській літературі розуміється все те, що існує незалежно від нас: безліч процесів природи, починаючи від світу елементарних частинок і кінчаючи гігантськими зірками, суспільне буття і закони суспільного розвитку. Об'єктивність властива і свідомості, по-перше, в тому розумінні, що це не надприродне, а природне явище, по-друге, існування його в самому собі відрізняється від

⁵ *Ишмов М. В.* В. И. Ленин объективных условиях и субъективных факторах общественного развития.— В кн.: Проблемы теории научного коммунизма. Свердловск, 1974, с. 64.

⁶ *Кузьмин В. Ф.* Объективное и субъективное, с. 16.

того, як ми мислимо і уявляємо його, і, по-третє, об'єктивне значення має не тільки зміст, але і його форма»⁷. Визначення дуже широке, згідно з ним виходить, що за межами об'єктивних умов нічого не залишається.

Світ, в якому живе і діє людина, такий розмаїтий, має так багато явищ, процесів, а також зв'язків, переходів між ними, взаємозалежностей, що включити всі явища, процеси в рамки категорій, просто перелічивши їх, неможливо. Крім того, слід взяти до уваги, що для тієї чи іншої конкретної ситуації, певного етапу суспільного розвитку провідними, головними детермінантами можуть бути такі елементи об'єктивних умов, які в іншій ситуації, на іншому етапі відіграють другорядну роль, не є такими необхідними.

Всебічність аналізу поняття «об'єктивні умови» зовсім не зводиться до переліку елементів його змісту; вона виражається в конкретно-історичному підході до даної категорії. Завдяки такому підходові виникає можливість з'ясувати особливості об'єктивних умов різних етапів людської історії, розкрити структуру об'єктивних умов суспільного розвитку, конкретність їх змісту, простежити логіку людської історії, зрозуміти її об'єктивність, закономірність, детермінованість, отже, передбачити перспективу руху суспільства.

Стверджуючи, що «об'єктивні умови» — це конкретно-історична категорія, що детермінуюча функція різних елементів її змісту завжди конкретно визначена, оскільки елементи, що виступають головними в одній системі відношень, втрачають цю здатність в іншій, не можна водночас не відзначити і наявність постійних параметрів, без яких «об'єктивні умови виробництва матеріального життя» не можуть бути базою «всієї історичної діяльності людини»⁸. До них належать: 1. Предмети, матеріали, що їх люди використовують як об'єкти своєї діяльності і створюють з них потрібні для себе речі. Об'єктом діяльності можуть виступати як «чисто» природні утворення, так і речовини природи, які вже зазнали обробки в процесі людської праці, тобто витвори минулих поколінь. 2. Засоби праці, що посилюють перетворюючу діяльність людей, забезпечують виготовлення якісно нових, відсутніх у природі речей, які поєднують у собі вихідний речовий продукт і людську суб'єктивність. Завдяки застосуванню цих засобів у процесі діяльності (в такому разі вони виступають об'єктивними факторами діяльності) суб'єктивне дістає змогу предметно існувати. За своїм походженням засоби праці також можуть бути безпосередніми продуктами природи і продуктами праці суспільної людини. 3. Система суспільних відносин, яка зумовлює характер поєднання об'єкта праці і засобів праці з суб'єктом дії в процесі діяльності. Річ у тім, що предмет і засоби праці байдужі до того, хто ними володіє. Однак праця не виступає тут як спосіб досягнення певної абстрактної мети, а слугує реалізації конкретних, соціально зумовлених цілей. У цьому розумінні вона здійснюється в певних формах, детермінованих особливостями даного суспільства. Звідси випливає, що суспільні відносини, виявляючись в людській діяльності, її формах, цілях, спрямованості, виступають тим соціальним фоном, на якому розгортається процес життєдіяльності суспільства в усьому багатстві його виявів.

Аналіз предмета і засобів праці дозволяє розкривати не тільки їхню різну роль у реальному процесі діяльності, але і вплив на них самого цього процесу. Тому, зокрема, різною є їх доля після завершення певного процесу діяльності. К. Маркс писав: «Вугілля, яке спалюють у топці машини, зникає безслідно, так само як і мастило, яким масять вісь колеса і т. д. Фарби та інші допоміжні матеріали зника-

⁷ Ляшков А. В. Единство объективного и субъективного в агитационной работе: дис. ... канд. филос. наук.— Новосибирск, 1970, с. 44.

⁸ Ленин В. И. Карл Маркс.— Полне собр. творив, т. 26, с. 51.

ють, але проявляються у властивостях продукту. Сировий матеріал становить субстанцію продукту, але змінює свою форму. Отже, сировий матеріал і допоміжні речовини втрачають ту самостійну форму, в якій вони вступили в процес праці як споживні вартості. Інакше стоїть справа з власне засобами праці. Інструмент, машина, фабричний будинок, бочка і т. д. використовуються в процесі праці тільки доти, поки вони зберігають свою первісну форму, поки вони завтра можуть вступити в процес праці в тій самій формі, як і вчора»⁹. Отже, матеріали, речовини, що є предметом діяльності, втрачають свою форму, своє самостійне існування в тому вигляді, який вони мали до включення в процес діяльності. Але, продовжуючи існувати в якісно інших елементах об'єктивних умов, вони здатні виконувати ту саму функцію об'єкта діяльності.

Засоби праці можуть виконувати свою функцію, лише зберігаючи дану форму. Втрачаючи її, вони або зовсім не можуть бути включеними в конкретний процес діяльності, або стають його другорядними, супутніми елементами. Цим зумовлене те, що ефективність багатьох видів діяльності залежить не лише від кваліфікації кадрів, їх правильної розстановки, від наявності потрібних матеріалів, а значною мірою і від стану техніки, її відповідності вимогам тих завдань, які треба розв'язати.

Цей момент дістав своє відображення в матеріалах XXVI з'їзду КПРС. Підбиваючи підсумки розвитку економіки за 1976—1980 роки, партія проаналізувала стан виробництва, його здатність забезпечити виконання складних, напружених планів одинадцятої п'ятирічки. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» особливо відзначена необхідність «значно розширити масштаби технічного переозброєння і реконструкції діючих підприємств, переоснащувати їх новою вискоєфективною технікою, впроваджувати прогресивну технологію, наукову організацію праці і виробництва. Збільшити випуск оргтехніки»¹⁰.

Поглиблений аналіз ролі предмета і засобів праці в системі суспільного виробництва дозволяє розкрити ще одну їхню особливість. Та обставина, що процес виробництва можливий завдяки предметам і засобам праці, «корениться в їх властивості бути об'єктивними умовами дійсної праці»¹¹, а не просто в їх бутті як наявній предметності. Не будь-які, а певні предмети і засоби праці здатні забезпечити реалізацію конкретної мети. Тому в процесі реалізації цілей необхідною є кореляція з об'єктивними передумовами діяльності. При цьому слід брати до уваги, що якість продукту залежить значною мірою від якісних характеристик предмета і засобів праці. Наприклад, хороша сировина дає менше відходів, забезпечуючи тим самим економію матеріальних ресурсів. Засоби праці, застосовані точно за призначенням і своєчасно відновлювані, зменшують затрати живої праці, забезпечують економію робочого часу, підвищують ефективність виробничого процесу.

Продуктивність праці зростає в даному разі не внаслідок додаткового витрачання матеріальних і трудових ресурсів, а завдяки інтенсивному використанню високоякісної сировини.

Максимальне використання наявних резервів — важлива ланка в розв'язанні завдань одинадцятої п'ятирічки. XXVI з'їзд КПРС підкреслив необхідність дальшої інтеграції науки з виробництвом, розробки і впровадження на всіх рівнях і в усіх сферах народного госпо-

⁹ Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Повне зібр. творів, т. 23, с. 200.

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 174.

¹¹ Маркс К. Теорії додаткової вартості.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 3, с. 256.

дарства країни комплексу «заходів по економії ресурсів, включаючи застосування прогресивної техніки, маловідходної та безвідходної технології...»¹² Це завдання конкретизоване в положеннях і висновках наступних Пленумів ЦК КПРС.

В життєдіяльності суспільства звичайно розрізняють чотири основні сфери: економічну, соціальну, політичну, духовно-ідеологічну. Тому, відзначаючи, що об'єктивні умови є єдністю природних і суспільних умов, слід водночас брати до уваги, що об'єктивні суспільні умови є результат взаємодії цих сфер, їх сукупний продукт. Водночас функціонування кожної сфери сприяє зміні, розвитку насамперед її власних об'єктивних умов, які є продуктом певного виду діяльності і її детермінантами. Інакше кажучи, кожна сфера суспільної діяльності має в об'єктивних умовах ту опору, той фундамент, завдяки якому можливий її розвиток, і водночас результатом цього розвитку є зміцнення, вдосконалення, перетворення цих об'єктивних умов. Цілком зрозуміло, що це не відкидає, а доповнює, конкретизує положення марксистсько-ленінської теорії про те, що економічні умови є визначальними щодо всіх елементів об'єктивних умов суспільного розвитку.

Визнаючи, що об'єктивні умови є базою всієї історичної діяльності людей, марксизм-ленінізм разом з тим доводить неспроможність фаталізму, спроб абсолютизувати роль об'єктивних умов. Основоположники марксизму-ленінізму підкреслювали, що історія — це процес діяльності людей, що мають свідомість, реалізують заздалегідь поставлені цілі. Суспільний розвиток, виступаючи природноісторичним процесом, водночас є продуктом цілепокладаючої діяльності людей. Його особливість полягає в тому, що жодне явище, подія в суспільстві не відбуваються без участі свідомості і цілепокладаючої діяльності людини. «Діяльність людини, — відзначає В. І. Ленін, — що створила собі об'єктивну картину світу, змінює зовнішню дійсність, знищує її визначеність (= змінює ті чи інші її сторони, якості) і таким чином віднімає у неї риси позірності, зовнішності і мізерності, робить її саму-в-собі і саму-для-себе суцєю (= об'єктивно істинною)»¹³. Отже, історичний розвиток є процес поступального руху суспільства, перетворення дійсності в ході створення багатого світу людської культури. Цей процес неможливий без створення відповідних об'єктивних і суб'єктивних умов, які, згідно з К. Марксом, «являють собою лише різні форми тих самих умов»¹⁴. Їх постійний взаємозв'язок, перехід однієї в іншу здійснюється в практиці.

Як бачимо, суспільний розвиток, виступаючи об'єктивним закономірним процесом і водночас продуктом діяльності людей, зазнає на собі подвійної детермінації: зовнішньої і внутрішньої. Зовнішніми детермінантами виступають об'єктивні, внутрішніми — суб'єктивні умови.

Основоположники марксизму-ленінізму підкреслювали, що для повноти аналізу історичного розвитку треба максимально враховувати вплив як об'єктивних, так і суб'єктивних умов суспільного життя, бо історичний процес реалізується через їх постійну взаємодію. Ця вимога має велике значення в боротьбі проти різних вигадок об'єктивістського і суб'єктивістського гатунку. Її потрібно додержувати в практичній життєдіяльності нашого суспільства.

Думка про те, що будь-яка практична діяльність детермінується зовнішніми щодо неї і водночас внутрішніми умовами, які залежать від суб'єктів діяльності, проходить через праці К. Маркса і Ф. Енгельса. Вона дістала дальший розвиток в працях В. І. Леніна, в документах з'їздів КПРС і братніх партій країн соціалістичної співдружності.

¹² *Матеріали XXVI з'їзду КПРС*, с. 129.

¹³ *Ленін В. І. Філософські зошити*. — Повне зібр. творів, т. 29, с. 185.

¹⁴ *Маркс К. Економічні рукописи 1857 — 1861 років*. Ч. 2. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 2, с. 319.

Це положення марксизму-ленінізму є методологічним принципом розробки програмних документів, планів соціального і економічного розвитку нашої країни.

Розпредмечування об'єктивного, його перехід в суб'єктивне — початковий етап формування суб'єктивних умов. Знання, уявлення, ідеї становлять параметри духовного, суб'єктивного освоєння дійсності, але самі по собі вони не є регулятором історичної дії. Тільки творчо використовуючи знання, ідеї для визначення назрілих завдань, осмислюючи оптимальні шляхи їх здійснення, людина формує теоретичну основу для практичної діяльності — її суб'єктивні умови, за допомогою яких здійснюється зв'язок історичних умов загалом з актуальною діяльністю.

Практика, як доцільна діяльність людей, спрямована на перетворення дійсності, неможлива як без об'єктивних, так і без суб'єктивних умов. В першому разі вона буде позбавлена матеріальних основ і, отже, буде діяльністю лише в абстракції. В другому випадку вона втратить свою внутрішню, теоретичну основу, яка є з'єднуючою ланкою між існуючими умовами і силою, здатною їх перетворити, ланкою, без якої діяльність перетворюється в стихійний процес. Суб'єктивні умови водночас включаються і в історичні умови (сукупність матеріальних і духовних утворень, що виступають передумовою людської діяльності), і в діяльність. Вони є «каналом», завдяки якому об'єктивні умови передають свій зміст в «розпорядження» практики і відчувають на собі її зворотний вплив. Виникаючи на фундаменті об'єктивних умов, суб'єктивні умови не просто відтворюють дійсність в своєму змісті, а, відтворюючи, наповнюють актуальним людським смислом.

Інтенсивна розробка категорії «суб'єктивні умови» почалася в радянській філософській науці в 70-ті роки. Характерно, що дефініція цієї категорії створювалась в основному за тим самим принципом, що й визначення об'єктивних умов, — через перелік того, що входить до змісту даної абстракції. Наведемо приклад такого визначення. «До суб'єктивних умов, — пише Е. А. Чернов, — належить духовне життя суспільства, суспільна свідомість загалом, її соціально-психологічна і ідеологічна сторона, те, що Г. В. Плеханов називав психологічною стороною, «людським духом», почуттями та ідеями людей. Це духовна атмосфера, в якій діє те чи інше покоління, психологія різних класів, соціальних груп, здібності, свідомість, воля, пристрасті десятків і сотень мільйонів людей, залучених у боротьбу класів, в діяльність по перебудові суспільних відносин»¹⁵.

Про такий підхід до створення дефініцій уже йшлося, і ми, повторюємо, вважаємо його безперспективним. Проте це визначення викликає заперечення і по суті змісту категорії «суб'єктивні умови». Автор в одному й тому самому визначенні то надто широко тлумачить категорію «суб'єктивні умови», включаючи в неї явища, з якими вона пов'язана, але які повністю в неї не входять, то звужує її зміст, отожднюючи, по суті, категорію «суб'єктивні умови» і «ідеальне». А таке абстрактне отожднення зазначених понять є не коректним. Наприклад, чітко розроблений, науково обґрунтований план не вичерпується змістом поняття «ідеальне», проте він є важливою умовою успішного розв'язання назрілих соціальних завдань. План соціального чи економічного розвитку є виявом творчого підходу людини до дійсності, він скажімо, відкриває трудовим колективам перспективу їхньої діяльності. Наявні об'єктивні умови сформовані попередньою діяльністю людей, вони передують актуальній практиці. А ось постановка мети, вибір шляхів і засобів її здійснення залежать від рівня знань людей, їх-

¹⁵ Чернов Е. А. Объективные условия исторического процесса, их структура и функции. — В кн.: Диалектика объективного и субъективного в познании и практической деятельности. Куйбышев, 1974, с. 7.

ніх політичних і моральних установок. Реальність плану, його економічність і водночас ефективність в ході здійснення поставлених у плані цілей залежать від того, як точно сформульовані вимоги соціально-економічних завдань, враховані можливості їх виконання, наскільки правильно визначено форми і методи роботи, її організацію, розраховано матеріальні і трудові ресурси. Адекватність, погодженість об'єктивних і суб'єктивних умов забезпечують збіг мети і результату практичних дій.

Не можна погодитись з цитованим автором в тому, що в суб'єктивні умови входить «суспільна свідомість загалом». Діалектична єдність всіх явищ суспільного життя має своєю передумовою перехід окремих елементів суспільного буття в структуру об'єктивних умов, і навпаки, окремі елементи об'єктивних умов включаються в суспільне буття (діалектика умов і зумовлюваного). Проте це не дає підстав включати одне поняття в інше, «розчиняти» одне в одному. Аналогічний зв'язок існує і між суспільною свідомістю і суб'єктивними умовами. Останні не формуються незалежно від суспільної свідомості. Суспільна свідомість, відображуючи в різних формах суспільне буття, є джерелом, імпульсом тих духовних утворень, завдяки яким і через які об'єктивні умови дістають своє відображення в суб'єктивних умовах, у моделях передбачуваних практичних дій.

До суб'єктивних умов застосовні такі характеристики, як рівень знань, професіональний досвід, дисциплінованість, соціальна активність. Ці характеристики мають свої особливості в різних соціальних системах, детермінуючись певними об'єктивними умовами.

У дискусії з приводу категорії «суб'єктивні умови» заслуговують на увагу думка Ю. К. Плетникова, що суб'єктивні умови — це сутність свідомості і організованості людей, те, без чого неможливе цілепокладання¹⁶, а також твердження В. В. Байлука, який розглядає суб'єктивні умови як необхідні для взаємодії об'єкта і суб'єкта, але, на відміну від об'єктивних умов, залежні від свідомості суб'єкта і визначаються умовами його діяльності¹⁷.

В наведених твердженнях є думка, що суб'єктивні умови — це ті залежні від суб'єкта і притаманні йому властивості, без яких неможлива цілеспрямована діяльність, що суб'єктивні умови — не тільки ідеальні властивості суб'єкта, а і явища, необхідні для взаємодії суб'єкта і об'єкта. Інакше кажучи, тут є моменти, які сприяють виявленню справжньої суті категорії «суб'єктивні умови».

Суб'єктивні умови можуть існувати: 1) ідеально, як духовні властивості суб'єкта; 2) як вияв вольових, необхідних суб'єктові соціальної дії установок, які формуються за допомогою цілеспрямованого виховного вияву, є результатом самовиховання (організованість, дисциплінованість); 3) у формі прогнозів, планів, які являють собою модель майбутньої діяльності, її передбачуваний результат. Таке існування суб'єктивних умов не дає підстав наділяти їх властивістю об'єктивної реальності. Подібно до того, як суспільство не втрачає своєї об'єктивності від того, що воно є продукт діяльності соціального суб'єкта і сам суб'єкт (з притаманними йому суб'єктивними властивостями) входить в його структуру, так і об'єктивні умови не переходять в іншу форму від того, що в них наявні суб'єктивні моменти. За своїм змістом загалом це — різні детермінанти, що по-різному виконують свою функціональну роль.

Об'єктивні умови уможливають постановку нових завдань, їх

¹⁶ Див.: Плетников Ю. К. К категориям «субъект» и «объект». — Филос. науки, 1973, № 2, с. 27.

¹⁷ Байлук В. В. Категории «объективный фактор» и «субъективный фактор», «стихийное» и «сознательное». — В кн.: Категории исторического материализма в их взаимосвязи. Свердловск, 1978, с. 54—55.

розв'язання, але лише в суб'єктивних умовах ці завдання розпредмечуються для людини, набувають форми цілей її діяльності, тобто переводяться в сферу формування і підготовки певного соціального завдання.

Ці умови надають нині існуючим поколінням вибір майбутнього. Причому, чим вище рівень розвитку суспільства, чим багатші, різноманітніші, змістовніші створювані ним історичні умови, тим ширший діапазон варіантів. І тут можна відзначити такі істотні моменти. Перетворення даних об'єктивних умов як процес руху від минулого через сучасне до майбутнього неможливе без практичних дій. Однак перш ніж виконати реальні дії, людина повинна ідеально оволодіти майбутнім, зробити його відчутним тепер за допомогою суб'єктивних умов.

Отже, в механізмі детермінації діяльності поєднуються різні детермінанти — об'єктивні і суб'єктивні умови, органічна цілісність яких в умовах зрілого соціалізму забезпечує повноту використання всіх джерел суспільного прогресу, перетворює діяльність в усвідомлений, цілеспрямований творчий процес.

* * *

Существенной предпосылкой дальнейшего повышения эффективности механизмов социального управления, все более органичного сочетания достижений научно-технической революции с преимуществами социализма является углубленное изучение диалектики субъективных и объективных условий социально-исторического процесса.

Подлинно научный анализ специфики и содержания категорий «объективные условия» и «субъективные условия» осуществим лишь при конкретно-историческом подходе к ним. Последовательное проведение такого подхода позволяет уяснить особенности проявления объективных и субъективных условий на разных этапах человеческой истории, раскрыть их структуру, конкретное их содержание, проследить логику естественноисторического процесса, понять его объективность и закономерность, значение субъективного фактора в жизнедеятельности общества, вскрыть многообразные формы связи объективных и субъективных условий, их место и роль в механизме социальной детерминации, показать, как органичность их взаимовлияния в условиях зрелого социализма обеспечивает полноту использования всех источников общественного прогресса, превращает деятельность широких масс трудящихся в научно организованный, целенаправленный творческий процесс.

В. І. ПРОНЯКІН

ДОСВІД ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОЇ ПРИЧИННОСТІ

Світоглядний зміст категорій матеріалістичної діалектики органічно пов'язаний з їхньою суспільною природою; достоїнством всезагальної своєї концептуальної апарату діалектика «зобов'язана» універсальності людської практики, яка входить, за словами В. І. Леніна, «в повне «визначення» предмета і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині»¹. Виявити цей зв'язок означає дати теоретичне розв'язання світоглядних питань, з філософських позицій осмислити ідеали, цінності, прагнення людини.

Предметний зміст категорій матеріалістичної діалектики та їх світоглядне значення можуть бути розкриті лише в контексті аналізу соціальної форми руху матерії. При цьому, як справедливо зазначають дослідники, природа категорій детермінується характером суспільних відносин, тому відповідь на питання про специфіку розвитку категорій

¹ Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна.— Повне збір. творів, т. 42, с. 280.

треба шукати в особливостях прогресу самих цих відносин². Дослідження світоглядного аспекту категорій діалектики стає особливо актуальним нині, в умовах зрілого соціалізму, коли першорядного значення набуває завдання формування марксистсько-ленінського світогляду в кожній радянській людині. Не випадково сучасній радянській філософській літературі притаманна орієнтація досліджень на вивчення мотивів, які є спонукальними для людей в реальній практиці їхнього життя і зумовлені їхніми потребами й інтересами, що стають важливими ланками соціальної детермінації. Відомо, що спосіб і характер дій людини визначаються метою (К. Маркс)³, а мета — це відображення у свідомості майбуття (можлива) практика. В даному аспекті потреби, інтереси, мотиви і цілі виступають істотними компонентами механізму соціальної детермінації. Потрібно підкреслити, що принцип детермінізму, категорія причинності досить різнобічно і глибоко розглянуті у працях з марксистсько-ленінської філософії, тимчасом як соціальний і світоглядний аспект причинності досліджений ще недостатньо. З різних точок зору цей аспект висвітлювався у статтях і монографіях В. І. Шинкарука, І. В. Бичка, В. П. Іванова, М. Г. Макарова, О. І. Яценка та інших радянських філософів⁴. Функції соціальної причинності розкриваються тут у контексті діалектики об'єктивних і цільових детермінант соціального розвитку. Разом з тим залишаються нерозв'язаними деякі важливі світоглядні питання, пов'язані з вивченням конкретних, предметно-діяльнісних соціальних детермінацій.

Зокрема, ще належить з'ясувати, як здійснюється детермінація в структурі соціально-предметної діяльності і комунікації, виявити основу і фактори, що зумовлюють становлення творчих здатностей людини. В системі соціальних комунікацій такою основою є, зокрема, досвід; особливості його просторово-часових характеристик багато в чому визначають і тенденції розвитку суб'єктивних здібностей. Розглядові досвіду як фактора, який детермінує діяльність і спілкування людей, і присвячується пропонується стаття.

З боку своєї просторової організації досвід виглядає як окреслена межами життєвої практики сукупність суб'єктивних здатностей до оволодіння предметними формами культури. Зазначимо принагідно, що в нашій філософській літературі досвід здебільшого розглядається лише гносеологічно, в межах сфери пізнання. Такий підхід видається однобічним. Слід, на наш погляд, погодитися з В. П. Івановим, який вважає, що, оскільки досвід містить не тільки духовні, але й матеріальні сторони діяльності і виникає не лише на ґрунті пізнавального, але й усього життєвого відношення людини до світу, то його (досвід) слід тлумачити як суб'єктивну форму освоєння світу, визначальною властивістю якої є здатність «асимілювати явища життя як факти життєдіяльності»⁵. Інакше кажучи, досвід — це опредметнена у здатностях практика у фазі, становлення якої відбулося, і, оскільки здатність не тільки є, але й може бути реалізована в майбутньому, то досвід — не просто підсумок, завершений етап діяльності, але й її

² Див.: *Босенко В. О.* Про світоглядний і методологічний зміст принципів і категорій діалектики.— *Філософська думка*, 1980, № 5, с. 24; *Абишев К. А.* О предметном содержании общественных отношений и категорий мышления.— В кн.: *Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики*. Киев, 1981, с. 205—220, а також матеріали Всесоюзного симпозиуму «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики» (*Філософська думка*, 1980, № 1—6; 1981, № 1—5).

³ Див.: *Маркс К.* Капітал, Т. 1.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 176.

⁴ Див., напр.: *Шинкарук В. И., Иванов В. П.* Актуальные проблемы исследования мировоззренческих функций диалектического материализма.— *Вопр. философии*, 1981, № 2; *Иванов В. П.* Человеческая деятельность — познание — искусство.— *Киев, 1977.*— 251 с.; *Яценко А. И.* Целеполагание и идеалы.— *Киев, 1977.*— 275 с.; *Практика — познание — мировоззрение.*— *Киев, 1980.*— 371 с.

⁵ *Иванов В. П.* Человеческая деятельность — познание — искусство, с. 133.

передумова. В цьому аспекті досвід постає як фрагмент простору соціально-предметної комунікації і має розглядатися як важлива ланка в ланцюгу соціальних детермінацій: суспільна специфіка соціального простору, підкреслює І. В. Бичко, «розкривається переважно у забезпеченні детермінуючих впливів, що виходять з можливостей»⁶. Разом з тим спричинююча функція можливостей, що містяться у досвіді, щільно пов'язана і з тими його характеристиками, в яких він виступає як часовий процес.

Логічна структура часового (процесуального) походження досвіду в просторі соціальної комунікації постає приблизно так⁷. Соціально-предметна визначеність перетворюючої діяльності людини виражена у формі матеріальних продуктів, суб'єктивних здібностей і навиків, а також у логічних і змістових характеристиках мови, виступає як засіб зв'язку оречевленої (такої, чне становлення відбулося) діяльності і діяльності майбутньої. Важливою умовою здійснення цього зв'язку є також опосередковане матеріально-речовими, практичними результатами відношення, що виникає між суб'єктами виробництва і споживання і трансформується в кінцевому підсумку в акт міжсуб'єктної комунікації. Воно виникає тому, що притаманні предметові споживання (результатові діяльності) властивості, які служать для задоволення потреб суб'єкта, постають перед останнім в даному разі як єдність багатоманітності соціально значущих якостей. Кожна річ, відзначав К. Маркс, є «сукупність багатьох властивостей і через це може бути корисна різними своїми сторонами, Відкрити ці різні сторони, а значить і різноманітні способи вживання речей, є справа історичного розвитку»⁸.

Отже, ми маємо тут процес формування і реалізації людських творчо-пізнавальних і перетворюючих здібностей, які функціонують як підпорядковані завданням життєдіяльності суспільства (виявлення властивостей предмета в кінцевому підсумку зумовлене практичними потребами суспільства) і становлять важливу умову, передпосилку цієї життєдіяльності, бо від ступеня збігу знання з об'єктивними — вже відомими і ще не виявленими — характеристиками предмета залежать способи його споживання.

Матеріальний результат предметно-перетворюючої діяльності постає у формі того предмета, який на початку процесу праці існував ідеально, як мета. В акті цілепокладання суб'єкт виробництва зосереджує увагу насамперед на тих конструктивно-творчих характеристиках речі, які, будучи опредметненими, детермінують певні дії суб'єкта споживання. З іншого боку, щоб освоїти предмет адекватно задумові його творця, суб'єкт споживання має ідентифікувати свої цілі із цільовими установками суб'єкта виробництва.

Ідеальний характер мети зовсім не означає того, що мотиви цільових ідентифікацій містяться тільки в духовній сфері. Ці мотиви зумовлюються особливостями матеріально-предметної взаємодії суб'єктів виробництва і споживання. Людська діяльність здійснюється у формі своєрідних, відносно самостійних циклів, але через те, що продукт діяльності споживається не безпосередньо, не як фіксована тут і тепер предметна «даність», а включається (в процесі споживання) в орієнтаційне поле наступної дії, служить умовою дальшої активності, — кожний окремий, відносно закінчений етап виробництва є водночас початком нового циклу. «Споживання створює потяг до виробництва; воно створює також і той предмет, який діє в процесі виробництва, ви-

⁶ Див.: Бичко І. В. Детермінізм и свобода.— В кн.: Практика — познание — мировоззрение, с. 265.

⁷ Ми маємо тут на думці не всезагальну схему даного процесу, а його модифікацію в системі «опредметнення — розпредметнення — спідкування».

⁸ Маркс К. Капітал. Т. 1., с. 45.

значаючи його мету. І коли ясно, що виробництво дає споживанню предмет у його зовнішній формі, то так само ясно, що споживання установлює предмет виробництва *ідеально*, як внутрішній образ, як потребу, як потяг і як мету»⁹.

Така взаємодія виробництва і споживання дістає вираження в тому, що К. Маркс називав «*ідентичністю*» виробництва і споживання; кожне з них виступає як засіб для другого, вони перебувають у взаємній залежності; «виробництво створює матеріал як зовнішній предмет для споживання; споживання створює потребу як внутрішній предмет, як мету для виробництва»¹⁰. Завершуючи акт виробництва, споживання знищує «самостійно-речову форму» продукту виробництва, «підвищуючи за допомогою потреби у повторенні здатність, розвинуту в першому акті виробництва, до рівня майстерності; воно отже, не тільки той завершальний акт, завдяки якому продукт стає продуктом, але й той, завдяки якому виробник стає виробником»¹¹. Важливо підкреслити, що «ідентичність» виробництва і споживання не є абсолютною, вона передбачає «відмінність всередині єдності», споживання в даному відношенні становить момент виробництва¹². Оскільки виробнича діяльність здійснюється суб'єктом у суспільстві, де «відношення виробника до продукту, коли він уже виготовлений, суто зовнішнє, і повернення продукту до суб'єкта залежить від відношення останнього до інших індивідів»¹³, то безпосереднє присвоєння суб'єктом продукту не становить мету суб'єкта виробництва. І саме тому споживання — це цілком самостійний акт, який з боку процесуально-часового змісту соціально-предметної комунікації постає як спосіб включення минулого в актуальне буття «теперішньої» діяльності. Предметне буття минулого, що розуміється як умова наступної діяльності, виражається двояким чином: у вигляді матеріального продукту і у вигляді суб'єктивної здатності до створення подібного ж продукту в наступній діяльності, тобто у вигляді досвіду. При цьому досвід виступає і як підсумок, результат діяльності, і як її момент, і як передумова її дальшого руху, бо досвід як суб'єктивна форма буття соціальної предметності є не тільки така діяльність, становлення якої відбулося, а й можлива. Нагромадження досвіду має безпосередній стосунок до опредметнення сутнісних сил людини як з боку виробництва, так і з боку споживання; адже досвід — це акумульоване у здатностях минуле, а минуле, «тією мірою, якою воно представляло момент, етап формування певної сутнісної сили людини, має й достоїнство самоцінності у формуванні актуальних здатностей сучасної людини»¹⁴. Важливо й інше: розпредметнення діяльності, становлення якої відбулося (тобто минулої), передбачає адекватну діяльність з продуктами — результатами минулої праці, тобто зумовлює необхідність формування адекватних здатностей, відтворення досвіду, відтворення минулого, детермінує активність¹⁵.

Діалектика опредметнення і розпредметнення характеризується ще однією особливістю, що істотно впливає на специфіку нагромадження, функціонування і збагачення соціального досвіду. Всякий предметний результат діяльності завжди містить у собі більше соціально значущих властивостей, ніж у тому ідеальному прообразі, який передує йому як мета. Інакше кажучи, результат діяльності містить у собі ширший спектр можливостей її розпредметнювання, ніж покла-

⁹ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 25.

¹⁰ Там же, с. 26.

¹¹ Там же, с. 27.

¹² Див. там же, с. 27, 32.

¹³ Див. там же, с. 27.

¹⁴ Яценко А. Н. Целеполагание и идеалы, с. 142.

¹⁵ Див. там же.

далося у цілях продукуючого суб'єкта. Далі, практичні мотиви споживання задають такі умови цілеспрямованого розпредметнювання результатів діяльності, що в них виникає необхідність якогось певного, однозначного використання предмета. Споживаючий суб'єкт орієнтується не на всі, а лише на ті властивості предмета, використання яких становить умову реалізації насутніх нужд споживача. Тому виявляється, що ціла низка властивостей предмета лишається неусвідомленою і, природно, нерозпредметненою, не включеною в актуальне буття суб'єкта діяльності. Іншими словами, оречевлена діяльність виявляється такою, що містить не усвідомлені суб'єктом можливості. А це означає, що ідентифікація цілей споживаючого і виробляючого суб'єктів є, в даному аспекті, тільки першим етапом соціально-предметної взаємодії. Наступним кроком має стати дія, спрямована на розпізнання тих можливостей, які не були «заплановані» в цілях виробника, а також ті з них, що в даний момент не становлять безпосередньої мети споживання. Важливою детермінантою такого роду дії є досвід, котрий містить «вказівки» на те, які дії слід зробити, щоб дістати той чи той результат. При цьому в реальному акті діяльності суб'єкт суміщує минуле і теперішнє, «включає» можливості досвіду в дійсне буття практики і пізнання.

Досвід має стосунок також і до цілеутворюючої діяльності суб'єкта суспільного виробництва, і до соціальної творчості. Адже цілепокладання здійснюється з урахуванням засобів і здатностей, що їх має суб'єкт. Важливого значення набуває тут та сторона досвіду, яка виражається у здатностях суб'єкта до врахування наслідків попередньої діяльності у процесі майбутньої. Проте явно помилковим було б уявлення про досвід лише як про пасивну (акумулятивну) компоненту пізнавальної діяльності, цінність якої визначається лише вірогідністю і неспростовністю. Справді, серед багатоманітності форм людської діяльності є й такі, що спираються передусім на вірогідність і неспростовність досвіду. Така діяльність реалізується звичайно як циклічна (у часі) і замкнена (у просторі), і, по суті, є репродуктивною, бо відтворює те, що вже було або є. Але майстерність («розвинута через посередництво потреби в повторенні здатність» — К. Маркс) не може вдосконалюватися безконечно, на певному ступені вона може стати навіть гальмом в якісному розвитку творчих здатностей. Більше того, узятє як абсолютна точка відліку, на яку спирається і до якої прагне діюча людина, канонізоване минуле перетворюється в набір догматичних алгоритмів, вдаючись до яких людина втрачає майбутнє, а її діяльність позбавляється творчого начала, тому що замикається в межах циклів, які повторюються. Ідейні мотиви такої діяльності часто пов'язані з різними формами реакційного світогляду, що в них минуле або ідеалізується, або уявляється як сучасна тенденція суспільного прогресу. Подібний світогляд характерний для суспільних класів, які втратили історичну перспективу. Позбавлені майбутнього, вони виявляються нездатними оволодіти і минулим: досвід історії їх нічого не навчає.

Реальна практика суспільного життя показує, що, хоча певні ступені (етапи) соціального розвитку і становлять замкнені у просторі і часі цикли, рано чи пізно діяльність людей, які виходять тільки з вірогідності досвіду й абсолютизують цей досвід, виявляється неефективною. І це цілком закономірно. Багатоманітність дійсності ніколи не може бути до кінця зафіксована в досвіді суб'єкта. А якщо цей досвід абсолютизується, то суб'єкт діяльності маніпулює з предметністю так, нібито її багатозначність вже повністю освоєна у практиці і пізнанні, в результаті чого його діяльність стає неефективною. Це зумовлює зміну стереотипів дій, фіксованих у старому досвіді. Іншими словами, «прорив» за межі замкнених циклів репродуктивної діяльності

найчастіше відбувається тоді, коли минулий досвід «не спрацьовує». Збагачуючи свій досвід, суб'єкт перетворює минуле у творчий потенціал діяльності, при цьому істотну роль у створенні її адекватному застосуванні нових знань і здатностей може відіграти реалізація невикористаних і неусвідомлених можливостей минулого досвіду. Тобто, реалізуючи можливості пізнання і практики, що містяться у здатностях, людина ефективно використовує свій дедалі багатший досвід у перетворюючій діяльності, причому не з допомогою тривіального повторення стереотипів діяльності, а через творчий розвиток своїх сутнісних сил.

Зазначену особливість досвіду, який постійно збагачується, можна виявити, лише враховуючи специфіку часу і простору на рівні соціальної форми руху матерії. Схематично цю специфіку можна описати приблизно так: «коли процес опредметнення — розпредметнення людської дії... виявляється не просто циклічною зміною етапів, то він стає такою часовою послідовністю, в якій домінують не циклічні, а лінійні часові ритми, оскільки детермінація безперервно виходить із сукупності можливостей майбутнього»¹⁶. Тому на відміну від природних процесів, в ході поступального руху суспільства відбувається постійне обмеження деструктивно-ентропійних і зворотних тенденцій, які, хоча й діють на соціальному рівні, але не відображають специфіки суспільного розвитку. Як зазначає І. В. Бичко, зростання ролі лінійних часових ритмів надає суспільному процесові «характеру поступального руху, що немовби «притягується» майбутнім, прогресу»¹⁷. Зміна простору набуває тут також необоротної, конструктивно-творчої спрямованості.

Здатність суб'єкта збагачувати свій досвід є важливою умовою здійснення діяльності як творчої активності. При цьому цінність досвіду зумовлюється передусім тим, що він дозволяє виявити і реалізувати можливості, не використані в минулому. Тобто можна сказати, що цінність досвіду полягає не тільки в його аподиктичності й очевидності, а насамперед у тому, що він сприяє актуалізації нереалізованих і неусвідомлених раніше можливостей, виявленню і використанню не зафіксованих до того властивостей предметів людської культури.

Отже, функціонування соціально-предметної комунікації відбувається через розпредметнення вже наявних результатів діяльності. Однак її (комунікації) повне здійснення можливе лише по з'ясуванні характеру і ролі відношення виробництва і споживання предметності в контексті взаємодії всіх елементів людської культури в цілому. Існують, однак, причини, які істотно обмежують можливості справедливості людського спілкування. Найважливіша серед цих причин — соціально-класова, зумовлена приватною власністю на засоби виробництва і наявністю класових антагонізмів. Характеризуючи, зокрема, особливості діяльності, спілкування, духовного і фізичного розвитку людини в умовах буржуазного суспільства, К. Маркс підкреслював: «Приватна власність зробила нас такими дурними й однобічними, що який-небудь предмет є *нашим* лише тоді, коли ми ним володіємо, тобто, коли він існує для нас як капітал або коли ми ним безпосередньо володіємо, імо його, п'ємо, носимо на своєму тілі, живемо в ньому і т. д., — одним словом, коли ми його *споживаємо*...»¹⁸. За цих умов переважає споживацький підхід до предметів людської культури, прагнення перетворити їх на приватну власність, а не збагатити свій духовний світ. Сучасне капіталістичне суспільство є прикладом соціальної системи, в якій забезпечується домінування «мотивів споживацтва». Наслідок цього —

¹⁶ Бичко І. В. Детермінізм и свобода, с. 261.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 42, с. 111.

дедалі чіткіша тенденція духовного зубожіння. Найхарактернішими рисами буржуазного світогляду стають соціальний песимізм, граничний індивідуалізм, байдужість до долі людства.

Друга важлива причина, що обмежує можливості здійснення детермінуючих функцій соціальної комунікації, є, по суті, гносеологічною. Вона полягає ось у чому. Нереалізовані можливості діяльності, становлення якої відбулося, перетворюються у предмет комунікації лише тоді, коли сама практика виявить ці можливості. Поки цього не станеться, суб'єкт споживання орієнтується тільки на очевидні властивості предмета, а не на приховані в ньому можливості. В свою чергу, виявлення прихованих можливостей соціокультурної предметності, як це було показано, потребує подолання усталених уявлень, ломки стереотипів і не абсолютизації, а свідомого й постійного збагачення досвіду. Такий підхід можливий лише на основі матеріалістичного розуміння суспільного розвитку. В іншому разі дія всього комплексу соціальних закономірностей відбувається стихійно, спричинює загострення суспільних суперечностей і антагонізмів, призводить за капіталізму до кризових явищ і потрясінь в усіх сферах життя.

Розширення можливостей соціально-предметної комунікації і зростання її конструктивно-творчої ролі пов'язані насамперед з ліквідацією соціальних причин, що обмежують ці можливості. В умовах комуністичної формації основною метою суспільного виробництва стане не створення споживних вартостей, а саморозвиток людських сутнісних сил, зникне і суто споживацьке ставлення до цінностей оречевленої діяльності, соціальна детермінація здійснюватиметься як соціальна творчість мас.

Комунізм створить також і умови для істотного піднесення творчого потенціалу людини. Світ культури, світ соціальної предметності постане перед суб'єктом не як сукупність умов для репродуктивної діяльності, а як широке поле для творчого використання можливостей, не реалізованих на попередніх етапах суспільного розвитку. І глибоко законотворчим є те, що формування послідовно творчого, марксистсько-ленінського світогляду у кожній радянської людини є одним з головних завдань суспільства розвинутого соціалізму. При цьому важливо, щоб ідейні мотиви, цілі і світоглядні установки діяльності особи органічно поєднувались з цілями і завданнями конкретного виробничого колективу, класу, суспільства, загалом.

* * *

В условиях зрелого социализма, когда решается задача формирования марксистско-ленинского мировоззрения у каждого советского человека, особую актуальность приобретает углубленное изучение социально-практического и мировоззренческого аспектов категорий диалектического и исторического материализма, уяснение механизма объективной детерминации человеческой деятельности, познания и коммуникации. Одним из факторов такой детерминации является опыт, который в значительной степени определяет характер формирования, развития и реализации субъективных способностей людей.

Взаимосвязь опыта и деятельности реализуется в нескольких аспектах: опыт выступает и как итог, результат деятельности, и как ее момент, и как предпосылка, условие ее дальнейшего осуществления. При этом специфика накопления, функционирования и передачи опыта обусловлена своеобразием диалектики опредмечивания и распределенности в процессе деятельности, в частности — тем, что результат деятельности всегда содержит в себе больше социально значимых свойств, нежели его идеальный прообраз — цель. В процессе последующей деятельности происходит выявление и реализация этих новых возможностей, не учитывавшихся ранее. Важной детерминантой этого процесса выступает опыт, содержащий «указание» о том, какие действия необходимы для достижения намеченной цели. Реализуя возможности познания и практики, используя свой непрерывно обогащающийся опыт в предметно-преобразующей деятельности, субъект осуществляет изменение стереотипов действий, фиксированных в старом опыте, творчески развивает и адекватно реализует свои сущностные силы.

В. І. КУЦЕНКО, член-кореспондент АН УРСР

СУСПІЛЬНА ПРОБЛЕМА, ЇЇ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВ'ЯЗАННЯ

В суспільному житті виникають і розв'язуються найрізноманітніші виробничі, економічні, соціальні, політичні, ідеологічні та інші проблеми. Вони охоплюються, відображаються загальносоціологічним поняттям «суспільна проблема».

К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін створили велетенське теоретичне багатство, творче використання якого дає можливість науково дослідити сутність і структуру суспільної проблеми, вивчити складний механізм її виникнення і розв'язання.

У творах основоположників марксизму-ленінізму, політичних програмах та інших документах комуністичних і робітничих партій дано науковий аналіз конкретних суспільних проблем, вказано шляхи й умови їх розв'язання. Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, рішення наступних Пленумів ЦК КПРС містять глибоку характеристику проблем, що виникають в різних сферах як міжнародного, так і внутрішнього життя радянського суспільства, намічають плани і засоби їх розв'язання.

* * *

Загальносоціологічне дослідження питання про сутність, структуру, механізм виникнення і розв'язання проблем має велике теоретичне і практичне значення. Воно сприяє з'ясуванню, насамперед, практичної значущості тієї чи тієї суспільної теорії чи концепції. Із здатності теорії відобразити назрілі проблеми людства і вказати реальні шляхи їх розв'язання можна значною мірою судити про її наукову, нормативну і практичну силу. Сучасні буржуазні соціальні «теорії» неспроможні адекватно охарактеризувати сукупність головних проблем, що нині стоять перед людством, та умови їх гуманістичного розв'язання. Лише марксизм-ленінізм може дати наукову відповідь на питання, поставлені самим життям. Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС підкреслив, що революційне вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна дає «ключ до розуміння і розв'язання найскладніших проблем суспільного розвитку»¹.

Дослідження питання про проблему дає можливість глибше осягнути механізм дії і використання суспільних законів. Нам здається, що цей механізм включає в себе як невід'ємну складову частину сам процес виникнення та розв'язання проблем. А це значить, що справді наукове дослідження суспільних законів неможливе без аналізу проблем. На жаль, в численних публікаціях, присвячених вивченню специфіки дії, пізнання і використання суспільних законів, здебільшого не знаходиться місця для характеристики суспільної проблеми як такої. Не дивно, що розробки, в яких перехід від характеристики об'єктивного суспільного закону до аналізу дій людей здійснюється безпосередньо, мінаючи проблему, грішать на абстрактність або емпіризм.

¹ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії : Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 68.

Можна стверджувати, що поняття «суспільна проблема» у певному розумінні є конкретизацією, логічним розвитком категорії «суспільний закон». Якщо закон можна розглядати і як одну з характеристик реального світу в цілому, то поняття «проблема» не має такої широти застосування. У неорганічній чи органічній природі, наприклад, не виникає ніяких проблем, ніхто не ставить перед нею якихось завдань. Але поняття проблеми відкриває нові можливості конкретного пізнання механізму задоволення різноманітних вимог об'єктивних закономірностей суспільства.

Згадана конкретизація вивчення механізму дії і використання суспільних законів може йти по лінії дослідження сутності, структури суспільної проблеми і, зокрема, її взаємопов'язаних основ.

Почнемо з визначення суті суспільної проблеми в широкому розумінні. Суспільна проблема — це форма існування і вираження необхідності для суспільства здійснити певну діяльність^{1а}. Найбільш загальними характеристиками проблеми є: 1) вимоги, 2) умови формування, 3) умови її розв'язання. Вимоги проблеми є формою вираження її внутрішніх основ (необхідності, потреби, інтересу, суперечності).

Запропоноване визначення проблеми певним чином фіксує одну з її внутрішніх основ — суспільну (історичну) необхідність. І тут можна перекинути логічний місток до об'єктивного закону. Адже об'єктивна необхідність є основою й закону (будь-якого закону)². Необхідність «споріднює» і закон і проблему. Досліджуючи виникнення і реалізацію об'єктивної необхідності, ми у певному зрізі вивчаємо як процес здійснення закону, так і процес формування та розв'язання проблем. Над об'єктивною необхідністю «надбудовується» інша основа проблеми — потреба. Якщо необхідність властива всьому реальному світові, то потреба — лише біологічним і соціальним системам. Тому у певному відношенні проблема є формою існування і вираження суспільної потреби.

Але і поняття потреби недостатньо повно охоплює специфіку вияву необхідності саме в суспільстві, бо воно застосовне до пізнання не тільки соціальної, а й біологічної форми життя. Специфічну для життєдіяльності людей форму існування і вираження потреби становить інтерес. Якщо необхідність притаманна всім явищам об'єктивного світу, а потреба — біологічним і соціальним організмам, то інтерес властивий лише людям. Отже, інтерес — це така основа проблеми, яка надбудовується над потребою.

Суспільна необхідність, потреба, інтерес, будучи основами проблеми, «переносять» в неї ряд своїх істотних характеристик, наприклад об'єктивний характер, регулятивні функції.

До внутрішніх основ проблеми належить також суспільна (соціальна) суперечність. Генезис і розв'язання суперечностей детермінує генезис і розв'язання проблем. Водночас суспільні суперечності — продукт, результат розв'язання проблем. Розв'язання однієї проблеми породжує виникнення кількох (принаймні двох) інших, отже, і виникнення нових суспільних суперечностей включене у весь процес руху проблеми — від зародження до зникнення її. Суперечність — джерело як виникнення, так і розв'язання проблеми, іманентна сутності, структурі, основам і вимогам останньої. Існують суперечності також між умовами і вимогами, умовами формування і умовами розв'язання проблеми. Суперечність — це, так би мовити, її найглибша «таємниця». Тому проблему можна визначити і через суперечність.

^{1а} Надалі для більшої стислості викладу замість терміна «суспільна проблема» вживатимемо слово «проблема».

² Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. — Киев, 1977, с. 357.

Суспільна проблема — форма існування і вираження суспільної (соціальної) суперечності.

Розмаїття суспільних суперечностей зумовлює і багатоманітність проблем. У зв'язку з цим проблему можна визначати також через різні форми вияву суперечностей, наприклад, між необхідністю і можливістю, потребою і умовами, інтересом і умовами, сучасним і майбутнім, старим і новим. Запропонуємо визначення проблеми у вузькому розумінні, яке було б тісно пов'язане з наведеним вище визначенням через необхідність. Суспільна проблема — форма існування і вираження суперечності між уже назрілою необхідністю і недостатніми ще умовами, можливостями її реалізації.

Зв'язок проблеми і суперечностей суспільного життя особливо помітний, коли аналізується процес її поглиблення і загострення. Такий процес, на наш погляд, означає: 1) розвиток суперечностей між вимогами проблеми і наявними умовами її задоволення; 2) посилення недостатності наявних засобів цього задоволення; 3) наростання (при використанні тільки цих засобів у їх наявному стані) дезорганізуючих процесів у системі, яка повинна розв'язати дану проблему; 4) зростання труднощів у розв'язанні суперечностей, реалізації потреб, інтересів, що лежать в основі проблеми; 5) поглиблення необхідності пошуку і створення нових засобів, форм, способів подолання суперечностей, виявлення і реалізації нових можливостей розв'язання проблеми.

Вивчення сутності проблеми уможливило глибше розкриття суперечностей суспільного життя. Поняття проблеми є конкретизацією, логічним розвитком категорії «суспільна суперечність». Дослідження суперечностей повинно включати в себе — як обов'язковий момент — аналіз суспільних проблем як таких. Подібного «включення» у нашої філософській літературі поки що не робиться. Багато змістовних праць написано про структуру, механізм становлення, розвитку і розв'язання соціальних суперечностей, але взаємозв'язок понять «суспільна суперечність» і «суспільна проблема» залишається поза увагою дослідників. А з'ясування цього взаємозв'язку — важливий засіб прирощення нових знань про суспільну суперечність, подолання абстрактності, яка нерідко поєднується з ілюстративністю, фактографічністю в дослідженнях.

Проблема має і такий атрибут, як умови. Поняття «умови проблеми» стосовно аналізу виникнення і розв'язання економічних, класових, соціальних і політичних проблем широко використовується у творах основоположників марксизму-ленізму. К. Маркс у «Капіталі» досліджує процес виникнення капіталу як формування та розв'язання об'єктивної економічної проблеми з її суперечливими вимогами і умовами. Капітал, зазначав К. Маркс, не може (умова) виникнути з обігу, але не може виникнути і поза обігом. Він повинен (вимога) виникнути в обігу і водночас поза обігом. Перетворення власника грошей, який купує робочу силу, «в справжнього капіталіста... повинно відбутися в сфері обігу і в той же час не в сфері обігу. Такі є умови проблеми»³. Умовою розв'язання цієї проблеми є праця робітника, що створює додаткову вартість, яка безоплатно привласнюється капіталістом.

Умови проблеми можна поділити на умови її формування та умови її розв'язання. Поняття «умова формування проблеми» фіксує суспільне явище, яке впливає на становлення і розвиток змісту проблеми. Сукупність суспільних відносин, становище людей в суспільстві, їх практична діяльність, продукти цієї діяльності, взаємодія класів та інші умови породжують, «продукують» вимоги проблеми. Суспільні умови «переносять» свій зміст у вимоги проблеми в «знятому»

³ Маркс К. Капітал. Т. I. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 165.

вигляді. Зміст проблеми уже відрізняється від змісту умов, які її породили, і така відмінність може бути досить істотною.

Що ж до умов розв'язання проблеми, то вони детермінуються як умовами її формування, так і нею самою. Пізнання, пошук, створення, використання умов розв'язання суспільних проблем — вельми складне завдання політики і управління.

Вивчення складних взаємовідношень між умовами і проблемою спонукає до висновку про необхідність з'ясування суті і особливостей проблемної ситуації. Іноді саму проблему визначають як якусь ситуацію. Але це — спрощення. Розберемося у цьому питанні. Умови суспільного життя такі багатоманітні, що до виникнення проблеми вони з певного погляду постають як «розпорочений», якщо хочете, «розкиданий» матеріал. І лише на відповідному етапі свого розвитку, взаємодіючи між собою, вони інтегруються у такий комплекс, який вже здатний генерувати нову проблему. Ось така сукупність інтегрованих умов і становить проблемну ситуацію. Або дещо повніше: суспільна проблемна ситуація — це комплекс суперечливих умов, які детермінують виникнення і розв'язання проблем. Суперечності існують не лише між самими умовами, але й між умовами та вимогами проблеми. Вони утворюють найрізноманітніші сполучення і досягають таких же найрізноманітніших ступенів розвитку. Часто ці суперечності виявляються в тому, що одні форми, способи існування суспільних явищ вже вичерпали себе, інші ж — ще не склалися необхідною і достатньою мірою. В таких ситуаціях досить гострою стає необхідність у нових орієнтирах, нових підходах до справи, структурних змінах, нових методах і стилях роботи.

Із поняттям проблемної ситуації пов'язане поняття «криза». М. Г. Левінтов дає таке визначення кризи як категорії соціальної діалектики: «Криза — така фаза розвитку діалектичної суперечності в суспільному житті, яка характеризується загостренням суперечностей, що перевищує міру їх відносної самостійності, виявленням їх та прискоренням порівняно з попередніми фазами»⁴. Позитивним моментом у цій дефініції є вказівка на фазу розвитку суперечності. Причому, на думку її автора, кожна криза означає вищий ступінь загострення суперечності. Загальна криза капіталізму розпочалася в роки першої світової війни, але суперечності капіталістичної світової системи продовжують загострюватися. Великий часовий інтервал існує і між виникненням кризи колоніальної системи імперіалізму і її найвищим загостренням. Не всяка криза перевиробництва означає найвищий ступінь загострення суперечностей капіталістичної системи господарства. Але ці загострення свідчать, на наш погляд, також про те, що криза, будучи фазою суперечності, сама переживає свою історію. Підкреслимо, криза є атрибутом розвитку антагоністичних суперечностей. Кризу, на наш погляд, можна визначити як вищу стадію розвитку проблемної ситуації, загострення антагоністичних суперечностей. Для повного подолання криз необхідно усунути причини, що породжують ці суперечності.

Криза може охоплювати як суспільну систему в цілому (загальна криза капіталізму), так і її складові частини, підсистеми (наприклад, криза колоніальної системи імперіалізму). Кризи можуть розрізнятися за сферами вияву в суспільному житті (економічна, соціальна, політична, духовна), за діахронічною (тривалі — короткочасні, періодичні — неперіодичні) й іншими ознаками.

У літературі обговорюється суть поняття «революційна криза». Щоб з'ясувати її, потрібно революційну кризу зіставити з більш широким утворенням — революційною ситуацією.

⁴ Левинтов Н. Г. Социально-философское содержание категории кризиса. — Филос. науки, 1980, № 1, с. 43.

В. І. Ленін дав всебічну характеристику поняття революційної ситуації, що має важливе теоретичне значення для аналізу розстановки класових сил і умов підготовки та проведення соціальної революції. «Для марксиста,— писав він,— не підлягає сумніву, що революція неможлива без революційної ситуації, причому не всяка революційна ситуація приводить до революції. Які є, взагалі кажучи, ознаки революційної ситуації? Ми напевно не помилились, коли вкажемо такі три головні ознаки: 1) Неможливість для пануючих класів зберегти в незміненому вигляді своє панування; та чи інша криза «верхів», криза політики пануючого класу, що створює розколинну, в яку проривається невдоволення й обурення пригноблених класів. Для настання революції звичайно буває не досить, щоб «низи не хотіли», а потрібно ще, щоб «верхи не могли» жити по-старому. 2) Загострення, вище від звичайного, злиднів і бідувань пригноблених класів. 3) Значне підвищення, внаслідок зазначених причин, активності мас, які в «мирну» епоху дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи приводяться, як усією обстановкою кризи, *так і самими «верхами»*, до самостійного історичного виступу.

Без цих об'єктивних змін, незалежних від волі не тільки окремих груп і партій, але й окремих класів, революція — за загальним правилом — неможлива. Сукупність цих об'єктивних перемін і називається революційною ситуацією⁵. В. І. Ленін вказує, що «не з усякої революційної ситуації виникає революція, а лише з такої ситуації, коли до перелічених вище об'єктивних перемін приєднується суб'єктивна, а саме: приєднується здатність революційного класу на революційні масові дії, досить *сильні*, щоб зломити (або надломити) старий уряд, який ніколи, навіть і в епоху криз, не «впаде», якщо його не «скинуть»⁶.

Яке ж співвідношення понять «революційна ситуація» і «революційна криза»? М. Г. Левінтов вважає революційну кризу стадією загальнонаціональної кризи. Перша стадія загальнонаціональної кризи — революційна ситуація (бродіння); друга — революційна криза і вища стадія — «криза назріла». Отже, за М. Г. Левінтовим, революційна ситуація і революційна криза — послідовні фази загальнонаціональної кризи⁷. Остання ж є революційною у двох відношеннях: за своєю об'єктивною характеристикою і за створенням умов для безпосередньої революційної боротьби народних мас⁸. Таке тлумачення співвідношення названих понять викликало у деяких дослідників заперечення. Так, І. І. Венков вважає: «Поняття — і «революційна ситуація» і «революційна криза» відображають революційну обстановку в цілому, обстановку, що передуює революції. За своїм об'єктивним змістом ці поняття тотожні. Різниця між ними полягає лише в термінах»⁹.

На нашу думку, розглядувані поняття не тотожні. Виходячи із сказаного про співвідношення проблемної ситуації і кризи, можна вважати, що революційна криза є вищою фазою розвитку революційної ситуації, а не навпаки, як це вважають деякі дослідники. Зрозуміло, що криза, будучи вищою фазою революційної ситуації, проходить, у свою чергу, ряд стадій, етапів, періодів і т. д. Революційні кризи є умовою розв'язання проблем переходу від одного суспільного ладу до іншого, розвинутішого.

Кризи виступають своєрідними об'єктивними стимулами поглибленого розуміння життя антагоністичних формацій, його назрілих су-

⁵ Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу.— Повне збір. творів, т. 26, с. 205—206.

⁶ Там же, с. 206.

⁷ Див.: Левінтов Н. Г. Революционная ситуация и общенациональный кризис.— Науч. коммунизм, 1974, № 1, с. 81—88.

⁸ Левінтов Н. Г. Теоретический и методологический аспекты проблемы общенационального кризиса.— Ульяновск, 1980, с. 231.

⁹ Венков И. И. К вопросу о революционной ситуации и общенациональном кризисе.— Науч. коммунизм, 1975, № 3, с. 92.

перечностей і проблем, умов їх виникнення і розв'язання. Вони виявляють приховані раніше взаємозв'язки і взаємозалежності різних суспільних явищ, справжні інтереси суспільних класів і соціальних груп, класову природу політичних партій і державних установ, викривають реакційність програм і замислів, демагогічність обіцянок захисників віджилого ладу. «Всякі кризи,— зазначав В. І. Ленін,— розкривають суть явищ або процесів, відмітають геть поверхове, дрібне, зовнішнє, виявляють глибші основи того, що відбувається. Візьміть, наприклад, таку найбільш звичайну і найменш складну кризу в галузі економічних явищ, якою є всякий страйк. Ніщо так не виявляє дійсних відносин між класами, дійсну природу сучасного суспільства... Візьміть торговельні й промислові кризи: ніщо не спростовує так наочно всілякі розмови апологетів і апостолів «гармонії інтересів...»¹⁰.

Кризи освічують, навчають не тільки авангард революції, але й найширші маси трудящих. Підвищується їхня класова свідомість, відбуваються зрушення, іноді дуже істотні, в їх світосприйнятті, психології, настроях, соціальних орієнтаціях і установках. Маси глибше усвідомлюють необхідність революційного розв'язання назрілих проблем. Загострюється боротьба, в тому числі ідеологічна, за маси. Революційні маси залучаються до свідомої, активної історичної творчості. Коли назріли необхідні об'єктивні умови, вирішальна роль у революційному розв'язанні проблем розвитку суспільства належить суб'єктивному факторові.

Але в житті виникають і ситуації, за яких в певний період боротьби встановлюється відносна рівновага політичних сил. В. І. Ленін у листопаді 1905 р. писав: «Політична боротьба досягла тепер якраз такого ступеня розвитку, коли сили революції і контрреволюції приблизно врівноважились»¹¹. Але «рівновага сил нітрохи не виключає боротьби, а, навпаки, робить її особливо гострою»¹².

Можлива і така конкретна проблемна ситуація, за якої необхідність ліквідації старого ладу уже назріла, а реальних умов для її здійснення ще немає. Тоді починається гиньта суспільства.

Історичний досвід свідчить, що після перемоги може скластися політична ситуація, коли повалені революцією класи консолідують свої сили і при підтримці міжнародного імперіалізму переходять у наступ проти нової, з ряду причин, слабкої або ослабленої революційної влади трудящих. За такої ситуації виникають загроза втрати революційних завоювань і реальна можливість перемоги контрреволюційних сил, які активізувалися.

У розвинутому соціалістичному суспільстві відсутні основи для кризових явищ. Але і в його житті виникають проблемні ситуації, які необхідно долати і з яких потрібно знаходити вихід. Тут, як і в усякому суспільстві, може діяти причина, що породжує проблеми і проблемні ситуації: порушення узгодженості суспільних процесів, соціальних дій людей. Пояснимо цю думку.

У суспільному житті існують дві протилежно спрямовані тенденції розвитку: 1) налагодження певної узгодженості процесів, дій людей, їх інтересів, цілей і 2) порушення цієї узгодженості внаслідок суперечностей, що виникають у суспільному житті. Характер, тип і форми виникнення і розв'язання суперечностей, притаманних історично даному суспільству, зумовлюють відповідні риси порушення і відновлення, підтримання, зміцнення узгодженості суспільних процесів.

У ході планомірного і всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму зміцнення узгодження все більше домінує над своєю проти-

¹⁰ Ленін В. І. «Жаль» і «сором».— Повне збір. творів, т. 20, с. 231.

¹¹ Ленін В. І. Наші завдання і Рада робітничих депутатів.— Повне збір. творів, т. 12, с. 57.

¹² Ленін В. І. Наближення розв'язки.— Там же, с. 67.

лежністю — порушенням цього узгодження. Але зазначені вище неузгодженості ще мають місце і в нашому суспільстві. Їх причинами можуть бути: неглибоке розуміння конкретного механізму використання законів, відсутність повноцінної інформації, нерозуміння суті процесів, що виникають, помилки і прорахунки в плануванні й організації управління, відсутність необхідних матеріальних засобів і людських ресурсів, порушення дисципліни, безвідповідальність тих чи інших осіб та ін. Виникнення окремих диспропорцій у розвитку господарства, слабка ефективність ряду заходів і починань, труднощі у роботі можуть свідчити про наявність проблеми, зумовленої самим ходом суспільно-історичного процесу. З іншого боку, всі ці порушення узгодженості суспільних процесів часто породжують такі проблеми, яких можна було б уникнути.

Якщо порушення узгоджень, пропорцій не усуваються або усуваються лише частково, якщо не вишукуються і не використовуються нові можливості руху вперед, тоді об'єктивна проблема «саморозв'язується», що вносить в суспільне життя елементи стихійності, дезорганізації.

Налагодження і підтримання узгодженостей, подолання невідповідностей між суспільними процесами або діями людей, ліквідація диспропорцій, дисгармонії, причин їх виникнення чи ослаблення їх дії є важливими умовами розв'язання проблем. Розвинуте соціалістичне суспільство вивчає виникнення суперечностей і проблем, організує соціальні сили для ефективного їх розв'язання.

Неузгодженість суспільних процесів може за певних умов переростати у розрив між необхідним і сущим, необхідністю і можливістю, поставленими цілями і досягнутими результатами, соціальними нормами і реальною дійсністю. Історія докомуністичних формацій сповнена таких розривів. Але вони притаманні і тим окремим ситуаціям соціалістичного будівництва, які породжені труднощами створення нового суспільства.

Відомо, якими великими труднощами, а часто й жертвами, супроводиться розв'язання проблем становлення нової суспільно-економічної формації. Наша країна виступила першопрохідником на шляху до соціалізму. Труднощі країни, що прокладає шлях до нового суспільства, посилилися в умовах конкретної історичної обстановки, яка склалася у перші роки Радянської влади. Будівництву нового суспільного ладу перешкождали ворожі нам міжнародні та внутрішні соціальні сили. У країні, що пережила дві війни, панували господарська розруха, злидні, голод, неписьменність. У 1922 році В. І. Ленін, характеризуючи обстановку, що склалася, записав: «Суть моменту» (ланка ланцюга) = розрив між величию поставлених завдань і *злиденністю* не тільки матеріальною, але і *культурною*¹³. Соціалістична індустріалізація країни, колективізація сільського господарства, культурна революція спочатку скоротили, а потім ліквідували цей розрив.

Різновидом порушення узгодженості суспільних процесів є невідповідності одних явищ іншим. Суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами є найглибшою матеріальною основою, на якій виростають найголовніші проблеми, найбільш істотні невідповідності одних суспільних процесів іншим. Якщо ця суперечність переростає в антагонізм, конфлікт, вона перетворюється в об'єктивний фундамент виникнення проблеми переходу від старого суспільного ладу до нового. Такий конфлікт був джерелом численних невідповідностей в докомуністичних формаціях.

Соціалістичні виробничі відносини як історичний тип виробничих відносин відповідають сучасним продуктивним силам, дають простір для їх всебічного, прискороного розвитку. Закон відповідності вироб-

¹³ Ленін В. І. Матеріали XI з'їзду РКП(б).— Повне збір. творів, т. 45, с. 395.

ничих відносин характеру і рівневі продуктивних сил є об'єктивною матеріальною основою налагоджування і підтримання істотних відповідностей суспільних процесів. Водночас виробничі відносини утворюють складну цілісну систему елементів з різними рівнями розвитку. І на основі загальної відповідності виникають часткові невідповідності між продуктивними силами, які пішли вперед, і застарілими елементами чи групами елементів виробничих відносин. Ця невідповідність породжує проблему, розв'язання якої здійснюється через удосконалення організації і форм управління народним господарством, системою матеріального стимулювання тощо.

Налагодження і підтримання відповідностей одного фактора іншому (наприклад, дій людей — вимогам об'єктивних законів, надбудови — економічному базису, політики — економіці, проміжного результату практичної діяльності — кінцевому), оптимального поєднання різноманітних факторів життя (економічних і соціальних сторін розвитку виробництва, централізму і демократії, одноособовості і колегіальності, територіального і галузевого управління, інтересів суспільства, колективу і особи та ін.) є важливими умовами свідомого розв'язання проблем. Розвинуте соціалістичне суспільство організує соціальні сили для такого розв'язання.

Однією з найважливіших умов розв'язання проблеми є її усвідомлення. Від того, наскільки вірно і глибоко усвідомлені назрілі проблеми, вирішальною мірою залежить сила регулятивного впливу цих проблем на суспільні процеси, на хід і підсумки боротьби партій, класів, мас.

У процесі формування проблем та умов їх розв'язання поглиблюється і їх пізнання. Таке пізнання рухається, як правило, від емпіричного до теоретичного його рівня, від знання змісту окремих, розрізаних проблем до розуміння всієї системи головних проблем, що склалися в суспільстві, від усвідомлення проблем ідеологами суспільних класів до їх усвідомлення широкими верствами населення, від виникнення соціальних утопій до створення науково обгрунтованих програм розвитку суспільства. Зрозуміло, що такий рух пізнання проблем відбувається лише у вигляді найзагальнішої тенденції. Виклад конкретних модифікацій цієї тенденції не входить у завдання статті.

Істотним фактором пізнання і практичного розв'язання проблем є інтереси суспільних класів і соціальних груп. Ці інтереси усвідомлюються і оцінюються у різних формах суспільної свідомості. Узагальненою, систематизованою формою вираження такої свідомості є ідеологія. Залежно від природи та суспільного становища класу, вираженням інтересів якого є ідеологія, вона адекватно чи спотворено відображує назрілі економічні, соціальні, політичні, правові та інші проблеми розвитку суспільства. У зв'язку з цим слід позитивно оцінити спроби визначити ідеологію як систему поглядів, ідей, що відображують назрілі суспільні проблеми і суперечності. Так, у дефініції, запропонованій В. Ж. Келле, ідеологія визначається як «система поглядів і ідей, в яких усвідомлюються і оцінюються відношення людей до дійсності і один до одного, соціальні проблеми і конфлікти (розрядка наша—В. К.), а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення чи зміну (розвиток) даних суспільних відносин»¹⁴.

Ідеологія в систематизованому, впорядкованому вигляді відображує суспільні проблеми та їх умови. Водночас вона справляє великий зворотний вплив на розв'язання цих проблем, сприяючи чи перешкоджаючи їх розв'язанню. Ідеологія має відносну самостійність, внутрішню логіку розвитку, розв'язує також внутрішні, власні проблеми і зав-

¹⁴ Келле В. Ж. Ідеологія.— В кн.: Філософ. енцикл. словарь. 1983, с. 199.

дання свого вдосконалення, створення і поліпшення механізму впливу на свідомість і дії людей. У дослідженнях сутності, структури й особливостей ідеологічної проблеми необхідно враховувати всю складність і опосередкованість залежності ідеології від матеріальних умов життя. Візьмемо, наприклад, питання про інтерес як одну з ієрархічно розташованих об'єктивних основ суспільної проблеми. Основою ідеологічної проблеми стає уже комплекс інтересів: економічних, соціально-класових, політичних і власне ідеологічних. Тут буде одностороннім підхід, за яким основою ідеологічної проблеми є ідеологічний інтерес.

Сказаного, мабуть, достатньо для формулювання такого визначення: ідеологічна проблема — форма існування і вираження назрілої необхідності створення, вдосконалення системи (чи її окремих елементів) поглядів і ідей, що відображають інтереси суспільних класів, соціальних груп чи безкласового суспільства загалом. Включення у дефініцію поняття «інтерес» у знятому вигляді вказує на наявність у структурі ідеології ідей і поглядів, що відображають всі зазначені В. Ж. Келле суспільні фактори: відношення людей до дійсності, одного до одного, суспільні проблеми, а також цілі і програми соціальної діяльності, в яких усвідомлюються й оцінюються інтереси. Це — про ідеологічну проблему в широкому розумінні слова. Тепер — про розглядуване поняття у вузькому його значенні. Ідеологічна проблема є форма існування і вираження суперечності між уже назрілою необхідністю створення, вдосконалення ідеологічної системи чи її елементів і недостатніми ще умовами її реалізації. Виникнення і розв'язання ідеологічних проблем притаманне обом головним фазам ідеологічного процесу — як створенню, так і поширенню тієї чи іншої суспільної ідеології.

Ідеологічний фактор процесу наукового, об'єктивного усвідомлення проблем суспільного розвитку виявляється, зокрема, в тому, що це усвідомлення можливе лише тоді, коли людська історія розглядається з позицій передового, послідовно революційного класу, кровно зацікавленого в такому усвідомленні, в правильному відтворенні картини майбутнього з позицій класу, що не потребує ідеологічного маскуванія своїх інтересів і цілей. Буржуазна ідеологія не здатна до наукового, об'єктивного усвідомлення системи проблем, що поставили перед людством. Корінні інтереси буржуазії вимагають викривленого зображення перспектив суспільного розвитку, завдань робітничого класу, марксистсько-ленінських партій, країн соціалістичної співдружності, ретельного приховування своїх справжніх цілей і намірів.

Інтереси ж робітничого класу збігаються з вимогами об'єктивних законів розвитку сучасного суспільства, корінними інтересами переважної більшості населення в усьому світі. Тому робітничий клас глибоко заінтересований в науковому відображенні суспільних проблем, у відкритому проголошенні своїх цілей, у створенні суспільних умов для успішного розв'язання проблем і реалізації зазначених цілей. Марксистсько-ленінська ідеологія, що виражає корінні інтереси міжнародного робітничого класу, всіх трудящих, уможливує справді наукове пізнання проблем, механізму їх виникнення і розв'язання.

У класово-антагоністичних формаціях різні суспільні класи і соціальні групи, залежно від своєї природи та конкретно-історичної обстановки, сприяють або чинять опір об'єктивному пізнанню і свідомому розв'язанню назрілих проблем. Тут розв'язання проблем здійснюється через зіткнення, боротьбу соціальних сил, шляхом соціальної революції. Що ж до сучасного капіталізму, то він не здатний розв'язати проблеми прогресивного розвитку людства, задовольнити корінні потреби й інтереси широких мас трудящих.

В умовах розвинутого соціалізму немає таких нездоланих соціальних перешкод на шляху свідомого розв'язання проблем, які є за капіталізму. Всі класи і соціальні верстви, вся система політичних,

правових, моральних, наукових, художніх та інших суспільних інститутів сприяють усвідомленню і розв'язанню проблем. Утвердження нового, прогресивного в умовах планомірного і всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму відповідає вимогам законів і проблемам розвитку суспільства, підносить добробут усього народу, сприяє духовному розвитку людини. Тому радянський народ глибоко зацікавлений в науковому пізнанні і практичному розв'язанні проблем поступального розвитку суспільства. Соціально-політична й ідейна єдність народу, як рушійна сила розвитку зрілого соціалістичного суспільства, є однією з основ свідомого, цілеспрямованого розв'язання проблем.

Проблеми дістають своє відображення у різних формах. Одна з них — мета людської діяльності. У працях, присвячених з'ясуванню специфіки і змісту поняття «мета», чимала увага приділяється розгляді об'єктивних основ останньої. Але автори, як правило, випускають з поля зору таку основу мети, як проблема. Чим більший масштаб мети, яка досліджується авторами, тим рельєфніше виступає цей недолік. В результаті аналіз хибує на однобічність. Нашу думку про співвідношення проблеми і мети можна було б проілюструвати з допомогою такого образу. Мета є надводною, проблема ж — підводною частиною айсберга-необхідності. І проблема і мета спрямовані у майбутнє. Перша — об'єктивно, друга — і об'єктивно (за джерелами походження), і суб'єктивно.

У філософській літературі є багато визначень мети. Більш-менш усталені точки зору узагальнені в таких дефініціях: «Мета — передбачення у свідомості результату, на досягнення якого спрямовані дії»¹⁵. «Мета — один з елементів, який характеризує передбачення у мисленні результату діяльності і шляху його реалізації з допомогою певних засобів»¹⁶.

В аналогічних визначеннях передбачення визначається як атрибут цілепокладання. Це правильно. Проте передбачення стосується як бажаних, так і небажаних результатів майбутньої діяльності. Мета ж — лише бажаних. І її визначення в якійсь формі повинне фіксувати бажаність передбачуваного результату. Слід також вказувати на те, що мета — одна з форм рішення суб'єкта діяти певним чином. Крім того, у літературі дуже часто випадає з поля зору регулятивна функція мети. К. Маркс вказував, що мета як закон визначає спосіб і характер дії людини¹⁷. Ось цей компонент мети, що надає їй «здатності» визначати спосіб і характер дії суб'єкта, не повинен еліминуватися з її дефініції. Можна запропонувати таке визначення: мета — ідея, яка виражає рішення суб'єкта досягнути передбачуваного бажаного результату своєї діяльності і є регулятором цієї діяльності.

Зображення детермінаційної залежності «об'єктивні умови — мета» можна конкретизувати, надати йому більш розчленованого вигляду, а саме: «об'єктивні умови — необхідність — потреба — інтерес — проблема — мета». Зрозуміло, що кожна ланка цього складного ланцюга детермінації може бути розукрупненою, дезагрегованою. Але в кожному разі до цього ланцюга необхідно включати об'єктивну проблему, вимоги якої відображуються метою.

Мета співвідносна із завданням. У літературі завдання здебільшого визначається як мета, взята в певних умовах. Таке визначення неточне. Кожна мета, будь-яке завдання завжди виступають лише «в певних умовах». На наш погляд, завдання — це така мета, здійснення якої є умовою виконання іншої мети — більшого масштабу. У преамбулі Конституції СРСР побудову комунізму названо вищою метою Радянської держави, а створення матеріально-технічної бази

¹⁵ Філософський словарь. 4-е изд. 1981, с. 406.

¹⁶ Огурцов А. П. Цель. — В кн.: Филос. энцикл. словарь. 1983, с. 763.

¹⁷ Див.: Маркс К. Капітал. Т. 1, с. 176.

комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, виховання нової людини, підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих, забезпечення безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнародного співробітництва — головними завданнями держави. Розв'язання кожного із цих завдань є умовою виконання вищої мети нашої держави.

Кожне завдання може бути дезагреговане, розукрупнене на підзавдання. У такому відношенні воно само виступає метою, а виконання підзавдань — умовами її здійснення.

Завдання, як і мета, є відображенням проблеми, витлумаченої у широкому розумінні слова. Інакше кажучи, завдання є формою відображення необхідності для суб'єкта здійснити в майбутньому певну діяльність. Цей тип завдань, які можна було б умовно назвати «завдання-рішення», слід відрізнити від об'єктивних суспільних (історичних) завдань. Розгляд останніх — тема окремого дослідження.

* * *

Комуністична партія Радянського Союзу — керівна і спрямовуюча сила нашого суспільства. Вона висуває величні і разом з тим реальні цілі і завдання вдосконалення розвинутого соціалізму, які відображають об'єктивні закономірності і проблеми суспільства, потреби й інтереси народу, роз'яснює їх зміст і умови реалізації, організує широкі маси трудящих на їх виконання і перевиконання. У своїй промові на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко сказав: «...на шляху до найвищої мети партії ми ще маємо розв'язати чимало великих і складних завдань, які належать за своїм походженням і характером до першої фази комуністичної формації. У цьому, власне кажучи, і полягає сьогодні головний зміст великої і напруженої роботи по вдосконаленню розвинутого соціалізму.

Зрозуміло, що виконати цю роботу не можна без широкого розгортання ініціативи і творчості мас, без найактивнішого включення їх у розв'язання вузлових проблем суспільного життя»¹⁸.

* * *

В статтю предприят общесоциологический анализ понятия «общественная проблема». Вся жизнедеятельность человеческого общества в одном из своих отношений представляет собой процесс возникновения и решения его проблем. «Общественная проблема» — понятие весьма емкое, поэтому оно может иметь различные определения. Одно из них: общественная проблема — это форма существования и выражения общественного (социального) противоречия. Важное значение для анализа механизма действия и использования общественных законов, возникновения и разрешения противоречий имеет трактовка общественной проблемы как формы существования и выражения противоречия между уже назревшей необходимостью и еще недостаточными условиями ее реализации.

Исследование процесса возникновения и разрешения проблем должно включаться — как обязательный момент — в анализ действия и использования законов, возникновения и разрешения противоречий общественной жизни.

Одним из отражений объективной проблемы является цель. Цель, являющаяся условием выполнения другой, более масштабной цели, выступает как задача. Коммунистическая партия Советского Союза выдвигает цели и задачи, которые верно отражают объективные закономерности и проблемы общества, потребности и интересы народа, организует творческую энергию масс на их выполнение и перевыполнение.

¹⁸ Черненко К. У. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 10 квіт. 1984 р. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квіт. 1984 р. К., 1984, с. 5—6.

А. В. СЬОМУШКІН

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНОГО НАЧАЛА ФІЛОСОФІЇ

В науці вже стало загальновизнаним, що філософія звертається до своїх культурно-історичних передпоширок не з антикварної цікавості, а з метою самопізнання. На перших історичних етапах розвитку філософської думки природа філософського знання генетично розгорнута і відкрита, тут простежуються ті генеалогічні витокни філософії, які в її розвинутих формах з плином часу стають такими неочевидними, що вона змушена задавати самій собі питання, які уже стали для неї традиційними: що таке філософія, в чому її призначення і функції, які норми і права філософського судження?¹

Домарксистська, як і сучасна буржуазна історико-філософська думка, не змогли розв'язати і навіть методологічно правильно поставити проблему походження філософського знання. Краще свідчення тому — дослідження Гегеля з цього питання, за якими формування філософії є логіко-спекулятивним, а не історичним процесом. Її походження визначене наперед надісторичною і надприродною субстанцією світового духу, який «обирає» філософію як засіб самопізнання після того, як релігія (міф) вичерпала свої можливості. З уявлення (релігії) абсолютний дух іманентно «підносить своє наявне буття в думку»².

Завдяки своїй енциклопедичній широті і логічній стрункості гегелівська концепція начала філософії довго панувала в буржуазному історико-філософському мисленні, приваблюючи дослідників в основному ідеалістичної, релігійно-спекулятивної орієнтації. Згадувану гегелівську концепцію поділяє також відомий англійський дослідник Фр. Корнфорд. Для нього, як і для Гегеля, філософія іманентно і таємниче виникає з релігії — своєї «матері»³ і протогенної стихії. «Архидовго, пусто, нудно про відношення філософії до релігії»⁴ — так характеризує В. І. Ленін намагання Гегеля логічно вивести історичне начало філософії з релігії. Ця критика цілком стосується і сучасних буржуазних послідовників гегелівського підходу.

І все ж саме деякі з положень гегелівської концепції, незважаючи на її загалом спекулятивно-ідеалістичний характер, виявились досить плідними для дальшого розвитку історико-філософського знання.

У своїх уявленнях про начало філософії Гегель, як відомо, застосовує принцип розвитку як становлення конкретного. Ця теза, матеріалістично переосмислена, увійшла в методологію марксистсько-ленінських історико-філософських досліджень. Марксизм вперше розробляє методологічні принципи, які дають можливість поставити і осмислити проблему начала філософського знання з науково-матеріалістичних позицій. Філософське мислення походить не з якоїсь свідомості самої по собі, не з самовизначень абсолютного суб'єкта, а з діяльності цілком певних конкретно-історичних людей, які володіють свідомістю. Тому історична поява філософії має розглядатись насамперед як соціальне явище, або, що те ж саме, як форма суспільної свідомості.

Але це — тільки одна, хоча й досить істотна, навіть визначальна, сторона справи. Філософія в своєму історичному виникненні і розвитку пов'язана не тільки з соціально-економічним розвитком суспільства.

¹ Ойзерман Т. И. Проблемы историко-философской науки.— М., 1969, с. 50—89.

² Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа.— Соч. М., 1959, т. 4, с. 427.

³ Cornford Fr. From religion to philosophy.— New York, 1957, p. 7.

⁴ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії». — Повне збір. творів, т. 29, с. 206.

У неї, як і в будь-якої іншої галузі інтелектуальної діяльності, «є передісторичний зміст, що його знаходить і переймає історичний період,—зміст, який ми тепер назвали б нісенітницею»⁵. Цей «передісторичний зміст», ця «нісенітниця», які передують філософії, «переймаються» й переробляються нею,—общинно-родова міфологія. Добре відоме зауваження К. Маркса про те, що «передумовою грецького мистецтва є грецька міфологія»⁶. Це зауваження безпосередньо стосується й історичного зародження філософії, особливо якщо взяти до уваги, що давньогрецький Логос у своїх первісних вираженнях ґрунтується не так на логічних, як на споглядально-поетичних началах, а «самі філософи є живими образами, живими художніми творами»⁷. Більше того, К. Маркс виділяє в історії античної філософії ембріональний, дофілософський період («час семи мудреців»), який називає міфологічним началом давньогрецької філософії.

У марксистській історико-філософській літературі досить довго основна увага приділялась осмисленню позаміфологічних чинників начала філософії, особливо досвідних і раціонально-пізнавальних (Г. А. Лур'є, Ю. П. Францев, В. Ф. Асмус). Цей погляд є одним з установлених в науці й донині⁸. Однак, починаючи з 60-х років у вітчизняній літературі дістає розвиток і концепція, паралельна згаданій. Її прибічники прагнуть обґрунтувати історичну спадкоємність Міфа і Логоса. Якоюсь мірою цьому сприяли переклад російською мовою і видання солідної двотомної праці англійського дослідника-марксиста Дж. Томсона⁹. Наступні дослідження радянських філософів (Ф. Х. Кессіди, Л. А. Ляховецького, А. М. Чанишева) значно розширили наші уявлення про духовну передісторію філософії¹⁰. Однак відзначимо, що названі автори не проводять свою думку з належною послідовністю: зв'язок між філософією і міфологією ними визнається, але мислиться він як лише негативний, а не позитивно-спадкоємний, тобто у своєму виникненні філософія просто усуває міфологію, а не продуктивно переробляє її. Виходить, що міфологія, яка покликана пояснити духовні передумови раціонального мислення, виявляється чимсь на зразок «потворного», «виродливого» світорозуміння, «парафілософії»¹¹, що не має до зародження філософії ніякого спадкоємно-генетичного відношення.

Більш прийнятною і методологічно обґрунтованою нам уявляється концепція, прибічники якої прагнуть розгледіти в міфології «доісторичний зміст», «передумову» філософії і, отже, відшукати, описати й дослідити генетично-спадкоємні лінії, що поєднують дофілософський і філософський світогляди. На сьогодні можна твердити вже не про частковий досвід, а про певну традицію такого осмислення історичного начала філософії¹².

⁵ *Енгельс Ф.* Конраду Шмідту (27 жовтня 1880 р.).— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 37, с. 396.

⁶ *Маркс К.* Вступ. (З економічних рукописів 1857—1858 років).— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 12, с. 693.

⁷ *Маркс К., Енгельс Ф.* Об искусстве.— М., 1957, т. 1, с. 296.

⁸ *Рожанский И. Д.* Развитие естествознания в эпоху античности. — М., 1979. — 485 с.

⁹ *Томсон Дж.* Исследования по истории древнегреческого общества, т. 1—2.— М., 1958—59.— 659 с.; 371 с.

¹⁰ *Кессиди Ф. Х.* Миф и его отношение к познанию, религии и художественному творчеству.— *Вопр. философии*, 1966, № 5, с. 97—106; *Ляховецкий Л. А.* О возникновении философии как специфической формы общественного сознания.— *Филос. науки*, 1967, № 4, с. 73—88; *Чанышев А. Н.* Эгейская предфилософия.— М., 1970.— 362 с.

¹¹ *Чанышев А. Н.* Курс лекций по древней философии.— М., 1981, с. 20.

¹² *Лосев А. Ф.* Античная мифология в ее историческом развитии.— М., 1957.— 620 с.; *Гулиан К. Н.* Амбивалентность первобытного мифа.— *Филос. науки*, 1968, № 1, с. 157—163; *Аверинцев С. С.* К истолкованию символики мифа об Эдипе.— В кн.: *Античность и современность / Под ред. М. Е. Грабарь-Пасек.* М., 1972, с. 90—102; *Богомолов А. С.* Диалектический логос.— М., 1982, с. 11—39.

У пропонованій статті ми, не зачіпаючи часткових сторін проблеми, спробуємо дати загальний методологічний нарис, який би обгрунтував і виправдовував саму можливість розгляду міфології як самостійного і, отже, незалежного від науки джерела філософії. Інакше кажучи, філософія як світоглядно-ціннісна форма свідомості, має бути історично (а не логічно і містично, як у Гегеля) виведена з попередньої форми культури (а не, скажімо, з сукупності емпіричних даних). Такий підхід передбачає пошук історичного начала філософії в дофілософських сферах духовної культури, яким був притаманний ціннісний погляд на світ.

Визначення історичного начала філософії полягає, зокрема, в подоланні в ході дослідження концептуальної суперечливості самого поняття «начало філософії». Оскільки йдеться про начало філософії, її виникнення (початок) безумовно уявляється як рух філософської свідомості і це виникнення розуміється як нерозвинуте буття самої філософії. Коли ж йдеться про начало філософії, дослідник стикається з досить парадоксальною ситуацією: при розшуванні більш-менш певних змістовно-історичних меж появи філософії його думка неодмінно виходить за межі власне філософської культури й натрапляє на дофілософські світоглядні утворення — первісно-родову релігію і міфологію. Поняття начала втрачає певність словесних меж, стає ширшим і глибшим, ніж його буквальный «хронологічний» смисл. Історик філософії змушений включити в предмет своїх наукових знань не тільки найперші філософські спекуляції, але й те, що їм історично передувало і з чого вони самі розвинулися.

І тут дослідник натрапляє насамперед на два явища дофілософської культури: емпіричне знання і міфологію. В сучасній спеціальній літературі вони визнаються двома паралельними джерелами філософії (гносеогенна і міфогенна концепції¹³). Проти того, щоб розглядати знання і міф як самостійні передумови філософії, неможливо заперечувати. Складності виникають тоді, коли ці джерела розцінюються як рівноправні і причинно рівноцінні. Переконаність в тому, що філософія виникає з початків наукового знання на противагу міфові, сягає своїм корінням просвітницького раціоналізму. Загальновідоме історико-філософське вираження це переконання дістало у формулі німецького філософа В. Нестле «Від Міфа до Логоса»¹⁴. Сенс її простий: філософія виникає як критичне подолання міфології, як торжество розуму над вимислом. Народження Логоса тут явно ідентифікується з виникненням науки, або ж принаймні зображується як одне з виражень її виникнення¹⁵.

Такий підхід, як нам уявляється, виправданий в одному й тільки одному випадку: якщо філософію цілком зводити до раціонально-пізнавальної діяльності мислення. Тоді філософія легко зближується з спеціальнонауковим знанням і без перепон виводиться з нього історично. Однак філософія не тотожна знанню, вона не тільки пізнає свій об'єкт, але й оцінює, переживає його з погляду соціально-нормативних і особистісно-індивідуалізованих критеріїв. Ці критерії безпосередньо не впливають з самого пізнавального процесу. Навпаки, вони передують йому, задають пізнанню ціннісно-смислові орієнтири, в межах яких воно і його продукти тільки й можуть бути зрозумілими, логічно допустимими і практично виправданими¹⁶. Тому метод визначення історичного начала філософії має орієнтуватись насамперед на спе-

¹³ Чанышева А. Н. Эгейская префилософия.— М., 1970, с. 192.

¹⁴ Nestle W. Vom Mythos zum Logos.— Stuttgart, 1975.— 348 S.

¹⁵ Snell B. Entdeckung des Geistes. Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen.— Hamb., 1955, S. 19; Boas G. Rationalism in Greek philosophy.— London, 1962, p. 14.

¹⁶ Гайденко П. П. Эволюция понятия науки.— М., 1980, с. 9—15.

цифіку, природу філософського знання. Історик філософії повинен логічно вичленили з становлення філософії не лише те, що поєднує її з спеціально-науковим знанням, але й те, що їх розрізняє, робить філософію якісно самобутньою сферою духовного життя.

З донаукового знання наука виникає безпосередньо, еволюційно-неперервно (з астрології — астрономія, з лікувальної магії — медицина та ін.). Цей висновок достатньо обгрунтовано історією науки (А. Майєр, С. Я. Лур'є, О. Нейгенбауєр). Тип історичного зв'язку емпіричного знання та філософії аналогічний логічному співвідношенню сучасних спеціально-наукових і філософських теорій.

Філософська свідомість як така не виводиться з наукових фактів і положень, хоча вона може бути і пов'язана з ними, а матеріалізм з необхідністю ґрунтується і спирається на них. Але це зовсім не вичерпує власної природи філософії: відкриття в галузі науки змінюють тільки форму матеріалізму¹⁷, не зачіпаючи властивого філософії ціннісного погляду на світ¹⁸. Як особлива форма свідомості, філософія пов'язана з наукою опосередковано, через контекст соціально-практичного і духовного життя суспільства на певному історичному етапі його розвитку. В цьому контексті вони не зливаються одна з одною, але й не розходяться до взаємного відчуження. У цілісному пізнанні вони існують як різні способи духовного відношення до світу і самого пізнання. Ці способи формуються і функціонують за своїми внутрішньо суверенними законами, які переплітаються і взаємодіють в розвитку пізнавальної культури, але ніколи при цьому не збігаються і не підмінюють один одного¹⁹. На цьому ґрунтується і цим пояснюється їх відносно самостійна предметна і методологічна своєрідність.

Історично філософія хоча і пов'язана зі спеціальним знанням, але причинно-генетично ним не зумовлена. По-перше, кваліфікація дофілософського знання (наприклад, у Греції, Індії) як наукового вельми проблематична: виникнення («відгалуження») спеціальних наук з філософії або одночасне з нею зародження уявляється більш вірогідним, ніж процес виникнення філософії з науки²⁰.

По-друге, якщо навіть допустити існування науки до філософського знання (наприклад, в Єгипті, Вавілоні), вона все ж не перетворюється з необхідністю у світоглядно-оцінне відношення до світу. Навпаки, вірогідніше, що нерозвинутість філософської самосвідомості на Сході визначила те, що природознавство існує тут ще як сакралізована дисципліна або псевдонаука. Щось подібне ми спостерігаємо в Греції. Наприклад, ранньопіфагорейська наука ніскільки не визначила і не поглибила піфагорейську філософську мудрість. Наука сама була включена у вже наявну систему соціально-релігійної есхатології (вироблену ще в орфізмі і в елевсінських містеріях) і підпорядкована її морально-утопічним установам, завдяки чому й набула псевдонаукового, містичного звучання.

По-третє, якщо вважати за джерело західної (античної) філософії східну науку²¹, ґрунтуючись на безспірних фактах міжкультурних взаємовпливів, — тоді це лише переміщує питання про появу філософії в площину випадкових і довільних впливів і зовсім не гарантує іманентно-генезисної залежності у виникненні філософії з науки: з одного

¹⁷ *Енгельс Ф.* Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 274.

¹⁸ *Шавьрев В. С.* Философия и проблемы исследования научного познания.— В кн.: *Философия в современном мире. Философия и наука.* Л. М. Митрохин (ред.) и др. М., 1972, с. 209—249.

¹⁹ *Копник П. В.* Диалектика как логика и теория познания.— М., 1973, с. 85—90.

²⁰ *Асмус В. Ф.* История античной философии.— М., 1965, с. 4.

²¹ *Чанышев А. Н.* Эгейская префилософия.— М., 1970, с. 138—174; (Рец.: *Семухин А. В.*—Вестник Московского университета, сер. философия, 1971, № 5, с. 87—91).

боку, з факту знайомства іонійських філософів з єгипетською наукою необачно робити висновок про закон формування філософського мислення як такого (доксографи повідомляють про відвідання Єгипта філософами, а не, скажімо, купцями, що стали філософами під впливом такого відвідання); з другого боку, пізнавальні інтереси античної філософії без натяжок виводяться з суто грецького ембріону — світогляду беотійського поета Гесіода, не знайомого з єгипетською наукою.

Інший зв'язок між міфологією і філософією. Об'єднання міфа і філософії в єдиний процес генетичної спадкоємності, на перший погляд, уявляється неймовірним припущенням. Міф і філософія — внутрішньо різні типи мислення: міф є колективно-несвідомою формою бачення світу: філософія ж, навпаки, вже у своїх перших вивах засвідчує себе як особистісно-персоналізована любов до мудрості. За такої духовної несхожості стикання між ними можливе лише в розумінні відштовхування і ворожості. І це не тільки загальне міркування; світоглядна несумісність міфа і філософії засвідчена в судженнях перших грецьких філософів, у їх зверхньому і неприязному ставленні до міфа як до вульгарних переконань «натоплу» (Геракліт, Ксенофан). З цього природно напрошується висновок: філософія історично виникає не з міфології, а на противагу їй, її світу образів і ситуацій²².

Однак тут варто зробити істотне уточнення. Міф як предмет сучасного дослідження і міф, що був об'єктом критики перших філософів, — різні речі. Для грецьких філософів авторство міфології було уособлене Гомером і Гесіодом, які для них такою ж мірою творці міфології, як самі філософи були творцями власних концепцій. Останнє підтверджується хоч би тим, що перші філософи у своїх полемічних випадках звинувачують в міфотворчості Гомера, Гесіода, Архілоха, Гекатея, Орфея, Піфагора, у яких спосіб світоглядної орієнтації явно переріс традиційний міфологічний. Філософи третирують не міф як такий, а ті світоглядно-ідеологічні трансформації, в яких він існує вже як особистісний вияв художньої (Гомер, Архілох), історичної (Гекатей), космологічної (Гесіод, Акусилаї) і власне філософської (Піфагор) свідомості. Отже, філософи не розпочинають щось нове, скоріше, навпаки, вони довершують довгий період розкладу міфології, її перетворення в індивідуалізовані форми свідомості. Тут неможливо визначити, де закінчується міфологія і починається філософія²³.

Подібно до будь-якої філософської істини виникнення філософії виявляється процесом, в якому філософія починається раніше, ніж закінчується міфологія. Між Міфом і Логосом міститься синкретичне ідейно-світоглядне утворення, в якому вони збігаються, утворюють історично своєрідне бачення світу, відмінне як від міфології, так і від філософії і водночас споріднене щодо їх обох.

У такій ситуації думка про історичну спадкоємність Міфа і Логоса набуває конкретно-змістовного смислу: вони не тільки чужорідно відштовхуються, але й генетично поєднуються. Варто тільки взяти до уваги, що безпосередньо філософія виникає не з міфа як такого — первісний міф не знайомий першим філософам і не має логічного виходу в філософське мислення. Міф має історичний вихід у філософію не сам по собі, а через свої власні модифікації, уже зачеплені індивідуальною самосвідомістю. Отже, загальне поняття «міф» розпадається на дві структурно-генетичні одиниці: традиційний родоплемінний міф у його не зачепленій рефлексією формі або класичний міф; міф некласичний, міф у стадії внутрішнього мислительного бродіння, що є свідченням його занепаду і руйнування²⁴. Перехід від Міфа до Логоса можливий

²² Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу. — М., 1972, с. 42—113.

²³ Zeller E. Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Th. 1, 7 Aufl. — Leipzig, 1923, S. 19—40.

²⁴ Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. — М., 1957, с. 142—160.

саме через рефлексивні, модернізовані модифікації міфа. В радянській і зарубіжній історико-філософській літературі вони отримали назву перехідних від міфології до філософії світоглядних форм²⁵.

У цьому понятті фіксуються духовні утворення, які вже не є міфологічними, але які ще не стали філософськими. Тут наявні філософська міфотворчість або міфічне філософствування, в якому традиційні рамки колективної міфотворчості розімкнулись, але поки що не зімкнулись межі очевидного філософського розумування.

У перехідних світоглядних уявленнях уже окреслені проблематика і стилістика ранньофілософської свідомості, хоча в цілому це все ж духовна діяльність у стихії традиційно-міфологічних звичок і установок²⁶. Тому перехідні уявлення можуть бути визначені як перезрілі, обернено-декадентські варіанти міфа або як спекулятивно-містеріальний міф (на відміну від родового, класичного), міф у його проблемно-філософському становленні²⁷. Він спекулятивний, оскільки в його межах накреслюється споглядально-раціоналістичне відношення до самого себе і до буття; містеріальний, оскільки драматизує чуттєву цікавість міфічного переказу або в грі космічних сил (космогонія), або в морально-релігійних шуканнях людської душі (антропология).

Отже, міф перетворюється на вчення, доктрину, яка підноситься над традиційним світоглядом тим, що намагається його осмислити і витлумачити. В спекулятивному міфі закладена вихідна основа історичного руху філософії. Як конкретно-історична ідеологічна побудова, міф соціально детермінований, зумовлений перехідним періодом від общинно-родової до приватної власності, коли з розкладом первісно-общинних відносин і формуванням нових — зокрема державних зв'язків індивід переходить у становище пізнавально-ціннісного відношення до світу, традицій і власного життя.

У Греції ідейна проблематика перехідних світоглядних утворень вицленується чіткіше, ніж будь-де²⁸. Вже тут ми маємо своєрідні вчення про буття, про людину й суспільство. Онтологія перехідних форм зосереджена навколо діалектики Хаосу (єдиного) і Космосу (багатоманітного); інтерес до людини передхоплює античну антиномію сушого (людського) і належного (божественного), а соціальна думка вже гостро переживає суперечність між індивідом і суспільством. У філософському вченні про буття первинно хаотичний світ телеологічно спрямовується до світла, до блага як принципу розумної організації усього і реалізується в космосі (уже у Гесіода, але особливо у Ферекіда і орфіків). У філософській антропології людина, з одного боку, тяжіє до етико-релігійного ідеалу досконалості (ідея богоуподібнення і богопізнання у орфізмі), з другого — спрямовується до суспільно встановленої норми життя, до ідеалу досконалості суспільної істоти (дидактична афористика «семи мудреців»). Отже, пізнавальна рефлексія конструює буття як зовнішньокосмічний ідеал гармонії (істини) і краси, антропологічна рефлексія намічає наступний ціннісно-практичний ідеал поведінки (добра), соціальна рефлексія змальовує перший нарис найліпшого суспільного устрою (утопія Золотого віку у Гесіода, орфіків). Межі цих світоглядних шукань чітко не означені, губляться у глибинах синкретичних міфопоетичних уявлень духовного життя, а те, що вони включають до себе, ще не є філософія, а лише «міфологічне начало грецької філософії»²⁹. І все ж ці межі

²⁵ Чанышев А. Н. Курс лекцій по древней философии.— М., 1981, с. 26.

²⁶ Kirk G., Raven I. The presocratic philosophers.— Cambr., 1962, p. 34.

²⁷ Лосев А. Ф. Геснод и мифология.— В кн.: Уч. зап. Моск. пед. ин-та. М., 1954, т. 83, с. 263—300.

²⁸ Лифшиц А. Л. Мифология древняя и современная.— М., 1980, с. 52—53.

²⁹ Маркс К. Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 40, с. 148.

цілком визначені, щоб углядіти в них окреслення парадигми філософського мислення.

У становленні філософії втрачається образно-екзотична, міфопоетична основа мислення, разом з чим зникає і зовні пов'язаний з традицією масштаб життерозуміння і життєвідношення. Центр світоглядної перспективи переноситься в самого індивіда, мислення розгортається, вірніше — усвідомлюється філософом як самодостатнє теоретичне споглядання, або любов до мудрості. Міфологічні породження фантазії уже не тяжіють над пробудженням інтересом до світу й людини, і коли Геракліт каже, що він в пошуках істини запитував самого себе, то цим він виразив свободу щодо міфа, що домінувала в становленні античної філософії. Для Геракліта, як і для перших філософів загалом³⁰, філософія ґрунтується в собі самій, у своїй власній свободі. Одним з виражень цієї суб'єктивізації філософії є переконання філософа, що він не має ніякого генетично-спадкоємного відношення до міфології, традиційного мислення.

Однак ця свобода виявляється лише позірною. Те, що філософові уявляється істинним, насправді виявляється уявленням мнимо ізольованого індивіда³¹, який в спогляданні картини світу спекулятивно відтворює суспільно-полісні зв'язки і відносини. В об'єктивованій картині самосвідомості філософа, тобто в картині буття, відображаються всезагальні й необхідні умови й можливості полісної рабовласницької суспільності, причому відображаються умоглядно. Космічна реальність перетворюється і наповнюється породженнями людської думки; з антропоморфно-релігійної (міфічної) вона стає соціоморфною і раціоморфною (філософською). Реальність обживається, олюднюється вже не чуттєвими образами, а надчуттєвими, умоглядними смислами, логічними й етико-релігійними ідеями. Але в будь-якому випадку функції Міфа і Логоса щодо космосу виявляються аналогічними³²: і міфологія, і філософія шукають і знаходять в зовнішньому світі універсальне, космічно-узагальнене людське життя. Справді, у міфології космос з його богами є не що інше, як вселенська родова община, патріархальна сім'я. В філософії космос теж олюднений, хоча олюднений своєрідно, без чуттєво-конкретних (антропоморфних) осіб і образів. Тут панують вже не наочні персонажі, а абстрактні принципи, ідеї у їхній внутрішній самозаконності. Космос для перших філософів є чимось більшим, ніж предметом чуттєвого споглядання, а саме: він є вираження або логічного (елеати), або морального (Геракліт, Анаксимандр), або релігійно-естетичного (піфагорейці) світопорядку. Як би то не було, але міфологічний і філософський космоси генетично пов'язані між собою прогресом людської самосвідомості. Міфологічні божества не були просто відкинуті філософами, бо мислительним досвідом міфології неможливо було знехтувати. Починаючи з Фалеса й Піфагора, грецька філософія настійно прямує до того, щоб перекласти міфічну систему узагальнень на мову ще не довершених філософських понять. Тому в повному смислі слова кінець міфології настає не раніше, ніж філософія створює свою власну мову, мову логічних категорій.

Підбиваючи загальний підсумок, зробимо декілька узагальнюючих висновків: 1. Начало філософії — тривалий і неперервний процес. Це не пункт, з якого починається філософський рух думки, а специфічний, з досить розмитими гранями світоглядний інтервал, в якому філософія «виробляється в межах релігійної форми свідомості і... рухається ще

³⁰ Ойзерман Т. И. Проблемы историко-философской науки, с. 71—73.

³¹ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 3, с. 29.

³² Kranz W. Kosmos und Mensch in der Vorstellung früher Griechentums.— Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaft zu Göttingen, 1938, S. 121—160.

тільки в цій ідеалізованій, переказаній на мову думок релігійній сфері»³³. 2. Начало філософії — двоєдиний процес: філософія виникає не тільки як суб'єктивне усвідомлення (самосвідомість) своєї протилежності традиційному міфам. Вона, крім того, з'являється як об'єктивне і в процесі зародження філософської свідомості не контрольоване поглиблення і конкретизація самої ж релігійно-моральної здатності світоуявлення. Інакше кажучи, філософія об'єктивно походить з міфології в суб'єктивній формі інтелектуальної неприязні до неї.

Таким уявляються загальні методологічні контури, в межах яких проблема походження філософії (у даному випадку — грецької) може бути конкретизована на живому фактичному матеріалі історії культури.

* * *

В статті предпринята попытка методологически определить возможность рассмотрения мифологии в качестве относительно самостоятельного и независимого от науки исторического источника происхождения философии. Философия как мировоззренческо-ценностная форма сознания должна быть исторически (а не спекулятивно-логически, как у Гегеля) выведена из предшествующих ей форм культуры (а не из, скажем, совокупности эмпирических данных). Такой подход предполагает поиск исторического начала философии в дофилософских сферах духовной культуры, важнейшей из которых был первобытно-родовой миф.

Конкретизация проблемы происхождения философии на живом фактическом материале истории культуры позволяет сделать вывод, что начало философии — длительный и непрерывный процесс. Это не пункт, с которого начинается движение философской мысли, а весьма специфический, с размытыми границами мировоззренческий интервал, в котором философия, вырабатываясь в пределах религиозно-мифологической сферы сознания, развивается еще только в определениях этой, переведенной на язык мышления области, что позволяет характеризовать историческое начало философии как двуединый процесс: философия возникает не только как субъективное осознание (самосознание) своей противоположности традиционному мифу, но и как объективное и в процессе зарождения философского сознания неконтролируемое углубление и конкретизация самой же религиозно-моральной способности представления мира. Философия объективно возникает из мифологии в субъективной форме ее неприятия.

³³ Маркс К. Теорії додаткової вартості.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 1, с. 22.

О. О. СЕТОВ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ

Успішне розв'язання завдань економічного і соціального розвитку суспільства зрілого соціалізму передбачає вдосконалення системи соціального управління. Важливого значення тут набувають оптимізація управлінської діяльності і пошук нових форм регулювання економічних і соціальних відносин. «Ми приступили тепер,— підкреслив товариш К. У. Черненко на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС,— до всебічного вдосконалення системи управління народним господарством, шукаємо нові форми і структури економічної діяльності. Проте необхідні пошуки нового не повинні, зрозуміло, відвертати нас від більш ефективного використання вже наявних інститутів управління. І насамперед радянських органів»¹. Розв'язання цих завдань передбачає широкомасштабний економічний експеримент по розширенню прав і підвищенню відповідальності підприємств, має своєю метою дальше піднесення ефективності народного господарства, вдосконалення всіх структур суспільства зрілого соціалізму.

¹ Черненко К. У. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 10 квіт. 1984 р.— Радянська Україна, 1984, 11 квіт.

Зростання ролі суб'єктивного фактора в овідомій організації життя суспільства зрілого соціалізму зумовлює посилену увагу до психологічних чинників в управлінні соціальними процесами. Розкриття їх дії у системі управління пов'язане з теоретичним осмисленням їх як певних соціально-цілісних утворень, що детермінують діяльність індивідів. Однак таке осмислення натрапляє на низку труднощів, які неможливо подолати без методологічного аналізу проблеми психології управління. Їх вивчення потребує, по-перше, щоб було враховано співвідношення філософської, загально- і спеціальнонаукової методології, по-друге — визначено коло методологічних питань, належних саме до психології управління. Розв'язання першого завдання має велике значення для критики емпіристської спрямованості позитивістських соціологічних концепцій, де заперечуються можливості теоретичного пізнання соціальних явищ (згідно з цими уявленнями, явища і процеси соціальної дійсності можна лише описати в системі показників конкретно-соціологічних досліджень).

Марксистсько-ленінська соціальна психологія виходить із загальних теоретичних положень про відображення соціальної дійсності, розроблених у діалектичному та історичному матеріалізмі. Вони виступають методологічною основою розробки категоріально-понятійного апарата соціальної психології, вищлення її предмета і є регулятивними принципами побудови дослідницьких методик, необхідною передумовою методологічної рефлексії щодо останніх.

Залежно від стратегії вивчення психолого-управлінських проблем спеціальнометодологічний аналіз передумов та принципів організації і обробки матеріалу відбувається або на «вході» або на «виході» досліджень. Якщо метою виступає здобуття і використання інформації (наприклад, у практиці управління трудовими колективами), то методологічному осмисленню піддається перехід від загальних принципів пізнання (в даному разі від принципів діалектичного взаємозв'язку загального, особливого і одиничного та каузальної детермінації в системах з суб'єкт-об'єктними відношеннями) до безпосередніх принципів і логічних засновків емпіричного вивчення соціальних об'єктів. Методологічна рефлексія набуває особливої ваги в теоретично орієнтованих дослідженнях, завданням яких є цілісне відтворення об'єкта (зокрема — на основі побудови загальної гіпотези). Тут вона спирається на принципи і методи філософії, соціології, загальної і соціальної психології.

У вивченні проблем психології управління нині зростає методологічне значення соціально-психологічної теорії. Це пов'язано з дією двох тенденцій — розширенням соціально-психологічної сфери людської життєдіяльності і, відповідно, посиленням ролі соціально-психологічних механізмів у поясненні соціальної дійсності. Виявлення даних тенденцій водночас актуалізує питання про співвідношення емпіричних досліджень, соціально-психологічної теорії, філософії, загальної соціологічної теорії і спеціальної методології у пізнанні управлінських процесів.

Ключем до розв'язання названої проблеми, як уже підкреслювалось, є розрізнення філософської, загальнонаукової (загально-соціологічної) і спеціальної методології. Про плідність такого підходу неодноразово йшлося у літературі². Він дає змогу виділити не тільки методологічні, а й світоглядні функції регулятивних принципів пізнання, зокрема показати місце і роль марксистсько-ленінської філософії у системі суспільно-наукової діяльності.

² Див., напр.: Горак А. И. Структура методологии общественно-научного познания (уровни, направления). — В кн.: Проблемы философии. Киев, 1977, вып. 40, с. 17—20.

Марксистсько-ленінська філософія у сфері суспільствознавства виступає безпосередньою методологічною і світоглядною основою розробки спеціально-наукових методів пізнання. Вона, з одного боку, розглядає соціальні явища у площинах відношень «людина — світ», «об'єкт — суб'єкт», «буття — свідомість», а з другого — об'єднує ці площини аналізу у вищому світоглядному синтезі. В такий спосіб, принципи діалектичного та історичного матеріалізму є світоглядними орієнтирами вибору певної методології дослідження. «Світоглядна функція марксистсько-ленінської філософії виконує важливу методологічну роль, є передумовою методології, оскільки орієнтує дослідника у виборі певних теоретичних і методологічних передумов наукового пізнання»³. Отже, неправомірним виявляється твердження деяких авторів, що «методологію і методику аналізу, вихідні теоретичні концепти психологія управління запозичує з психологічної науки»⁴. Методологічна роль останньої визначається її статусом спеціальнонаукової дисципліни. Для того щоб її методологічні і теоретичні положення перетворились на регулятивні принципи пізнання, треба з'ясувати: а) їх вірогідність за психологічними і соціально-психологічними критеріями; б) місце і роль (необхідність) у теорії, в) евристичні і конструктивні можливості застосування в інших теоріях. Крім того, важливо з'ясувати статус всезагальності того чи іншого положення, тобто його методологічну силу як абстракції у розв'язанні часткових питань на ґрунті загального. В. І. Ленін наголошував: «...хто береться за окремі питання без попереднього розв'язання загальних, той неминуче буде на кожному кроці несвідомо для себе «натикатися» на ці загальні питання»⁵.

Підкреслимо, що положення спеціальнонаукових дисциплін у поясненні явищ суміжних з ними сфер пізнання дійсності не становлять якоїсь особливої методології. Вони можуть виступати засобом конкретизації вищих рівнів методологічної свідомості (соціально-філософської, загальносоціологічної або загальнонаукової), тобто виявляються як особливе, що діалектично поєднує окреме (спеціальнонаукову методологію) і загальне (вищі рівні методології), синтезує різні «горизонти» знання; на основі такого синтезу продукується нове знання, особливо в тих наукових дисциплінах, які межують одна з одною.

Великою мірою це стосується й психології управління, однак тут діалектичне поєднання загальної і спеціальної методології пізнання не розв'язує всіх її методологічних проблем. Скажімо, виявилось, що в дослідженнях з психології управління недостатньо використовувати тільки закони і принципи загальної і соціальної психології. У процесі визначення і обґрунтування її категоріально-понятійного апарату виникла потреба визначити світоглядний і методологічний статус таких категорій, як, наприклад, «суспільна психологія», «психологія колективу», «соціальна психологія особи», «опосередкованість відображення», «соціально-психологічне спілкування», «психологія діяльності», «соціально-психологічний клімат», «громадський настрій», «система психології» та ін.⁶ До того ж треба здійснити експлікацію вихідних понять самої психології управління, насамперед її змісту, а також понять об'єкта управління, управлінської ситуації, управлінської

³ Див.: Дученко Н. В. Методологические проблемы обществознания. — Киев, 1980, с. 23.

⁴ Див.: Китов А. И. Психология управления. — М., 1979, с. 33—34.

⁵ Ленін В. І. Ставлення до буржуазних партій. — Повне збір. творів, т. 15, с. 350.

⁶ Див.: Психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. — К., 1982. — 602 с.; Соціально-психологічні проблеми управління в умовах науко-технічної революції. — Киев, 1974. — 270 с.; Парыгин Б. Д. НТР и личность. — М., 1978. — 240 с.; Сохань Л. В. Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством. — К., 1972. — 198 с.; Сохань Л. В., Тихонович В. А. Образ жизни: Теоретические и методологические проблемы социально-психологического исследования. — Киев, 1980. — 260 с.

діяльності, управлінських відносин, психології суб'єкта і об'єкта управління, керівництва, «лідерства», соціально-психологічної регуляції.

Методологічний аналіз психології управління пов'язаний із значними труднощами. Насамперед тому, що зміни у психології особи і соціальної групи зумовлені впливом багатьох соціальних факторів. Виділити дію кожного з них у складному взаємопереплетенні зовсім непросто. Крім того, дається взнаки нерозробленість принципів виявлення й аналізу соціально-психологічних закономірностей в системі соціального управління.

З'ясування закономірностей взаємодії соціально-психологічних і управлінських процесів передбачає розкриття змісту поняття «психологія управління». На наш погляд, нині його вживають принаймні у двох значеннях: по-перше, коли мається на думці складова психологічної науки, що вивчає закономірності функціонування психіки («організаційна психологія» за Б. Ф. Ломовим), по-друге, психологія людини або соціальної групи, включених у систему управління. Як певна наукова дисципліна психологія управління спрямована на відображення динаміки функціонування соціально-психологічних утворень в управлінських системах (психологія суб'єктів і об'єктів управління, а також суб'єкт-суб'єктних відношень).

Однією з важливих методологічних проблем психології управління є визначення предмета (не об'єкта) її досліджень. З цього приводу висловлюються різні думки. Так, наприклад, деякі дослідники вважають, що психологія управління має за основу проблему «мотивації до праці» (В. І. Михеєв, К. К. Платонов), інші — стилю керівництва і особи керівника (О. Г. Журавльов, Б. Б. Коссов, Р. О. Гончар, Р. Х. Шокуров, В. Г. Лоос, Б. В. Шаров), ще інші — психологію людської діяльності та її виявлення у певних спільностях і колективах (В. І. Войтко, В. М. Шепель, С. С. Пановян). За предмет досліджень тут іноді беруть відношення «колектив — керівник» (О. Г. Ковальов, К. К. Грищенко) або «керівник — лідер» (Б. Д. Паригін). Велика увага у вивченні проблеми психології управління приділяється ролі психологічного клімату (див., наприклад, праці Б. Д. Паригіна, Е. В. Шорохової) та «механізм» керівництва (В. Ф. Рубахін, О. В. Філіппов).

Отже, навіть побіжний розгляд точок зору на предмет психології управління дає уявлення про великий спектр пошуку в цьому напрямі. Аналогічна ситуація спостерігається і в дослідженнях соціологів соціалістичних країн. Певний виняток становить монографія Ю. Козельського «Психологічна теорія рішень» (М., 1979), в якій автор головну увагу приділяє психології управлінських відносин. Однак аналіз цих праць показує, що більшість досліджень здійснено в площині соціальної, а не загальної психології. Пояснюється це тим, що процеси управління осмислюються, як правило, у контексті діяльності соціальних спільностей (груп, колективів), тобто як суспільні взаємодії, невід'ємною рисою яких є соціально- і особистісно-психологічна спрямованість. Цей підхід, «очищений» від концептуальних зв'язків, може правити за методологічний принцип розв'язання питань психології управління.

Названі вище напрями досліджень психологів і соціальних психологів розкривають різні сторони управління і його оптимізації. Проте не всі вони безпосередньо належать до психології управління (більшість з них стосується його соціально-психологічного аспекту). Оскільки предметом управління як наукової дисципліни є, на наш погляд, взаємодія суб'єкта і об'єкта управління (а не «об'єкт — колектив» чи «суб'єкт — керівник»), то її предметом психології управління має бути психологічний аспект їх взаємодії. Поняття взаємодії і передає сутність управління. Саме у системі взаємодії суб'єкта і об'єкта управління відбувається процес соціально-психологічної регуляції управлінських від-

посин, який реалізується через спілкування (див. праці Б. Ф. Ломова, Б. Д. Паригіна, Л. В. Сохань). Тут треба мати на увазі, що об'єктом соціального управління виступають й самі суб'єкти управління.

Спілкування безпосередньо пов'язане з суспільними відносинами. Воно включає «не тільки відносини симпатії чи антипатії в масштабах малої групи, але й будь-яке взагалі соціальне відношення — економічне, політичне чи ідеологічне, оскільки має свою соціально-психологічну сторону, виявляється в більш-менш опосередкованому контакті між людьми»⁷. Специфічною формою взаємозв'язку спілкування і відносин є управлінські відносини, що дають змогу схарактеризувати і відображувальну, і перетворюючу функції свідомості, тобто активність особи (групи) щодо різних актів управління (вибір, оцінка, реалізація рішень та ін.).

Управлінські відносини як процес виявляються у взаємовпливі суб'єкта і об'єкта управління. У спілкуванні індивідів ці відносини набувають характеру взаємообміну діяльністю, перевірки її мотивації і цілей, тобто — певної смислової значущості, її переживання у свідомості та відображення у психіці. К. К. Платонов підкреслював, що під відносинами людини треба розуміти активний компонент індивідуальної свідомості та її зворотного зв'язку зі світом, що об'єктивується у психомоториці⁸.

Структуру управлінських відносин утворюють певні усталені, статичні відносини і динамічні, які відображають безпосередні контакти, спілкування і взаємодію осіб у системі управління. Перший різновид відносин можна визначити як такий, що характеризує їх з раціонального боку, другий — з емоційного. Проте обидві підструктури управлінських відносин міцно переплетені (а) з емоційно-вольовими установками свідомості особи, що спрямовують її діяльність, (б) з цінностями, нормами, громадською думкою колективу. Тому в системі управлінських відносин існують своєрідні підсистеми індивідуальних і колективних відносин та спілкування. У процесі управління відбувається їх взаємодія. «...Як сама свідомість і існування мого «Я» є похідними від існування інших, так і визначення самого змісту відношення однієї людини до іншої здійснюється через іншу людину»⁹.

З цього погляду формування певного особистісного і колективного ставлення до суб'єкта діяльності в системі управління є результатом аналізу і оцінки особою чи колективом його життєдіяльності. Оцінка тут робиться передусім за ставленням — особистісним чи колективним — до результату чи процесу спільної діяльності згідно з переживанням (відображенням у психіці) їх як певної цінності. Такими цінностями в системі управління є вибір рішення, цілі, строки його реалізації та ін. Особистісне і колективне ставлення до партнера управлінської діяльності фіксується категорією «надійність», що має тут передусім морально-психологічний зміст.

У системах управління процеси спілкування та особистісні і колективні відносини пронизують сфери діяльності як суб'єкт-об'єктивні, так і суб'єкт-суб'єктивні взаємозалежностями. Спілкування тут розгортається по лініях: особа — особа, керівник — підлеглий, керівник — керівник, керівник — лідер та ін., тобто у формі суб'єкт-суб'єктивних відношень. Способами спілкування виступають наказ, команда, порада, інструктаж, прохання, вказівка, схвалення, осуд. Ці способи виконують функції обміну інформацією та регулювання відносин між людьми і здійснюються як на офіційному, так і на неофіційному рівнях. Вони можуть або спонукати до дії або утримувати від неї, кон-

⁷ Див.: Паригин Б. Д. Основы социально-психологической теории.— М., 1971, с. 83.

⁸ Див.: Платонов К. К. О системе психологии.— М., 1972, с. 94.

⁹ Див.: Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии.— М., 1976, с. 346.

тролювати чи стимулювати людську діяльність. Методологічні проблеми в цих видах спілкування виникають передусім під час дослідження процесів обміну інформацією між суб'єктами управління. Значні методологічні труднощі породжує осмислення впливу науково-технічної революції на управлінську діяльність. Плідним в аналізі цих питань є, на нашу думку, введення поняття «саїєнтифікація виробництва», яке відображує процеси прямої і опосередкованої матеріалізації знання у технічних засобах і технології виробництва, поєднання науки і виробництва¹⁰.

Велике методологічне значення у з'ясуванні психологічних і інженерних закономірностей управлінської діяльності мають поняття «управлінська ситуація», що відображує єдність об'єктивних і суб'єктивних факторів¹¹, і «біотехнічний комплекс», що дає змогу розкрити зв'язки в системах «людина — машина — середовище», «оператор — ЕОМ — середовище», визначити провідну суперечність взаємодії людини і автоматичних систем управління¹². Психологію управління цікавить, насамперед, співвідношення особистісних факторів виробництва і елементів суспільного виробництва, що розкривається за допомогою понять «людина — людина», «людський фактор», «психологічний фактор». За умов науково-технічної революції вони набирають нового змісту, зокрема конкретизуються у понятті «самоуправління».

Самоуправління є однією з підсистем колективної управлінської діяльності. Воно спрямоване на вдосконалення матеріального виробництва і суспільних відносин на основі єдності особистих і суспільних інтересів. У соціально-психологічному плані активність особи в трудовому колективі регулюють ціннісні установки, що спрямовують її діяльність на реалізацію або інтересів «групи», або інтересів «справи», або на «самореалізацію». Це підтверджують, зокрема, результати соціально-психологічних досліджень у колективах Дніпровського металургійного комбінату ім. Ф. Е. Дзержинського та Дніпродзержинського виробничого об'єднання «Азот».

Поняття самоуправління сприяє розкриттю психології спілкування як психології творчого ставлення до праці (за висловом В. І. Леніна, жива творчість має виступає основним фактором «нової громадськості»¹³). Разом з тим воно орієнтує на дослідження внутрішніх, спонукальних мотивів суспільної управлінської діяльності окремої особи і колективів. Вивчення психологічних закономірностей самоуправління дозволить розробити практичні рекомендації для дальшого вдосконалення системи соціального управління за умов розвинутого соціалізму. Це передбачає також методологічний аналіз проблем прогнозування зміни психології класів і соціально-психологічного регулювання діяльності особи в системах управління, взаємозв'язку соціалістичного способу життя і управління, опосередкованості соціально-психологічного відображення і детермінації психологічних процесів управління.

Вдосконалення організаційних структур управління не терпить відставання. Багато залежить від розвитку теорії, її наближення до потреб суспільного життя. Як зазначив товариш К. У. Черненко на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС, необхідно «глибше розібратися, як краще використовувати ті резерви активізації мас, які закладені в дальшому вдосконаленні соціалістичної демократії, всієї політичної системи суспільства. І насамперед у поліпшенні діяльності Рад — політичної основи СРСР, могутнього знаряддя соціалістичного

¹⁰ Див.: Сохань Л. В. Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством, с. 220—222.

¹¹ Див.: Войтко В. И. Социально-психологические проблемы управления в условиях научно-технической революции, с. 6—9.

¹² Там же, с. 12—17.

¹³ Ленін В. І. Відповідь на запит лівих есерів.—Повне зібр. творів, т. 35, с. 53.

будівництва»¹⁴. Це є запорукою успішного просування нашого суспільства по шляху зростання добробуту трудящих, зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя.

* * *

Возрастание роли субъективного фактора в сознательной организации жизни общества зрелого социализма обуславливает необходимость изучения психологических детерминант управления социальными процессами. Это актуализирует вопросы, связанные с выяснением соотношения эмпирических исследований, социально-психологической и общесоциологической теории, а также философской методологии в познании управленческих вопросов. Основой решения данной проблемы выступает различение философской, общей и специальнаучной методологии. Только при таком подходе возможно определить собственно предмет психологии управления, эксплицировать и обосновать ее понятийно-категориальный аппарат.

¹⁴ Черненко К. У. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 10 квіт. 1984 р.— Радянська Україна, 1984, 11 квіт.

Є. М. ШАБАЛІНА

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ І СПРИЙМАННЯ ТВОРУ МИСТЕЦТВА

XXVI з'їзд КПРС наголосив, що формування і піднесення духовних потреб радянської людини є одним із програмних завдань вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму, у виконанні якого велику роль відіграє мистецтво. Як зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко у доповіді на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «слів найбільшої вдячності заслуговують літератори, музиканти, художники, працівники театру й кіно, які активно розвивають велику багатонаціональну культуру нашої Батьківщини. Для мільйонів людей добрими супутниками на дорогах життя стало багато творів останніх років»¹.

Серед важливих засобів дослідження шляхів піднесення духовної культури трудящих слід відзначити й естетичну науку, одну з актуальних проблем якої становить з'ясування пізнавального і виховного значення взаємодії між творчістю митців і сприйманням їхніх творів. Як відомо, проблема художньої творчості вже багато років широко і різноманітно вивчається радянськими вченими. Чимало спеціальних досліджень опубліковано за останні 10—15 років². Різні аспекти цієї проблеми висвітлюються в багатьох інших працях з питань естетики³. Починаючи з 70-х років, спостерігається швидке зростання інтересу і до проблем художнього сприймання, про що свідчить серія ґрунтовних наукових публікацій⁴. Проте актуальність, багатогранність і

¹ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 45.

² Художественное и научное творчество.— Л., 1972; НТР и развитие художественного творчества.— Л., 1980; Каган М. С. Человеческая деятельность.— М., 1974; Марков М. Е. Искусство как процесс.— М., 1970; Якобсон П. М. Психология художественного творчества.— М., 1968; Художественное творчество. Сборники Комиссии комплексного изучения художественного творчества при Научном Совете истории мировой культуры АН СССР. (В 1982 р. опубліковано 14-й збірник цієї серії).

³ Див. праці М. С. Кагана, Б. М. Мейлаха, С. Х. Раппопорта, Л. Н. Столовича, Л. О. Зеленова, В. І. Мазепи.

⁴ Художественное восприятие.— Л., 1971; Органова О. М. Специфика эстетического восприятия.— М., 1975; Якобсон П. М. Психология художественного восприятия.— М., 1971; Назаренко В. А. Второе солнце.— М., 1974.

складність взаємозв'язку творчості і сприймання художніх творів визначають потребу дальшого поглиблення аналізу цього зв'язку, виявлення його нових аспектів.

В умовах розвинутого соціалізму особливого значення набувають питання підвищення культури художнього сприймання, формування у людей здатностей правильно розуміти твори мистецтва, виховання художнього смаку. Як відомо, справжнє соціальне буття мистецтва починається, так би мовити, з входження твору в духовний світ людей, що якраз і відбувається за допомогою художнього сприймання. Найдосконаліший твір мистецтва здатний виконувати свої суспільні функції, свою виховну роль лише за умов його правильного розуміння людьми, осягнення ними ідейно-естетичного багатства твору.

Що ж визначає адекватність, змістовність, повноту художнього сприймання, які чинники сприяють розвиткові цієї людської здатності? Один із шляхів пошуку правильної відповіді на ці питання — аналіз взаємодії зв'язку художньої творчості і сприймання творів мистецтва. Йдеться про висвітлення, з одного боку, процесу розгортання основних етапів і визначальних чинників діяльності митця, з другого — про різні аспекти естетичного освоєння твору мистецтва.

Процес художньої творчості можна поділити на такі основні етапи: 1) зародження художнього задуму; 2) виникнення в уяві митця відповідних образів; 3) матеріалізація їх художніми засобами, тобто народження самого твору⁵. Яким чином на цих етапах формується художній образ, як думка, що хвилює митця, дістає чуттєво-конкретне вираження? Ці питання потребують поглибленого дослідження. Спинимось на характеристиці художнього задуму.

Звичайно, якісна особливість митця полягає в тому, що людські почуття, переживання, настрої, реальні події, типи людей, навіть найскладніші суспільні відносини він аналізує в чуттєво-конкретній формі. Його світосприймання має емоційно забарвлений, образний характер. Але не самі по собі безпосередні предметно-конкретні, одиничні враження митця породжують задум майбутнього художнього твору. О. М. Органова, на наш погляд, піддає аргументованій критиці тезу Б. М. Руніна, згідно з якою «типізація в мистецтві може виникнути на основі явища одиничного, виняткового, неповторного»⁶, і доводить необхідність поєднання чуттєвого пізнання й абстрактного мислення в художній діяльності, показує роль світогляду художника, його соціальної позиції⁷. Водночас, на нашу думку, О. М. Органова звужує розуміння мети, яку ставить перед собою митець. Вона твердить, що, приступаючи до художнього твору, «митець бачить перед своїми очима людей, чиї естетичні потреби має задовольнити даний художній твір», і далі: «...задоволення естетичних потреб людей, розвиток відповідних естетичних смаків, пропаганда і формування певних естетичних ідеалів. Саме ця функція втілюється в меті, яку ставить перед собою митець...»⁸

Ця думка правильна, але вона неповно характеризує мету, яку ставить перед собою митець. У всі часи великі майстри значно ширше розуміли свої мистецькі завдання. Не випадково М. Горький називав письменників «інженерами людських душ». Вже біля самих витоків художньої творчості ми стикаємося з соціальною, моральною позицією художника, усвідомленням ним своїх суспільних завдань, відповідальності перед людьми. Хоча специфічна естетична функція мистецтва визначає особливий характер його впливу на людей, проте есте-

⁵ Див.: Назаренко В. А. Второе солнце.— М., 1974, с. 81—90.

⁶ Рунин Б. М. Вечный поиск.— М., 1964.

⁷ Див.: Органова О. М. Специфика эстетического восприятия.— М., 1975, с. 75—114.

⁸ Там же, с. 75.

тична досконалість мистецьких творів, сила їх емоційного впливу ще не є самоціллю справжнього митця. Він розробляє найвиразніші засоби втілення хвилюючих його ідей саме для того, щоб бути мудрим «співрозмовником» і вихователем людини. Тому немає підстав ставити на другий план такі функції мистецтва, як пізнавальна і виховна.

Виношуючи свій задум, митець шукає в житті такі факти і події, такі реальні явища, змальовуючи які, він зміг би яскраво, естетично глибоко розкрити те істотне й важливе, що хвилює його в житті. Він визначає такий шлях естетичного впливу на людей, який би дозволив йому розкрити перед ними своє світорозуміння, повести їх за собою.

Б. В. Іогансон, розповідаючи про задум картини «Допит комуністів», писав: «Рідко художник не заповнений якоюсь ідеєю. Мене особисто тоді переслідувала ідея зіставлення класів, бажання передати в живописі непримиренні класові суперечності. Для мене було ясно: щоб виразити цю ідею, насамперед треба натрапити на сюжет. Починаються дуже складні пошуки сюжету. І ось тоді з глибини пам'яті підноситься щось бачене мною, десь я бачив дівчину, яка стояла в козушанці. Спочатку виникає приблизне оформлення ідеї в сюжеті. Треба зіткнути два класи — коли, де, в яких обставинах... Раптово з'явилася думка зіткнути їх десь в хаті, на допиті, один проти одного»⁹.

Так ідея, народжена глибоким розумінням найсуттєвішої суперечності епохи, спрямовувала художника до пошуку конкретного життєвого матеріалу, форми для її вираження. Живі життєві враження, робота пам'яті, уява — все це формувало художній образ, покликаний у своїй естетичній тканині втілити задуманий митцем зміст.

Про це ж пише і художник Ф. М. Решетников: «Художник, який «захворів» певною темою, звичайно дивиться на весь навколишній світ з погляду розвитку і збагачення свого творчого задуму. В цей момент найпростіший предмет або буденний випадок може набути особливого значення»¹⁰. Наведені міркування підкреслюють свідомий характер відбору чуттєвих вражень, значення ідеї як основи художнього задуму.

Зауважимо, що ідея, яка визначає основу художнього задуму, завжди має відповідний соціально-класовий і моральний зміст. В. І. Толстий правомірно зазначає: «Мистецтво не випадково називають «картиною звичаїв», сфера моралі, моральних відносин виступає тут як форма художнього вираження соціальної сутності суспільних явищ»¹¹. Художній образ містить у собі моральну ідею, і це дає митцеві можливості висловити своє ставлення до соціальних явищ, суспільного ладу, до всієї дійсності.

Науковість і широта світогляду, чітке усвідомлення свого морального ідеалу дають художнику можливість правильно розкривати істинну сутність явищ, робити точні емоційні акценти, цілеспрямовано проводити відбір матеріалу в процесі розвитку художнього задуму. Причому не самі по собі чуттєво-емоційні враження наближають митця до народження образу, а сплав ідеї (яка завжди має моральний сенс) з чуттєво-конкретним матеріалом, що є висвітленням цієї ідеї.

Митець має гостру потребу розповісти людям про те, що він і як побачив та зрозумів в реальному людському світі, що його хвилює. Він відчуває глибоке моральне задоволення, коли знаходить відповідну художню форму, яка дає можливість схвилювати глядача чи читача, залучити його під впливом естетичних переживань до роздумів про сутність відображених явищ. Причому завдання полягає не тільки в тому, щоб формувати й розвивати естетичні ідеали глядача, а й

⁹ Іогансон Б. В. Роль інтуїції і логіки в художественном творчестве.— В кн.: Вопросы изобразительного искусства. М., 1954, с. 28.

¹⁰ Из творческого опыта. Вып. 1.— М., 1955, с. 90.

¹¹ Толстых В. И. Искусство и мораль.— М., 1973, с. 76.

у тому, щоб прилучати його до ширшої сфери моральних, соціальних ідеалів, суспільної самосвідомості. Цікаво, що значення морального чинника у створенні художнього задуму підкреслив відомий учений, один із засновників кібернетики Н. Вінер. Розповідаючи, як виникла у нього думка написати роман «Спокусник», він зазначає, що причиною звернення до художнього вираження задуманої ідеї було прагнення до «етичного задоволення»¹².

Отже, свідоме намагання митця через естетичний вплив знайти шлях до внутрішнього світу особи, її моральної, соціальної самосвідомості являє собою один з провідних моментів художнього задуму. Поштовх же до появи задуму може бути також виключно предметним, чуттєво-конкретним. Але і тут не сам по собі предмет є причиною художнього задуму. Світосприймання і навіть глибше — світогляд митця змушує його звернути увагу на ті, а не на інші явища, реальні предмети, їхні риси, властивості, через які образно виявляється його розуміння світу.

На основі вражень, образної пам'яті, всього свого досвіду митець добирає найхарактерніші, на його думку, життєві факти, перекомпоновує їх так, щоб найпереконливіше виразити ідею. В цій перебудові реального матеріалу в художньо-образну систему першорядне значення мають особисті моральні позиції автора. Як оцінюються відібрані факти, в яких відношеннях в цьому новому, уявному, образному світі перебувають Добро і Зло — все це визначає власне самостійне життя створених образних реалій. Важливо підкреслити, що ці реалії — не копія дійсності, а творче відображення життя, певним чином пропущене крізь внутрішній світ автора.

В результаті такого складного процесу в уяві митця народжується цілісна, більш-менш виразна картина — образ майбутнього твору. Наступним етапом є об'єктивація цього образу в матеріалі певного різновиду мистецтва. Наслідком її є органічне злиття естетичного і етичного. В творах мистецтва автор певним чином «закодовує» свої ідеї засобами художньої мови. Задум набуває конкретної, естетично прийнятної форми. Митець використовує різний матеріал, законн оптики і акустики, багатство мови, щоб у матеріальному зображенні, через відповідну композицію, колорит, ракурси, міміку, ритм, мелодію акцентовані деталі відображуваного об'єкта найповніше втілити задум. Естетична виразність набуває ідейно-моральної цілеспрямованості, котра реалізується за допомогою точної фіксації емоційно-естетичних оцінок. Краса зливається з Добром, а художньо досконало виведене Зло виступає як естетично потворне. Наприклад, підлий, дріб'язково помстливий, гидотно скупий Іудушка Головлєв, морально розбещений Плюшкін, респектабельний, але духовно потворний Граціанський («Ліс» Л. Леонова) сприймаються як щось безумовно відразливе. Естетична колоритність цих образів посилює їх моральний осуд.

Проте ідея у мистецтві не є лише абстрактним втіленням образу. Вона покликана специфічними засобами відобразити сутнісні риси людини, її стосунки з іншими людьми. Цей аспект найвлучніше передає запропонована В. Г. Белінським категорія пафосу. Пафос — це сплав естетичного і морально-соціального, стрижень дівості мистецтва.

Звичайно, зазначені переходи — від задуму до внутрішнього формування образу і далі до його матеріалізації — не мають раз і назавжди встановлених меж. Під час безпосередньої праці над матеріалом чимало з того, що виникло в уяві митця, нерідко змінюється згідно з вимогами самого матеріалу, логіки поведінки персонажів та розвитку зображуваних подій. Таке трапляється, коли первинний образ за

¹² Див. : Вопр. літератури, 1975, № 12, с. 170.

своїм масштабом виявляється вужчим або ширшим порівняно з можливостями матеріалу, коли створені уявою митця стосунки людей коригуються об'єктивною логікою розвитку характерів або суспільних зв'язків. Тому майже завжди справжній твір мистецтва буває набагато вагомішим порівняно з початковим уявленням автора. Як художнє узагальнення дійсності він містить різні ракурси естетичних і морально-соціальних суджень. Але завжди визначальним залишається пафос твору, його провідна ідея.

Отже, в процесі художньої творчості митець відшукує таку естетично дійову форму, яка б найточніше і найглибше розкрила людям його думки і почуття, його розуміння світу, викликала співпереживання і (що аж ніяк не є другорядним) бажання реалізувати проголошені ним гуманістичні ідеали.

Тому реальне життя художнього твору починається тоді, коли він вступає у сферу опікування з людьми, коли відбувається його сприймання. Твердження, ніби художнє сприймання включається в саме поняття мистецтва¹³, з нашого погляду, недостатньо обґрунтоване. Художнє сприймання — це частина, сторона художньої культури, духовного життя суспільства. Саме в процесі його реалізується мета, яку ставить перед собою митець, здійснюється та надзвичайно складна і важлива функція мистецтва, яку ми називаємо виховною.

Художнє сприймання — це певне тлумачення або навіть відтворення глядачем художнього образу. В ньому естетична насолода — особливе бажане і хвилююче ідейно-емоційне переживання — зливається з осмисленням значення змісту твору мистецтва. Відбувається своєрідний рух, зворотний щодо художньої творчості. Глядач починає з того, чим закінчується творчість митця, — із звернення до художнього образу. Далі, немов розмотуючи стрічку творчого процесу, він проникає в зміст і значення зображеного і, нарешті, — у виражену в образі ідею.

Зазначимо, що не всяке оприймання творів мистецтва можна назвати художнім. Якщо глядач споглядає твір мистецтва, залишаючись байдужим до нього, то факт художнього сприймання тут відсутній. Останнє передбачає таку взаємодію суб'єкта і твору мистецтва, в ході якої виникає естетичне переживання, коли цей твір хвилює глядача (читача, слухача), спонукає до роздумів, істотних оцінних суджень. Під час художнього сприймання образ активно збагачується уявою, фантазією суб'єкта. Тому є достатні підстави розвинуте художнє сприймання вважати «співтворчістю».

Художнє сприймання може мати різні рівні, але завжди воно є складним процесом духовної діяльності суб'єкта. Воно повноцінне лише тоді, коли людина здатна охопити все ідейно-етичне багатство твору, зіставити його з власними уявленнями про естетичні і суспільні цінності.

Високий рівень художнього сприймання опосередкований рядом необхідних умов. Перша, вихідна з них — висока художність самого твору мистецтва, наявність якої змушує напружено рухатися уяву і почуття. В. Г. Белінський говорив, що художнє сприймання завжди починається з «захоплення», радісного, естетичного переживання досконалості зображення. Потім воно переходить до «істини насолоди» — мислення, з'ясування значення образів, яке, в свою чергу, посилює, підносить на новий рівень емоційне переживання. Очевидно, в цьому стрибку від естетичного «захоплення» до «істини насолоди» і відбувається невловиме (але не абсолютне) роз'єднання етичного й естетичного, вичленення ідейного з емоційного, що становить одну з необхідних вимог до повноцінності художнього сприймання, умову розуміння мистецтва.

¹³ Див.: Марков М. Е. Искусство как процесс.— М., 1970.

У процесі художнього сприймання естетична насолода, моральне переживання і спричинена ними робота думки немов злиті воедино. Саме в цьому й полягає сила дії мистецтва на людину. Воно змушує нас, переживаючи естетичну насолоду, сприймати конкретний характер, подію, факт в масштабі оцінки, яка закладена в основі художнього образу і поєднана з ним. При цьому, чим талановитіший твір, тим сильніше в ньому те «повне злиття великої ідейної глибини, усвідомленого історичного змісту... з шекспірівською жвавистію і багатством дії»¹⁴, про які говорить Ф. Енгельс. На цю обставину вказував і В. І. Ленін: «В художньому творі важливо те, що читач не може піддавати сумніву правду зображуваного. Читач кожним нервом відчуває, що все саме так відбувалось, так було відчуте, пережито, сказано»¹⁵. Художня достовірність образу виступає і як основа його естетичної цінності, і як умова сили ідейно-виховної дії.

Отже, високий ступінь художності — це вихідний, визначальний об'єктивний чинник впливу твору мистецтва на людину. Однак необхідна ще ціла низка суб'єктивних умов, від них залежить характер і глибина художнього сприймання. Важливо, щоб людина була готова до спілкування з мистецтвом, настроєна на очікування від нього радості, щоб вона була підготовлена світоглядно, морально й естетично до аналізу художнього матеріалу.

Добре відомо, що далеко не завжди в процесі сприймання творів мистецтва виникає адекватний естетичний і морально-емоційний відгук. Одна з причин полягає в недостатній освітній підготовці до сприймання специфічної образної мови різновидів мистецтва. Людина має навчатися слухати музику, щоб почути те, з чим звертається до неї композитор, навчитися «читати» мову живопису, скульптури, щоб побачити — художньо сприйняти — картину або скульптуру. На перший погляд, немає потреби згадувати ці відомі істини. Проте в практичній роботі системи освіти поки що приділяється недостатня увага художньому вихованню. Уроки співу і малювання рідко дають дітям необхідну підготовку в цих галузях. Зростання ідейно-виховної ролі мистецтва в сучасних умовах настійно вимагає, щоб набуттю цих знань, справі художньої підготовки особи, культури художнього сприймання було відведено належне місце в системі середньої і вищої освіти. Це питання заслуговує на увагу дослідників у зв'язку з програмою вдосконалення системи народної освіти в нашій країні, зміст якої втілено в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи», схвалених квітневим (1984 р.) Пленумом ЦК КПРС і Верховною Радою СРСР на першій сесії одинадцятого скликання.

Як зазначається в цьому надзвичайно важливому державному документі, у підростаючого покоління «необхідно розвивати почуття прекрасного, формувати високі естетичні смаки, вміння зрозуміти і цінити твори мистецтва, пам'ятки історії і архітектури, красу і багатство рідної природи. Краще використовувати з цією метою можливості кожного навчального предмета, особливо літератури, музики, образотворчого мистецтва, естетик, які мають велику пізнавальну і виховну силу»¹⁶.

Звичайно, характер і напрям розвитку художнього сприймання залежать також від багатьох суб'єктивних чинників. Адже суб'єкт сприймання — це людська особистість з усіма її індивідуальними особливостями, світоглядом, рівнем духовного розвитку, власним соціальним і моральним досвідом.

Від цього залежить формування різних типів або рівнів художнього сприймання, серед яких виділимо такі: коли художній

¹⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Про мистецтво.— К., 1978, с. 132.

¹⁵ В. І. Ленін о літературі и искусстве.— М., 1976, с. 671.

¹⁶ Радянська Україна, 1984, 14 квіт.

твір сприймається як зображення сторонніх для даного індивіда явищ, що не зачіпають його особистого, інтимного світу (в цьому випадку відбувається своєрідний процес «стороннього спостереження» картини. Таке сприймання може навіть трохи схвилювати, але не залишає глибокого сліду в душі); коли на прочитане, побачене накладаються життєвий досвід, суб'єктивні риси особи; коли зміст образів збігається з її пристрастями, цілями, приємностями й прикростями. В такому разі художній образ безпосередньо укорінюється в духовну структуру особи, стає наочним вираженням її інтимних переживань, впливаючи на формування її життєвих цінностей і моральних установок; нарешті, коли від емоційного злиття з художньо-образним змістом твору приходиться насолода, підсилюється усвідомлення спільності ідейних, світоглядних установок, ідеалів автора і читача, глядача, слухача; тоді й виникає те, що ми називаємо розумінням твору мистецтва. Саме на цьому рівні художнє сприймання досягає вищого ступеня адекватності. Ідеали, цінності, життєві позиції особи, пропущені крізь кристал естетичного переживання прекрасного, піднесеного, трагічного або потворного, стають яснішими, чіткішими, нібито набувають наочної форми. На цьому рівні повною мірою здійснюється естетично-виховна роль мистецтва.

Отже, цілий комплекс чинників визначає характер і рівень художнього сприймання. Це необхідно мати на увазі в практичній роботі з естетичного і художнього виховання. Досвід свідчить, що нерідко художнє виховання в учбових і трудових колективах зводиться до епізодичних лекцій «з мистецтва» та колективних відвідувань спектаклів, концертів, музеїв без будь-якої попередньої підготовки, без врахування рівня й індивідуальної специфіки учасників «культпоходів». Такі непідготовлені заходи можуть навіть завдати певної шкоди естетичному вихованню, прищеплювати спрощене, а то й споживацьке ставлення до мистецтва, примітивізувати духовні запити, особливо серед молоді.

Вартий уваги ще один чинник, який істотно впливає на характер художнього сприймання. Йдеться про ставлення глядача, читача, слухача до особистості митця. Ще непрочитана книга відомого письменника, вистава в популярному театрі у постановці видатного режисера, виставка творів визначного художника — все це створює певний настрій чекання естетичного переживання. Ми внутрішньо вже спрямовуємося на очікувану емоційну й інтелектуальну діяльність. Театрalli нерідко десятки разів дивляться п'єси з участю улюблених акторів.

Трапляється також, що твір невідомого нам автора, який нас захопив і схвилював, викликає наш інтерес і до самої особи митця. Це відбувається тому, що глядач (читач та ін.) свідомо чи підсвідомо схоплює органічний зв'язок між твором мистецтва та особистістю творця. Морально-емоційна дія підсилюється, якщо те, що ми дізнаємося, наприклад, про письменника, відповідає нашому уявленню про нього, яке склалося після прочитання його книги. Зокрема, ми не байдужі, що глибокі і правдиві книги К. М. Симонова про війну написані людиною, яка була учасником або свідком багатьох зображених подій, пройшла суворими фронтовими дорогами від Сталінграда до Берліна. Тут наше знання підсилюється відчуттям життєвості, високої правди, моральної сили, якої сповнені твори цього видатного письменника-громадянина.

Отже, соціальне реалізується в художній творчості тільки через індивідуальне бачення світу митцем. З цього впливає, що знайомство з особою митця, його творчим шляхом має неабияке значення для розуміння ідейно-естетичного змісту його творів. Йдеться, звичайно, не про розшукування якихось подробиць біографії, а про розуміння громадянської позиції, морального пафосу митця як особистості, що живе в суспільстві у певну епоху.

Питання про співвідношення моралі і таланту художника не нове. До нього неодноразово зверталися мислителі минулого. Особливо хвилювало воно самих митців, більшість з яких рішуче утверджувало прямий зв'язок між особистим моральним баченням митця як громадянина та його талантом, його творчістю. Про це переконливо говорили просвітителі XVIII ст., котрі, як відомо, були схильні до моралізаторського тлумачення сутності і функції мистецтва. Д. Дідро, зокрема, підкреслював, звертаючись до художника: «...Ви не зможете піднести мою душу, якщо ваша позбавлена благородства»¹⁷. Ж.-Ж. Руссо писав у листі до одного поета, який дозволив собі іронічно відгукнутися про добродішність: «...я не думаю про честь так, як Ви про добродішність. Я вважаю, що не можна добре говорити про неї..., говорити зворушливо, з хвилюванням, без того, щоб самому не любити її і не володіти нею»¹⁸.

Це питання гостро порушувалося і в Росії XIX ст., адже прогресивні митці того часу, по-різному зв'язані з ідеологією народного визвольного руху, вбачали своє покликання в служінні суспільству. Афористичні слова О. С. Пушкіна «Геній і лиходійство — дві речі несумісні» були для російської естетико-критичної думки одним з принципів оцінки громадянськості обличчя митця. В. Г. Белінський утверджував зв'язок життєвої позиції митця з його творчістю: «...Наш час схилився тільки перед художником, життя якого є найкращим коментарем його творінь, а творіння — найкраще виправдання його життя»¹⁹.

У контексті даної проблеми варто пригадати, наприклад, що К. Маркс, з великим інтересом прочитавши твори М. Г. Чернишевського, гаряче зацікавився особою видатного російського мислителя і в листі до М. Даніельсона писав: «Мені хотілося б надрукувати щонебудь про життя, особу і т. д. Чернишевського, щоб викликати до нього симпатію на Заході. Але для цього мені потрібні фактичні дані»²⁰.

Дуже часто неможливо достатньо глибоко зрозуміти художній твір, нічого не знаючи про його автора. Згадаємо, як яскраво в творчості Горького, Фадеєва, Шолохова, Коненкова, Пластова відобразилися особливості їх життєвого шляху.

Звичайно, все це зовсім не означає, що митець — це якийсь «соціальний ідеал», позбавлений внутрішньої складності, суперечностей, боріння. Саме духовна складність, емоційна насиченість дають можливість митцеві в образній достовірності відтворювати сутність найрізноманітніших явищ суспільного життя.

Отже, громадянськість, відповідальна соціальна позиція, моральна цілеспрямованість розглядаються самими митцями як умова повноцінної художньої творчості.

Митець втілює у своїх творіннях ті уявлення про світ, які передусім має він сам. У неповторності переданого ним — одна з найважливіших рис художності. Мистецтво — це завжди відображення дійсності шляхом «самовираження» митця. Але ж останній живе в конкретному суспільстві, його світогляд, духовний склад визначаються, в кінцевому підсумку, об'єктивними суспільними відносинами, хоча сам митець цього може не усвідомлювати. Суспільна сутність митця як особи включає його з необхідністю в сферу суспільних, в тому числі моральних, відносин.

¹⁷ Дідро Д. О композиції її о выборе сюжетов.— Собр. соч., т. 6, с. 550.

¹⁸ Ж. Ж. Руссо об искусстве.— М., 1967, с. 109.

¹⁹ Белінський В. Г. Собр. соч., т. 3. — М., 1956, с. 312.

²⁰ Маркс К., М. Ф. Даніельсону, 12 грудня 1872 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 437.

Існування людини в суспільстві завжди пов'язане з моральними ситуаціями, адже, як істота діяльна, вона постійно вступає в стосунки з іншими людьми, а ці стосунки завжди мають певний етичний зміст. Цю думку чітко висловив С. Л. Рубінштейн у статті «Людина і світ»: «Майже кожна людська дія є не тільки технічною операцією стосовно речі, але й вчинком стосовно людини, що виражає ставлення до неї... Через ставлення до речей, до людських предметів здійснюються взаємовідносини між людьми, тому і на них поширюються проблеми етики»²¹. Коротше кажучи, будь-яка людська діяльність звернена до людей і тому має моральний зміст.

Людська діяльність опредмечується в продукті праці, переходить через працю в матеріальну форму предмета. Це глибоке положення марксизму повною мірою стосується й художньої творчості, яка теж являє собою процес матеріалізації ідей художника в його творі. В цьому процесі об'єктивуються, опредметнюються вся попередня діяльність митця, всі його духовні сили, творчий і морально-психологічний досвід.

Отже, громадянська позиція митця визначає суспільний пафос і виховний вплив його творів. Правильності і глибини сприймання твору мистецтва сприяє конкретне уявлення про його автора. Тому слід ширше запроваджувати практику забезпечення нових художніх публікацій біографічними орієнтирами про авторів. Варто звернути увагу на необхідність створення сприятливих умов для ознайомлення широких кіл читачів, глядачів, слухачів з біографіями великих художників, письменників, композиторів та інших видатних вітчизняних та зарубіжних майстрів мистецтв сучасності та минулого.

Нарешті, вагомий внесок у благородну справу підвищення масової естетичної культури сприймання творів мистецтва можуть і повинні зробити самі митці, мистецтвознавці, частіше, яскравіше, цікавіше виступаючи з брошурами, статтями, передачами по радіо та телебаченню з конкретних питань аналізованої проблеми, а також з інших актуальних питань естетичного виховання молоді, різних категорій трудящих.

* * *

В эстетическом воспитании трудящихся и особенно подрастающего поколения важное место отводится вопросам повышения культуры художественного восприятия, формирования эстетического вкуса, способности правильно понимать произведения искусства. В статье анализируются познавательный и воспитательный аспекты взаимосвязи творчества художника и восприятия публикой его произведений. В этом контексте рассматриваются этапы создания художественного произведения, понимание которых является необходимой предпосылкой правильного восприятия.

Художественное восприятие — это эстетическое переживание, в процессе которого воссоздается художественный образ, постигается эстетическое, идейное, социально-этическое содержание произведения, обогащается духовный мир воспринимающего субъекта.

В эстетическом наслаждении, морально-психологическом переживании и вызванной ими работе мысли проявляется специфика глубокого воздействия искусства на человека. Степень воспитательного влияния произведения определяется соответствующей гражданской позицией художника, его идейными убеждениями и нравственным обликом.

²¹ Рубинштейн С. Л. Из неопубликованных рукописей. — Новый мир, 1961, № 3, с. 171.

В. В. БІЛОУСОВА

СУТНІСТЬ УМОВНОСТІ В МИСТЕЦТВІ

Мистецтво соціалістичного реалізму, як зазначається в постанові червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, робить «великий вклад у збагачення духовного життя трудящих, в їх виховання на комуністичних ідеалах...»¹. Глибоке художнє проникнення в сутність суспільних явищ, у духовний світ особи з позицій комуністичного ідеалу передбачає активну розробку питань естетичної теорії, обґрунтування тих теоретичних принципів, які виконують методологічну функцію в аналізі конкретних проблем мистецтва соціалістичного реалізму. Принципово важливе також позитивне розв'язання тих складних і актуальних проблем естетики, на недостатній розробленості яких спекулюють наші ідейні противники.

Однією з таких проблем є діалектико-матеріалістичне розуміння сутності умовності в мистецтві. Як відомо, проблема умовності інтенсивно обговорювалася в нашій літературі з естетики в 60-ті роки. Причому естетики, мистецтвознавці, діячі мистецтва часто вкладали в поняття «умовність» такий різний зміст, що іноді здавалося, що воно втрачає контури наукового поняття. В 70-ті роки строкатість точок зору була подолана, крайності відхилені. Гістологічний підхід, найбільш застосовуваний у дослідженні умовності, доповнився функціональним, що відкрило нові евристичні можливості в дослідженні цієї специфічної якості мистецтва.

Сьогодні проблема умовності художнього образу аналізується в кількох аспектах: як питання про художнє мислення², про реалізм і правду в мистецтві³, як проблема «мистецтво як пізнання»⁴; тому закономірним є поглиблення методологічних підходів до неї. Термін «умовність» (у цьому плані в естетичній теорії уже досягнуто однастайності) вживається у двох значеннях: як особливий спосіб художнього узагальнення («вторинна умовність») і як якість, притаманна мистецтву взагалі («первинна умовність»). «Первинну умовність» розглядають, головним чином, як результат загальних властивостей і закономірностей відображення і визначають як нетотожність образу об'єктові відображення. Питання ж про те, чим наповнюється ця нетотожність, яким специфічним художнім феноменом визначається, ще не стало предметом спеціального дослідження. Це почасти пояснюється тим, що умовність художнього образу розглядається загалом, тобто умовність змісту і форми аналітично не диференціюється, причому увага дослідників акцентується на розгляді умовності форми⁵.

Власне естетичне розуміння умовності мистецтва як «позірності», «видимості» дійсності, а не самої дійсності (як зазначав В. І. Ленін, «мистецтво не потребує визнання його творів за дійсність»⁶), виводиться, головним чином, з аналізу форми мистецтва. Термін «умовність» закріплюється лише за художньою формою. Але умовність форми будь-якого образу, в тому числі й художнього, означає і умовність його змісту. Цю єдність, як щось очевидне, покладає сам прин-

¹ *Матеріали* Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.— К., 1983, с. 72.

² Див.: *Лілов А.* Природа художественного мышления.— М., 1981; *Ермаш Г.* Искусство как мышление.— М., 1982.

³ Див.: *Лившиц М.* Мифология древняя и современная.— М., 1980.

⁴ *Андреев А.* Место искусства в познании мира.— М., 1980.

⁵ Див.: *Аскаров Т.* Эстетическая природа художественной условности.— Фрунзе, 1966; *Лілов А.* Природа художественного творчества.— М., 1981; *Мартынов Ф.* Магический кристалл.— Свердловск, 1971; *Михайлова А.* О художественной условности.— М., 1970; *Оганов А.* Логика художественного отражения.— М., 1972.

⁶ *Ленін В. І.* Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 50.

цип матеріалістичної діалектики. Спробуємо розглянути «первинну умовність» саме змісту в мистецтві, визначити основні моменти специфіки цього художнього феномена.

Як відомо, в будь-якому реальному моменті існування художнього образу практично неможливо побачити роз'єднаними форму і зміст. Однак з метою аналізу вичленення однієї з діалектичних протилежностей художнього образу — його змісту — уявляється правомірним і плідним. З цього погляду визначальне методологічне значення мають висновки В. І. Леніна про те, що «роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його... є *суть* (одна із «сутностей», одна з основних, коли не основна, особливостей або рис) діалектики»⁷.

Співвідношення між образом і об'єктом відображення в марксистсько-ленінській гносеології визначається поняттями «відповідності», «тотожності», які в найширшому значенні характеризують істинність відображення свідомістю об'єктивної дійсності. Ця відповідність ніколи не буває повною або абсолютною. Між об'єктом відображення і його образом існує не метафізична рівність, а діалектична тотожність. Образ не може відтворити усіх особливостей відображуваного об'єкта, тому відповідність завжди має відносний характер. Відносність же, обмеженість тотожності між об'єктом і образом позначається у працях В. І. Леніна терміном «умовний»; зокрема, йдеться про «конечний, минулий, відносний, умовний характер людського пізнання...»⁸. В цьому розумінні умовний характер пізнання визначає як форму, так і зміст образу.

Але художній образ — це не лише гносеологічна, а передусім естетична категорія. Його умовність наповнюється особливим змістом, бо в мистецтві відображення дійсності має свої внутрішні, визначувані самою специфікою мистецтва закономірності. Художник не тільки відображує світ, але й оцінює його, не лише пізнає дійсність, а й виражає ставлення до неї, тобто в мистецтві пізнання і оцінка, пізнання і самопізнання нерозчленовані. Він немовби дає відображуваній дійсності нове життя, формує її відповідно як до її особливостей, так і до особливостей свого розуміння конкретно-історичного ідеалу, тому художній образ становить водночас і світ реальний, і світ ідеальний, тобто такий, яким його бачить художник.

Не створюючи якоїсь іншої соціально-історичної дійсності, мистецтво творить особливий світ, світ образів, які, проте, виступають як щось дане, існуюче. Ця даність і є особливою художньою реальністю. Вона — результат не реального перетворення дійсності (бо це дано тільки практиці, а не відображенню), а лише умовного її перетворення, що відбувається на основі такого наслідування реального життя, стосовно якого діяльність художника виступає як відносно довільна. Це ріднить мистецтво і гру: мистецтво вдається до ігрової форми встановлення зв'язків у відображеній дійсності. В цьому аспекті цілком правомірно Поль Валері називає поезію грою слів і мови. Але «мистецтво є грою лише остільки, оскільки в ньому виділяється тільки естетичне відношення художника до дійсності, абстраговане від змістової сторони художньої творчості, взяте як її суто формальний механізм»⁹.

Отже, з погляду формального механізму мистецтво — це гра розуму, яка, наповнюючись специфічним змістом, виступає як художня уява, що має властивість створювати вигадане життя з вигаданими людьми і подіями. Ось що в полемічній формі пише К. О. Федін з приводу співвідношення факту і вимислу в мистецтві: «Факт здебільшого є точка прикладання сили, яку ми називаємо фантазією. Ви, зда-

⁷ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 298.

⁸ Там же, с. 175.

⁹ Цит. за.: Мазепа В. І. Художня творчість як пізнання.— К., 1974, с. 92.

ється мені, переоцінюєте значення життєвих (фактичних) пізнань письменника порівняно з його працею «автора». Ви применшуєте вимисел. Тепер, після закінчення ділогії загалом в 60 друкованих аркушів, я оцінюю співвідношення вимислу і «факту» як 98 і 2. Звичайно, я багато знав і знаю життєвих фактів із російської дійсності 1910—1912 років. Але тільки відштовхнувшись від них у сферу уяви, я міг вигадати людей, у житті мною ніколи не бачених, не зустрінутих, але які немовби безперечно жили»¹⁰.

Художня уява — не тільки механізм, а й результат практично-духовного освоєння світу в мистецтві, бо зміст «художнього твору становить наочно виражений у своїх головних послілках шлях художника до єдності з пізнаваною дійсністю, до досягнення її людської правди. Твір мистецтва являє собою «не тільки картину життя, а й картину творчості»¹¹. А творчий шлях художника — це робота його уяви, яка є єдиною людською здатністю створювати образи майбутнього¹². Тому уява може пов'язувати в єдине нерозторгнуте ціле дійсність і ідеал, поза єдністю яких немає і не може бути мистецтва. Лише «вільне оперування образами» є здатністю вимірювати у свідомості дійсність і можливість, давати цю порівняльність в єдності... «...Семантична домінанта твору, — зауважує В. Асмус, — має будуватися не просто по лінійці формальнологічного прозаїзму, а по діалектичній кривій «граючого» вимислу, тобто такою, що фіксує діалектичні суперечності»¹³.

Уява творить новий світ — художній. Вона видозмінює, формує «нове буття», метою якого є як пізнання дійсності, так і самопізнання соціальної індивідуальності. Діяльність уяви — активна, творча, але вона завжди має свої межі. З одного боку, вони диктуються задумом митця, його індивідуальним досвідом і майстерністю, а також різновидом і жанром мистецтва, напрямом його розвитку. Межі уяви можна назвати суб'єктивними. Водночас творчо-конструктивні можливості уяви завжди обмежуються конкретно-історичними рамками тих знань і уявлень, які має суспільство. Це об'єктивні межі уяви. Вони виражаються не у створенні абсолютно нового матеріалу, а в наданні природному матеріалові нової, такої, що об'єднує його, змістової форми. «Поетична уява змінює суть речей, вони набувають свого істинного смислу, виявляють відношення, про які ми раніше і не гадали, — писав Г. Лорка, — але завжди, завжди уява оперує тільки фактами чіткої, цілком конкретної дійсності. Уява діє у межах людської логіки, вона контролюється розумом і не може від нього звільнитися. Уява для свого особливого різновиду творчості має потребу у порядку і межах»¹⁴.

Уява пов'язана насамперед зі змістом: життєва реальність, сприймаючись суб'єктом, «долається... не формою, а... змістом, вилученням із матеріалу»¹⁵. Уже на ступені художнього задуму-основи уява вступає у свої права. «Існує якась первинна модель, — твердить Д. Дідро, — якої немає у природі і яка живе, неясна і туманна, лише в уяві митця. Між найдосконалішим творінням природи і цією первинною неясною моделлю — великий простір, що дає митцю свободу творчості»¹⁶.

¹⁰ Федин К. На літературном пути. — Октябрь, 1955, № 8, с. 152.

¹¹ Рунин Б. Логика науки и логика искусства. — В кн.: Содружество наук и тайны творчества. М., 1968, с. 129.

¹² Див.: Платонов К. Краткий словарь системных психологических понятий. — М., 1981, с. 26.

¹³ Асмус В. Вопросы теории и истории эстетики. — М., 1968, с. 36.

¹⁴ Лорка Г. Об искусстве. — М., 1971, с. 137.

¹⁵ Дмитриева Н. Диалектическая структура образа. — Вopr. литературы, 1966, № 6, с. 81.

¹⁶ Дидро Д. Собр. соч., т. 5, с. 454.

Відображена творчим суб'єктом дійсність на певному етапі осягнення сутності виступає як зміст образу, як вільне перетворення відображеної дійсності, що і є власне змістом уяви. Він концентрує те, що в житті існує немовби «у розрідженому стані», і тим самим відображує саму суть життєвого явища, але робить це з допомогою безумовно-умовного змісту, який оголює сутність, допомагає «відійти, щоб точніше влучити»¹⁷.

Уява дає можливість суб'єктові, який немовби зсередини будує реальний світ, створити відповідно до свого задуму той чуттєво сприйманий зразок, ту життєву ситуацію, значення якої найповніше відповідає смислові, що його вкладає в неї автор. Саме створити (ідеально), бо «втільнення смислу в значення — це глибоко інтимний, психологічно змістовий процес, що відбувається аж ніяк не автоматично і одноmomentно. Таке творче, активне знаходження життєвого матеріалу і переведення його в смисл під силу лише уяві»¹⁸. Лише вона може поєднати, діалектично злити чуттєво-конкретне і інтелектуальне, об'єктивне і суб'єктивне, раціональне і емоційне, відображення і перетворення, тобто створити феномен художнього образу. Семантична і художня інформації є різними за своєю пізнавальною цінністю. Остання має якісно новий смисл, нові інформаційні можливості, що є наслідком творчості художнього суб'єкта. Цей смисл не збігається не тільки зі значенням відображеного об'єкта (що спостерігається в науці), а й зі смислом гносеологічного образу, бо він реалізує унікальну, неповторну духовну сутність творчого суб'єкта.

Творетики численних авангардистських напрямів у буржуазному мистецтві Заходу («поп-арт», «оп-арт», кінетичне мистецтво, концептуальне мистецтво, гіперреалізм та ін.), які проголошують ідею натуралістичного копіювання з життя, у кінцевому підсумку заперечують умовність мистецтва як його сутнісну власність. Перелічені напрями спираються на доведення до крайності натуралізм, гносеологічна сутність якого саме і виявляється в ототожненні гносеологічного смислу — значення відображеного об'єкта — і смислу, створеного суб'єктом. В натуралізмі відсутнє осмислення дійсності, її оцінювання: закріпаченість емпіричною заданістю спотворює і принижує творчу роль уяви.

Конкретні наслідки дії художньої уяви різні, бо вони визначаються різновидом, жанром, напрямом мистецтва. Крайній вияви їх розміщення — у різновидах, жанрах, напрямках мистецтва.

На одному полюсі уява виявляє себе як здатність перетворювати образи сприйняття у видовому плані, тобто переводити їх на новий рівень — образу-поняття. Адаже і художня біографія, і історичний роман, і мемуарна література, наприклад, використовують факт не в його самодостатній цінності, а для того, щоб дати творчу концепцію дійсності, оцінити її з людського погляду. Факти, відображені крізь призму світовідчуття митця, певним чином групуються, відбираються, у них акцентуються ті чи ті деталі. Тобто факт перетворюється (що є актом уяви) так, щоб осягнути і втілити смисл, вкладений суб'єктом. Сам по собі факт немовбито не змінюється, але, одержуючи свою осмисленість, оцінку в структурі цілого твору, він стає художнім фактом. Саме таким чином один і той же факт може дістати різну інтерпретацію залежно від світогляду митця.

Д. І. Фурманов у своїх нотатках про мемуарну літературу, присвячену громадянській війні, пише про те, що неупередженості історика не може бути у автора мемуарів. «На всьому його викладі позначиться відбиток його особистих поглядів і вражень. Тому я, приступаючи до своїх нотаток, раніше попереджаю читачів, що все викладене

¹⁷ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 234.

¹⁸ Дяв.: Платонов К. Краткий словарь системы психологических понятий.— М., 1981, с. 26.

буде пройняте моїми настроями і моєю ідеологією...»¹⁹ Тому-то і мемуари, не спотворюючи фактів, можуть спотворювати саму суть зображуваних явищ. Водночас уява має здатність створювати немовби неправдоподібні, парадоксальні образи. Вони — результат фантазії, яка виступає специфічною формою уяви, не збігаючись з уявою загалом.

Отже, розуміння художньої уяви як здатності мислення розкриває його в новій якості — образу-ідеї, образу-поняття, дає можливість твердити, що зміст художнього образу — це зміст уяви. Він і створює особливу діалектику тотожності й відмінності, схожості й несхожості між мистецтвом і дійсністю, визначає його безумовно-умовний характер.

Умовність змісту виявляється через умовність художньої форми. Зміст, набуваючи форми, «віддає» їй усі свої особливості, які форма й передає. Становлення художньої форми закінчується створенням нової предметності, що виникла в процесі художньої творчості.

«Первинна функція форми щодо змісту,— зауважує М. М. Бахтін,— ізоляції або відчуженості. Ізоляція або відчуженість стосується не матеріалу, не твору як речі, а його значення, змісту, який звільняється від деяких необхідних зв'язків з єдністю природи і єдністю естетичної події буття»²⁰.

Відображений об'єкт, ізольований від реального буття, стає об'єктом творчого суб'єкта, видозмінюється відповідно до його уявлень, набуває індивідуально-неповторних якостей. Його форма (композиція, рима, ритм та ін.) виступає вже як вияв самого суб'єкта: специфічне бачення світу характеризує і самого митця в його неповторності, унікальності. Ця форма не збігається з формою об'єкта відображення, бо наділена індивідуально-неповторними рисами. Ось цей незбіг художньої форми з формою об'єкта відображення і передає ціннісне відношення до відображуваної дійсності, переводить її в естетичний план. Об'єкт у формі, якої йому надав творчий суб'єкт, уже передає не власні предметні якості, а чуттєво-людське відношення, привнесене в предмет самою людиною. Він стає втіленням живих сутнісних сил людини. «Місія поета,— підкреслював Г. Лорка,— надихати в повному розумінні цього слова, тобто наділяти душею»²¹. Цим і відрізняється нова реальність, створена творчим суб'єктом, від решти предметного світу, який нічого не має на увазі, ні на що, крім себе, не вказує, нічого, крім себе не виражає.

Отже, нова (естетична) реальність дістає певну, не властиву речі, соціальну функцію і «в цьому розумінні матеріально оформлена структура твору мистецтва художньо функціональна, умовна»²². Цілком реальний творчий аспект мистецтва є умовним щодо самої дійсності, бо в мистецтві відбувається практичне перетворення мови, що містить певну інформацію про дійсність, а не самої дійсності²³. Умовність художньої форми реалізує свою естетичну функцію щодо змісту в матеріалі мистецтва, який не тотожний не тільки матеріалові об'єкта відображення, а й самій життєдіяльності суб'єкта, яку він виражає. Життя матеріалу мистецтва виявляється особливим — художнім. Його активність є активністю через суб'єкт і за допомогою суб'єкта щодо художнього змісту, але не щодо самого життя. Тому художня форма, позбавлена утилітарного значення, адресована сприйняттю і пере-

¹⁹ Фурманов Д. И. О мемуарной литературе, посвященной гражданской войне.— Вопр. литературы, 1978, № 1, с. 177.

²⁰ Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики.— М., 1975, с. 60.

²¹ Лорка Г. Воображение, вдохновение, освобождение. Об искусстве.— М., 1971, с. 136.

²² Мартынов Ф. Условность в искусстве: Автореф. дис. ... докт. филос. наук.— Свердловск, 1975, с. 15.

²³ Див.: Природа и функции эстетического.— М., 1968, с. 127.

живанню, «має скоріше репрезентаційні, ніж практичні функції. Отже, вона з самого початку умовна і алегорична»²⁴.

Умовність змісту і форми художнього образу визначає і безумовно-умовну специфіку художнього сприйняття, в якому повністю реалізується і завершується естетична функція умовності змісту. Той, хто сприймає, перебуває і «поза» і «всередині» події, що відбувається. Одержаний конкретно-чуттєвий цілісний образ художнього об'єкта дає можливість сприйняти пізнавально-упорядкований матеріал життя, узнати його. «...У мистецтві ми все узнаємо і все згадуємо (в пізнанні ми нічого не визнаємо і не згадуємо...)»²⁵.

Узнавання, момент тотожності з життям дозволяє тому, хто сприймає, ставитися до творів мистецтва як до справжньої дійсності. Але визнавання є лише передумова, тільки вихідний матеріал для художнього сприйняття. Той, хто сприймає, знає, що перед ним не природно-соціальне життя, а його творче відображення. Установка на умовність дозволяє подолати речевість художнього об'єкта, матеріальний характер втіленої творчої форми. В результаті «розуречевлення» «другого рівня» той, хто сприймає, виявляє ціннісне відношення до змісту, щоб пережити його естетично.

Той, хто сприймає, різною мірою осягає діалектику схожості й несхожості між уявленим і художнім об'єктом, виявляє діалектику тотожності й відмінності між думками і відчуттями митця і того, хто сприймає, робить художнє сприймання співтворчістю, інтерпретацією. Той, хто сприймає, відповідно до свого світовідчуття, соціальної позиції, інтересів, смаків, життєвого досвіду, «розуречевлює» художній об'єкт так, що він немовби освітлюється «духовним світлом» сприймаючого. Фарби, звуки, слово відкривають свій внутрішній, духовний смисл, розкривається внутрішнє особистісне значення художнього об'єкта, складається своєрідна єдність матеріального і внутрішньодуховного. Тому «обманутий» ілюзією мистецтва нерідко виявляється «мудрішим на відміну від необманутого»²⁶, бо просте репродукування, безумовне сприйняття реципієнтом відображеного об'єкта не мають справжнього художнього смислу.

Отже, «первинну умовність» мистецтва не можна зводити лише до форми. Говорити про умовність форми і безумовність змісту (він безумовний в гносеологічному, але не в естетичному розумінні) означає розірвати діалектику змісту і форми, мислити метафізично. Особливості художньої форми, визначені як умовні, нерозривно пов'язані з умовністю змісту художнього образу.

Художня сутність умовності змісту в мистецтві, як і його безумовність, полягає в тому, що художній зміст — це зміст уяви, яка є єдністю двох світів: світу відображуваного буття і буття ідеалу, дійсності й можливості, творчого відображення і перетворення.

* * *

Условность содержания в искусстве, как и его безусловность, состоит в том, что художественное содержание — это содержание воображения, которое является единством двух миров: мира отраженного бытия и бытия идеала, данных в непосредственном видении.

Само же воображение имеет двуединое проявление — как содержание и как форма. По отношению к художественному отражению воображение является и механизмом, и результатом (содержанием) духовного освоения мира в искусстве. Это — единственная из форм познания, которая может воссоединять, диалектически сливать чувственно-конкретное и интеллектуальное, объективное и субъективное, рациональное и эмоциональное, отражение и преобразование, то есть создать понятие — «образ».

²⁴ Иванов В. П. Человеческая деятельность, познание, искусство.— Киев, 1977, с. 225.

²⁵ Батхин М. Вопросы литературы и эстетики, с. 37.

²⁶ Татаркевич В. Античная эстетика.— М., 1977, с. 91.

З досвіду роботи кафедр філософії і наукового комунізму вузів республіки

ВІД РЕДАКЦІЇ. *Проблема поліпшення управлінської підготовки випускників вузів є одним з вельми актуальних завдань кафедр марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму. Дійовим засобом розв'язання цього завдання є впровадження у вузівські програми соціального проектування і планування.*

Друкуємо статтю, що узагальнює досвід роботи у цьому напрямі кафедри філософії і наукового комунізму Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту.

Г. А. ЗАЇЧЕНКО, В. А. ПОЛТОРАК

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І МЕТОДИКИ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРОЕКТУВАННЯ І ПЛАНУВАННЯ У ПІДГОТОВЦІ ІНЖЕНЕРІВ

Успішне виконання завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС і XXVI з'їздом Компартії України, багато в чому залежить від ефективного використання соціальних резервів, удосконалення організації, управління і планування, посилення трудової і соціальної активності радянських людей. «Весь наш досвід,— відзначалося у виступі Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненка на лютьневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС,— підтверджує: надзвичайно важливим джерелом сили партії завжди був, є й буде її зв'язок з масами, громадянська активність мільйонів трудящих, їх хазяйський підхід до справ на виробництві, до проблем суспільного життя»¹.

Актуальність проблеми використання соціальних резервів виробництва порушує нині нові серйозні завдання перед вищою школою. Як зазначено в промові товариша К. У. Черненка на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС, для того, «щоб радянське суспільство впевнено йшло вперед, до наших

великих цілей, кожне нове покоління повинно підніматись на більш високий рівень освіченості й загальної культури, професійної кваліфікації і громадянської активності»².

Це особливо стосується управлінської підготовки спеціалістів, здатних успішно розв'язувати завдання створення у трудових колективах таких економічних і організаційних умов, які стимулювали б якісну продуктивну працю, ініціативу і заповзятливість працівників. До кожного керівника,— а таким тією чи іншою мірою стає випускник вузу,— ставляться дедалі вищі вимоги у плані знання психології людей, чіткого уявлення про їх потреби й інтереси, наявності навичок організаторської і виховної роботи.

Проте, як неодноразово відзначалося у партійних документах, у виступах партійної преси, рівень професійних знань, який забезпечує сьогодні спеціалістам вища школа, на жаль, не завжди підкріплюється їх ефективною підготовкою до виконання функцій керівників, вихователів, організаторів.

¹ Черненко К. У. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 13 лют. 1984 р.— В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лют. 1984 р. К., 1984, с. 11.

² Черненко К. У. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 10 квіт. 1984 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квіт. 1984 р. К., 1984, с. 15.

Нерідко випускаються спеціалісти, діяльність яких не сприяє підвищенню ефективності управління, поліпшенню організації роботи в народному господарстві. Більше того, у виробничих колективах часто-густо складається ситуація, коли за наявності значної кількості працівників з вищою освітою керівні посади лишаються вакантними або заміщаються «практиками». Одна з головних причин цього — недостатня підготовка молодих спеціалістів, випускників вузів до організаторської і виховної роботи.

У зв'язку з цим дедалі настійнішою стає потреба в поліпшенні якості підготовки спеціалістів, посиленні управлінських, соціологічних, соціально-психологічних, педагогічних аспектів цієї підготовки, формуванні у випускників вузів навичок суспільно-політичної і організаційної діяльності, уміння раціонально поєднувати теоретичні знання з розв'язанням практичних питань, на що звернена особлива увага в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів»³.

Сьогодні в республіці вжиті певні заходи для розв'язання цієї проблеми: відкрито кафедри марксистсько-ленінської соціології у ряді університетів (Київському, Харківському); налагоджено випуск спеціалістів з соціальної психології в Київському держуніверситеті; у багатьох вузах республіки студенти беруть участь у господарських соціологічних дослідженнях, що проводяться кафедрами суспільних наук; у ряді вузів функціонують секції соціології на факультетах суспільних професій (Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут), соціологічні гуртки, семінари (Київський політехнічний інститут) та ін. Однак до повного розв'язання проблеми ще дуже далеко, оскільки у більшості вузів республіки соціологія, соціальна психологія і деякі

інші відповідні дисципліни не викладаються, немає навіть об'єктивних передумов (викладацьких кадрів, підручників, методичних розробок та ін.), для створення єдиної системи соціологічного навчання.

Друге важливе завдання, поставлене перед вищою школою самим життям, — це запровадження у вузівські програми такої дисципліни, як соціальне проектування і планування, які є специфічними методами управління формуванням і розвитком соціалістичних виробничих колективів.

Курсове чи дипломне проектування нових виробництв, здійснюване сьогодні більшістю випускників інженерних вузів, обмежене, як звичайно, технологічними і техніко-економічними розрахунками, описом устаткування, вихідних матеріалів і продукції майбутнього підприємства, охорони праці на ньому. Однак подібне проектування може бути ефективним лише з урахуванням соціальних аспектів — і тому, що науково-технічне рішення, закладене в проекти нових виробництв, багато в чому визначає на тривалий період матеріальні передумови соціальних відносин у трудових колективах і поза ними; і тому, що соціальні зміни, які відбуваються в зрілому соціалістичному суспільстві, ставлять нові, підвищені вимоги до якості науково-технічних рішень, включених у проекти нових виробництв⁴.

Усе це, безумовно, означає, що проекти нових виробництв, а також заходи щодо реконструкції діючих мають передбачати не тільки їх дальше технічне і технологічне удосконалення, зростання економічної ефективності, а й розв'язання соціальних проблем, висунутих у ході розвитку соціалістичного виробництва. Звідси важливе завдання радянської вищої школи: поліпшити практику дипломного проектування студентів у плані всебічного врахування у їхніх роботах соціальних резервів виробництва,

³ О дальнейшем развитии высшей школы и повышении качества подготовки специалистов: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР.— Коммунист, 1979, № 11, с. 5—7.

⁴ Див.: Лапин Н. И. Социальные проблемы проектирования новых производств.— Социол. исследование, 1977, № 1, с. 59—60.

прищеплювати випускникам навиків комплексного підходу до проблем, що виникли в процесі проектування.

Апробація одного зі шляхів розв'язання цієї проблеми проводиться нині у ряді вузів УРСР у ході експерименту, здійснюваного відповідно до рішення колегії Мінвузу УРСР від 16 травня 1979 р. «Про досвід включення розділу «Соціальні резерви виробництва» у дипломні проекти студентів Дніпропетровського металургійного інституту». Даний матеріал узагальнює досвід роботи в цьому напрямі кафедри філософії і наукового комунізму Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту.

Відомо, що однією з важливих вимог, поставлених до таких методів управління суспільством, як планування і проектування, є комплексність. Ця вимога диктується об'єктивним законом планомірного, пропорціонального розвитку, що діє в умовах соціалізму і зумовлює необхідність пропорціонального розвитку всього суспільства загалом, різних його соціальних інститутів і сфер (економіки, політики, духовного життя та ін.).

На жаль, сьогодні в процесі проектування нових виробництв і планування розвитку діючих комплексний підхід застосовується все ще недостатньо. І стається це, головним чином, із-за слабкої розробки теорії і практики соціального проектування і планування на рівні виробничих колективів. Проте саме в ході соціального проектування здійснюється комплексне забезпечення оптимальних умов формування майбутніх колективів⁵.

Запровадження в практику дипломного проектування розробки розділу «Соціальні резерви виробництва» сприяє посиленню комплексності створюваних проектів нових виробництв, гарантує те, що за всіма своїми основними параметрами вони будуть перевершувати нині діючі.

Яким же чином виробляються

навички соціального проектування і планування у випускників вузів?⁶

Готуючи до захисту дипломний проект, студент-випускник зобов'язаний виконати в ньому спеціальний розділ «Соціальні резерви виробництва», поряд з такими розділами, як «Техніко-економічний», «Охорона праці» та ін., де наводяться: розрахунок чисельності працюючих, у тому числі за окремими спеціальностями, баланс робочого часу, розрахунок заробітної плати, організація системи матеріального стимулювання, врахування шкідливості проектного виробництва, заходи щодо поліпшення умов праці та ін.

Матеріали, що містяться в інших розділах, є базою для розробки питань соціального проектування і планування в розділі «Соціальні резерви виробництва». Скажімо, розрахунок статево-вікової і освітньої структур колективу здійснюються на основі даних про чисельність і структуру виробничого персоналу, що містяться в «техніко-економічному розділі» та ін.

Зв'язок між соціальним проектуванням і соціальним плануванням у ході роботи над дипломом такий. Якщо студент працює над проектуванням нового виробництва, то основну увагу він звертає на розробку його соціального проекту, плануючи лише найважливіші, найзагальніші заходи щодо соціального розвитку майбутнього колективу. В тому ж разі, коли створюється проект реконструкції діючого виробництва, основне місце посідає соціальне планування, розробка конкретних заходів (із зазначенням строків, можливих джерел фінансування та ін.) щодо вдосконалення соціальних відносин у колективі, дослідження і реалізації соціальних резервів виробництва.

Організація процесу соціального проектування і планування у вузі включає такі етапи: навчання студентів методів соціального проектування і планування; передпроектний етап; етап соціального проєк-

⁶ Автори спираються в основному на досвід проведення експерименту в Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті.

⁵ Див.: Липин Н. И. Упом. работа, с. 61.

тування; етап соціального планування; етап апробації проекту⁷.

У зв'язку з відсутністю в програмах технічних вузів курсів соціології, соціального планування, соціальної психології, педагогіки студентам-випускникам незадовго до початку державних іспитів читають 20-годинний спецкурс «Соціальні резерви виробництва», в структуру якого входять такі теми: соціалістичний виробничий колектив і його основні функції; соціальні резерви виробництва у трудовому колективі; соціально-демографічна і професійно-кваліфікаційна структури колективу і шляхи їх удосконалення; соціальні й соціально-психологічні відносини в колективі; цілі й методи соціального проектування і планування.

Крім того, на допомогу студентам підготовлено спеціальні методичні рекомендації, де докладно розкриваються сутність і специфіка роботи щодо написання розділу «Соціальні резерви виробництва» для дипломного проекту.

Передпроектний етап починається до переддипломної практики. В цей час для роботи над розділом добираються студенти зі врахуванням їх успішності й суспільно-політичної активності, визначаються підприємства, куди випускники будуть відряджені на практику. Перевага надається тим об'єднанням і заводам, на яких є соціологічні служби або ж здійснюються прикладні дослідження соціологічною лабораторією вузу, що відряджає випускників. Оскільки дані підприємства виступають у дипломних проектах у формі базових, це гарантує глибший аналіз соціальних процесів у колективах, одержання більш повної і достовірної соціальної інформації.

У період підготовки до переддипломної практики студенти вивчають літературу, погоджують з консультантами конкретні завдання соціального проектування і планування. Вибір проблем для соціального проектування і планування здійснюється студентами з досить широкого переліку, що включає питання удосконалення соціально-демографічної структури колективів (соціальної, ставово-вікової, освітньої, функціональної); соціальних і соціально-психологічних відносин у них (організації соціалістичного змагання, зміцнення трудової дисципліни, поліпшення соціально-психологічного мікроклімату та ін.); комуністичного виховання і розвитку суспільної активності трудящих (ідейно-виховної роботи, участі працівників в управлінні, технічної творчості та ін.).

Дальша робота студента над розділом здійснюється під час проходження ним переддипломної практики, в ході якої він збирає необхідну інформацію, аналізує тенденції розвитку соціальних процесів на базовому підприємстві, накреслює найважливіші заходи, які будуть включені в дипломний проект.

Як джерело соціальної інформації студенти використовують: статистичні матеріали адміністрації підприємства, партійної і громадських організацій; плани соціального розвитку колективів підприємств; дані безпосереднього спостереження за життям підприємства, бесід з робітниками, керівниками виробництва, представниками виборних органів партійної і громадських організацій; матеріали соціологічної служби (якщо вона є на підприємстві) або ж проведених на ньому соціологічних досліджень.

Особливе значення має при цьому використання матеріалів соціологічних служб (досліджень) і планів соціального розвитку колективів підприємств.

Після повернення студентів з практики починається третя стадія роботи над дипломним проектом — соціальне проектування. В його процесі студент на основі зібраної на базовому підприємстві інформації, техніко-економічних і інших розрахунків, проведених по всій дипломній роботі, аналізує розвиток соціальних процесів на проектованому підприємстві й пише текст розділу.

Теоретичною і методологічною основою проектування соціальних

⁷ Останній, п'ятий етап повністю здійснюється, природно, лише в разі практичної реалізації проекту в народному господарстві.

аспектів розвитку колективу є праці основоположників марксизму-ленінізму, знання, здобуті студентами в ході вивчення курсів філософії, політекономії, наукового комунізму, історії КПРС, спецкурсів. Написання розділу здійснюється з окремих проблем, обраних студентами (скажімо, «Статєво-вікова структура колективу», «Організація соціалістичного змагання» та ін.).

Проектування того чи того соціального процесу передбачає аналіз об'єкта, постановку основних завдань, визначення шляхів, засобів і заходів щодо реалізації пропозицій, сформульованих у розділі. Іноді, залежно від того, створюється проєкт нового виробництва чи програма реконструкції діючого, соціальне проектування може доводитися до рівня соціального планування.

Нарешті, студент описує соціальні наслідки рішень і рекомендацій, запропонованих у дипломному проєкті: процент вивільнених працівників, поліпшення умов і змісту праці, соціально-психологічного мікроклімату, підвищення трудової активності працівників та ін. Усе це є найважливішою передумовою реалізації останньої стадії соціального проектування — етапу апробації проєкту.

За такого підходу студент має можливість розглянути в дипломному проєкті ту чи ту соціальну проблему широко і комплексно, зі врахуванням розвитку соціальних процесів на базовому підприємстві. І навіть в тому разі, якщо дипломний проєкт не буде реалізований на практиці, користь від такої праці очевидна. З одного боку, студент-випускник допомагає адміністрації, партійній і громадським організаціям підприємства, на якому він проходить практику (представники його нерідко присутні на захисті диплому), глибше осмислити своєрідність існуючої ситуації, побачити позитивні й негативні наслідки прийнятих управлінських рішень, вжити заходів до виправлення стану справ, поліпшення соціально-психологічного мікроклімату в колективі й удосконалення соціальних відносин у ньому. З другого — студент у процесі соціального проєк-

тування оволодіває необхідними йому в майбутній роботі знаннями й практичними навичками управлінської діяльності.

Практичне значення включення до дипломних проєктів розділів з соціального планування й проектування полягає, крім того, в тому, що майбутні спеціалісти не тільки вчать теорії управління й організації, а й освоюють непросте мистецтво керівництва, зокрема, привчаються помічати й долати недоліки в організації праці на підприємствах. Так, дипломанти Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, ознайомившись під час практики з організацією соціалістичного змагання у трудових колективах на запорізькому заводі «Кремнійполімер», Шосткинському виробничому об'єднанні «Свема» та деяких інших, розробили проєкти більш досконалої організації соціалістичного змагання, спрямовані на поліпшення результатів господарської діяльності: зміцнення трудової дисципліни, творчої активності трудящих, підвищення їх культурно-технічного, освітнього рівня; прийняття і реалізацію напружених соціалістичних зобов'язань.

Зі врахуванням загальних вимог, поставлених до ефективної організації соціалістичного змагання, студенти включали в дипломні роботи соціальні проєкти організації змагання в конкретних трудових колективах. Проектуючи організацію соціалістичного змагання, студенти орієнтувалися на передовий практичний досвід, нагромаджений у республіці.

Зокрема, на ряді підприємств запропонована організація змагання за певними рубежами, що народилася в Шосткинському ВО «Свема» і була схвалена ЦК Компартії України⁸. Девіз цієї форми змагання: «Від широкої масовості — до високої ефективності!» Вона передбачає

⁸ Див.: *Кислицын В.* Соревнование по рубжам.— Соц. соревнование, 1981, № 4; *Ольгин О.* Чувство времени.— М., 1980; *Подгорак В.* Состязательность и взаимопомощь — главное в социалистическом соревновании.— Социалистический труд, 1981, № 2.

об'єднання всіх існуючих на підприємстві форм змагання, повну попередню інформацію трудящих про його умови, публічний захист соціалістичних зобов'язань, розрахунок економічної ефективності змагання, зняття всяких «обмежень» на заохочувану кількість переможців та ін. Усім цим і пояснюється прийняття студентами даної форми за основу соціальних проектів організації соціалістичного змагання на ряді підприємств.

У запропонованих студентами соціальних проектах організації змагання (на основі методики організації змагання за визначеними рубежами) штучні обмеження на кількість переможців зняті. Кожен працівник, який трудиться сумлінно, виконує виробничу програму, інші умови змагання, тобто взяв намічений рубіж, стає переможцем, морально і матеріально стимулюється. І якщо врахувати, що під час розробки проектів студенти запропонували багато конкретних рекомендацій щодо самої методики організації трудового суперництва (наприклад, запровадження комплексних систем розвитку передового досвіду, обґрунтування порівняності показників змагання, забезпечення його гласності та ін.), то цінність, необхідність і актуальність здійсненої роботи як для них самих, так і для підприємств, де вони проходили практику, не викликає сумніву.

Узагальнення досвіду здійсненого в Дніпропетровському металургійному інституті, Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті й ряді інших вузів республіки експерименту щодо введення в дипломні проекти студентів розділу «Соціальні резерви виробництва» показало, що завдання, поставлені перед ними, виконуються. Поліпшилася організаторська, соціологічна, соціально-психологічна підготовка випускників, посилилася компетентність дипломних проектів, виконано чимало робіт, що містять реальні й ефективні проектні рішення щодо використання соціальних резервів виробництва, які нині запроваджуються на промислових підприємствах країни.

Водночас досвід свідчить і про те, що розширення рамок експерименту, включення в його сферу дедалі більшої кількості вузів і студентів конче потребує розв'язання цілого кола питань. Так, потрібні навчально-методичні посібники для студентів вузів з курсів «Соціальні резерви виробництва» й «Методологія і методика соціального проектування і планування». Необхідно забезпечити кафедри, що беруть участь в експерименті, спеціалістами певного профілю; організувати відповідне підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук, що керують дипломним проектуванням. Дедалі гостріше відчувається потреба в розв'язанні питання про місце розділу «Соціальні резерви виробництва» в дипломному проекті,— насамперед для того, щоб упорядкувати його структуру і краще організувати роботу студентів-дипломантів. Вважаємо, що цьому сприяло б створення в системі Мінвузу УРСР держбюджетної соціологічної лабораторії з проблем соціального проектування і планування в навчальному процесі. Доцільним є введення на третьому-четвертому курсах вузів факультативів і спецкурсів з проблем соціології, соціальної психології, педагогіки, соціального проектування і планування.

Дальший розвиток даного експерименту має здійснюватися зі врахуванням диференційованого підходу до вузів, відповідно до їх специфіки (наприклад, на економічних спеціальностях можливе повніше охоплення студентів соціальним проектуванням і плануванням), наявності соціологічних підрозділів, кадрів викладачів зі спеціальною освітою.

Експеримент, проведений у декількох вузах республіки щодо запровадження в учбовий процес соціального проектування і планування, є важливою передумовою розв'язання завдань підготовки управлінських кадрів для виробництва, формування нового типу економічного мислення. Спеціальне дослідження, здійснене соціологічною лабораторією Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту се-

ред випускників вузу 1980—1982 рр., які брали участь в експерименті й працюють сьогодні на промислових підприємствах країни, підтвердило високу практичну значущість проведеного експерименту. Понад 70 проц. опитаних відзначали, що знання, здобуті в процесі роботи над розділом диплому, вони використовують у своїй діяльності. Позитивно оцінюють результати

експерименту і викладачі вузів, і керівники промислових підприємств. Вони підкреслюють, що участь студентів у соціальному проектуванні є ефективною формою застосування випускниками вузу суспільнонаукових знань для практичного розв'язання виробничих, економічних і соціальних проблем трудових колективів.

* * *

На етапі совершенствования развитого социализма к деятельности руководителя, (а таковым в той или иной степени становится выпускник высшего учебного заведения) ставятся все более высокие требования: в плане повышения уровня знаний психологии людей, их потребностей, интересов; в плане накопления и рационального использования опыта организаторской и воспитательной работы.

В связи с этим особую актуальность приобретает качественное улучшение уровня подготовки специалистов, усиление управленческих, социологических, социально-психологических и педагогических ее аспектов, формирование у выпускников вузов навыков общественно-политической и организационной деятельности, умения эффективно использовать теоретические знания в решении практических задач.

Апробация одного из путей решения этих проблем осуществляется ныне в ряде вузов УССР в процессе постепенного вклю-

чения в учебные программы такой дисциплины, как социальное проектирование и планирование, содействующей дальнейшему повышению эффективности управления формированием и развитием социальных производственных коллективов.

Обобщение опыта, полученного в данном направлении в Днепропетровском металлургическом институте, Днепропетровском химико-технологическом институте и некоторых других вузах УССР, дает основание для вывода о том, что введение в учебный процесс социального проектирования и планирования — весьма важная предпосылка качественной подготовки управленческих кадров для производства, формирования нового типа экономического мышления, одна из наиболее эффективных форм применения общественнонаучных знаний в ходе комплексного решения производственных, экономических и социальных проблем трудовых коллективов.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

16—17 березня 1984 року в Дніпропетровську відбулася регіональна науково-теоретична конференція «Актуальні проблеми розвитку науки в світлі рішень червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС. Методологічні основи сучасного наукового знання», проведена кафедрою філософії Дніпропетровського держуніверситету. Учасники заслухали й обговорили 11 доповідей. На основі матеріалів конференції створено збірник наукових праць, який здано до друку.

* * *

10—12 квітня 1984 року в Дніпропетровську проходив обласний семінар керівників філософських методологічних семінарів, організований обласним Будинком політосвіти і кафедрою філософії Дніпропетровського держуніверситету. На ньому виступили вчений секретар Центральної Ради методсемінарів при Президії АН СРСР Ф. І. Гиренок, консультант республіканського бюро методологічних семінарів при Президії АН-УРСР, старший науковий

співробітник Інституту філософії УРСР М. М. Кисельов, провідні вчені-філософи й природодослідники.

Доповідь на тему «Актуальні питання методології науки» зробив заступник голови республіканського бюро методсемінарів при Президії АН УРСР професор М. В. Попович. Професор ІПК викладачів суспільних наук при КДУ В. С. Лутай у своїй доповіді висвітлив філософські проблеми технічних наук, а професор ДнДУ Ф. І. Коломойцев — філософські проблеми освоєння космосу.

На семінарі відбувся жвавий обмін досвідом. Так, керівник методсемінару Інституту технічної механіки АН УРСР, академік АН УРСР В. В. Пилипенко розповів про роль методологічних семінарів у піднесенні ефективності і якості наукової продукції. Керівник методсемінару Дніпропетровського гірничого інституту професор С. А. Волотковський проаналізував вплив методсемінарів на формування світогляду вченого. Було розглянуто питання про планування й організацію семінарських занять, роль методсемінару в удосконаленні комуністичного виховання студентів.

М. А. КАМИШАН

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ФАКТОР»

Одним із напрямів дальшого розвитку історичного матеріалізму є розробка теоретичних положень про роль в історичному процесі різних факторів. Суспільно-історична практика довела неспроможність та ненауковість еkleктичних буржуазних концепцій про «множинність рівноправних факторів», а також метафізично односторонніх учень, що абсолютизують роль у суспільному розвитку якогось одного з матеріальних або духовних факторів: географічного, демографічного, науково-технічного, психологічного та ін. Відомо, що спроби подати історичний матеріалізм у вигляді теорії економічного фактора або «економічного матеріалізму» викликали у 90-х роках минулого століття рішучу відсіч з боку Ф. Енгельса. Відповідно до матеріалістичного розуміння історії основою існування і розвитку суспільства є матеріальне виробництво. Тільки такий підхід уможливує з'ясування особливостей і сутності суспільного розвитку як своєрідного результанта складної взаємодії багатьох — як природних, так і соціальних — факторів, в тому числі надбудовних щодо економічного базису (політичних, правових, релігійних та ін.).

Потреби дальшого розвитку і поглиблення цієї сторони марксистсько-ленінського вчення про суспільство диктують необхідність уточнення обсягу і змісту поняття «фактор».

Дане поняття належить до числа часто вживаних у філософії та інших галузях наукового знання. Однак порівняно з близькими до нього поняттями, такими як «причина», «рушійна сила» та ін., воно має меншу визначеність, недостатньо осмислене з філософського погляду, використовується здебільшого інтуїтивно і, отже, потребує експлікації.

У сучасній філософській і соціологічній літературі існує різнобіб у його тлумаченні і вживанні, у співвіднесенні із спорідненими поняттями. «Під фактором,— пишуть, наприклад, Б. А. Воронович і Ю. К. Плетников,— звичайно розуміється причина якихось змін»¹. Це й справді так: слово «фактор» часто-густо використовується як синонім терміна «причина». Але водночас нерідко вживають і словосполучення «причини і фактори», де під фактором мислиться щось відмінне від причини. Наприклад: «Щоб створити поняття об'єктивного, треба було науково розв'язати питання про співвідношення, взаємозв'язки і взаємодію різних сторін та елементів суспільного життя, відкрити справжню основу людського суспільства, джерела (причини і фактори) його розвитку»².

Крім того, у літературі можна натрапити і на вислів «умови і фактори». Скажімо: «Проблема об'єктивного і суб'єктивного — це проблема, пов'язана насамперед із самою практичною діяльністю людей, з об'єктивними і суб'єктивними умовами і факторами»³; «вихідним принципом детермінізму є визнання універсального зв'язку в світі, з чого випливає положення про детермінованість усіх явищ, тобто їх залежність від умов і факторів»⁴. У таких висловах «фактор» відрізняють від «умов». Але не менш часто подібуємо і таке слововживання, коли ці поняття виступають як синоніми. Особливо поширене ототожнення «об'єктивних умов» і «об'єktiv-

¹ Воронович Б. А., Плетников Ю. К. Категория деятельности в историческом материализме.— М., 1975, с. 23.

² Дроздов А. В. Человек и общественные отношения.— Л., 1966, с. 42. (Тут і в наступних цитатах, що ілюструють вживання поняття «фактор»,— розрядка моя.— М. К.).

³ Уледов А. К. Социологические законы.— М., 1975, с. 43.

⁴ Глезерман Г. Е. Законы общественного развития: их характер и использование.— М., 1979, с. 51.

них факторів». Так, приміром, Ф. Б. Садиков пише: «Співвідношення об'єктивних і суб'єктивних факторів історії — це співвідношення умов життя людей та їх діяльності...»⁵. Б. О. Чагин у першому розділі своєї монографії «Суб'єктивний фактор. Структура і закономірності» фактично вживає як рівнозначні поняття «об'єктивні умови», «об'єктивний фактор», «об'єктивна сторона суспільного життя»⁶. Взаємозамінними, по суті, є «об'єктивні умови» та «об'єктивні фактори» й у І. Т. Виноградова⁷ та інших авторів. Проти ототожнення понять «об'єктивні умови існування суспільства» й «об'єктивний фактор», так само як і понять «суб'єктивні умови» і «суб'єктивний фактор», виступив Л. М. Суворов⁸, однак і він не запропонував достатньо чіткого їх розрізнення.

Існують також різні варіанти співвіднесення понять «фактор» і «рушійна сила»: вони або ототожнюються, або останнє поняття розглядається як видове щодо першого, а Л. І. Чинакова, розмежовуючи поняття рушійних сил розвитку суспільства і рушійних сил його функціонування, вважає, що останнє «збігається з поняттям факторів»⁹.

Ні у «Философской энциклопедии», ні у «Философском энциклопедическом словаре» немає статей про фактор, що зайвий раз свідчить про слабку розробленість цього поняття у нашій філософській літературі. «Большая Советская Энциклопедия» тлумачить фактор як «причину, рушійну силу якогось процесу, що визначає його характер або окремі його риси»¹⁰, а «Словарь современного русского языка» — як «рушійну силу, причину якогось процесу, явища, що визначає його характер або одну з його характерних рис»¹¹, і нарешті, «Українська Радянська Енциклопедія» — як «умову, рушійну силу, причину якогось процесу»¹².

Як бачимо, відмінності між цими трьома визначеннями незначні. По суті, це три варіанти однієї й тієї самої дефініції, і її слабе місце з погляду формальної логіки одразу впадає в око: вона побудована за допомогою найбільш недосконалого способу експлікації поняття — містить перелік елементів його обсягу.

Проаналізуємо ці визначення. Перше, що привертає увагу, — «фактор» мислиться в них як поняття загальніше, ніж уже згадані, споріднені з ним. Найпоследовніше ця ідея виражена в УРЕ, згідно з якою фактор — це не тільки причина, рушійна сила, але також умова якогось процесу. Гадаємо, що такий підхід до визначення фактора в принципі є правильним, він відкриває можливість для виявлення специфіки цього поняття. На наш погляд, тільки як загальне, скажемо конкретніше — як родове щодо «умови», «причини», «рушійної сили» тощо поняття «фактор» має право на існування. Адже на відміну від понять, наведених щойно, кожне з яких виражає активне, визначальне начало в якомусь одному з видів детермінації одних явищ іншими, поняття фактора означає активне, визначальне начало в будь-якому виді детермінації, взаємозв'язку, взаємодії в природі, суспільстві, людському мисленні.

Віддаючи належне визначенню поняття фактора в УРЕ, треба підкреслити позитивні моменти і двох інших, процитованих вище визначень. Вони фіксують таку істотну ознаку фактора, як зумовленість ним характеру того чи того процесу, а дефініція «Словаря современного русского языка» уточнює: «процесу, явища». Це уточнення видається доречним: у науці справді існує не тільки поняття «фактор процесу», але й «фактор явища». Так, наприклад, К. Маркс називає споживну вартість і вартість двома факторами такого суспільного явища, як товар. Параграф перший пер-

⁵ Садиков Ф. Б. О роли субъективных факторов в развитии общества.— В кн.: Природа сознания и закономерности его развития: Материалы симпозиума (Новосибирск, май 1965 г.). Новосибирск, 1966, с. 89.

⁶ Чагин Б. А. Субъективный фактор. Структура и закономерности.— М., 1968, с. 9—53.

⁷ Виноградов И. Т. К вопросу о взаимодействии объективных условий и субъективного фактора в мировом революционном процессе.— В кн.: Диалектика объективного и субъективного в развитии социалистического общества. М., 1970, с. 53.

⁸ Див.: Суворов Л. Н. В. И. Ленин о субъективном факторе общественного развития.— Там же.

⁹ Чинакова Л. И. Движущие силы развития общества — категория исторического материализма.— Филос. науки, 1977, № 2, с. 151.

¹⁰ БСЭ.— 1977, т. 27, с. 194.

¹¹ Словарь современного русского языка.— М.; Л., 1964, с. 1216.

¹² УРЕ.— 1964, т. 15, с. 195.

шого розділу «Капіталу» так і називається: «Два фактори товару: споживна вартість і вартість (субстанція вартості, величина вартості)»¹³.

Згідно з дефініцією «Словаря», фактором є не тільки те, що визначає характер процесу, явища в цілому, але й те, що визначає «одну з його характерних рис». Це також правильно, але дефініція БСЄ в цьому розумінні точніша: в ній ідеться про визначення окремих рис (тобто не обов'язково однієї).

Однак навіть якщо звести воедино позитивні сторони всіх трьох дефініцій, уникнувши їхніх слабких місць, ми не дістанемо повного визначення поняття «фактор». По-перше, поняття це придатне не тільки в розумінні того, що визначає характер процесу, явища або їхніх окремих рис, але й того, що визначає виникнення й існування даного явища або процесу його розвитку. В такому значенні вживає поняття «фактор» К. Маркс, наприклад, характеризуючи просте відтворення як «реальний фактор нагромадження»¹⁴, а працю — як загальний фактор виробництва¹⁵. По-друге, умова, причина і рушійна сила у своїй сукупності не вичерпують усього обсягу поняття «фактор». Причина — це активне, визначальне начало в одному з видів детермінації одних явищ іншими, а саме — у причиненні; умова — в іншому виді, в зумовленні. Поняттям «рушійна сила» позначається або головна, безпосередня причина якогось процесу (скажімо: природний відбір — рушійна сила біологічної еволюції, класова боротьба — рушійна сила розвитку класово-антагоністичних формацій), або суб'єкт історичної дії в суспільному розвитку (наприклад: народні маси — рушійна сила історії, робітничий клас — гегемон і головна рушійна сила соціалістичної революції). Однак поняття фактора застосовується також для позначення активних, детермінуючих начал у таких видах взаємозв'язку і взаємодії, які не укладаються ні в рамки причинності чи зумовленості, ні в рамки суб'єкт-об'єктних відношень історичного процесу. Так, наприклад, ні вартість, ні споживна вартість товару, що їх К. Маркс називає двома його факторами, не можуть кваліфікуватися ні як причини, ні як умови, ні як рушійні сили товару. Це, як відомо, дві його властивості — суспільна і природна, і відношення між ними — це взаємодія протилежностей, яка відображує в кінцевому підсумку суперечність між працею і капіталом у буржуазному суспільстві.

Основоположники марксизму вживали поняття «фактор» і для позначення змісту та форми як активних елементів взаємодії. Так, вони називали факторами продуктивні сили і виробничі відносини — зміст і форму матеріального виробництва. «Така (соціалістична.— М. К.) революція можлива тільки в ті періоди, коли обидва ці фактори, сучасні продуктивні сили і буржуазні форми виробництва, вступають між собою в суперечність»¹⁶.

Усе вищесказане дозволяє зробити висновок, що поняття «фактор» вироблено в мові науки для позначення активних начал в усіх видах взаємозв'язку, взаємодії, детермінації, які спричиняють виникнення, існування, характер якогось явища або процесу, або його окремих рис.

Те, що термін «фактор» має такий зміст, зумовлюється не в останню чергу його етимологією: це слово походить від латинського «factor», що означає «той, що робить, виробляє». До речі, в українській мові є синонім «фактора» із слов'янським коренем — «чинник».

Отже, «фактор» — поняття з вельми широким обсягом, і такі поняття, як «умова», «причина», «рушійна сила» та ін. є щодо нього видовими. Звідси випливають і особливості його вживання. Як родове поняття, воно в певних контекстах може замінюватися іншим видовим поняттям, таким як «причина», «рушійна сила», і навпаки. (Аналогія: в певних випадках слово «книга» може виступати як еквівалент слів «збірник», «монографія», «підручник» тощо. Або: «машини» — це й «автомобіль», «трактор» та ін.). Очевидно, тривала практика такого слововживання і породила помилкові погляди на «фактор» як на синонім «причини», «умови», «рушійної сили».

У світлі пропонованої тут експлікації поняття «фактор» методологічно неправильними видаються формулювання на зразок: «умови і фактори», «причини і факто-

¹³ Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 45.

¹⁴ Маркс К. Капітал. Т. 2.— Там же, т. 24, с. 408.

¹⁵ Див.: Маркс К. Капітал. Т. 3.— Там же, т. 25, ч. 2, с. 358.

¹⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Третій міжнародний огляд. З травня по жовтень.— Там же, т. 7, с. 442.

ри» тощо. І зовсім неспроможно уявляється точка зору Л. І. Чинакової, згідно з якою поняття фактора тотожне поняттю рушійних сил функціонування суспільства. Як поняття абстрактне «фактор» може використовуватись у тій чи тій галузі наукового пізнання і стає категорією, але за умови відповідної конкретизації: фактор чого? Л. І. Чинакова не вдається до такої конкретизації, й абстрактне поняття «фактор», яке не є соціологічною категорією, безпосередньо співвідноситься і, більше того, ототожнюється нею з загальноприйнятною соціологічною категорією «рушійна сила функціонування суспільства». Стосовно дослідження функціонування суспільства поняття фактора мало б конкретизуватися як «фактор функціонування суспільства», і тоді воно було б зіставне з поняттям «рушійна сила функціонування суспільства» — зіставне, але зовсім не тотожне, бо перше, як це впливає з попереднього викладу, — родове поняття щодо другого. Крім того, поняття «фактор» конкретизується в історичному матеріалізмі як «фактор суспільного розвитку», і останнє поняття є родовим щодо «рушійної сили розвитку суспільства». Проте Л. І. Чинакова виключає застосовність поняття фактора до суспільного розвитку.

Може постати питання: чи має сенс існування такого надто загального поняття, як «фактор», якщо є й успішно функціонують поняття «причина», «умова» та ін., кожне з яких конкретніше відображує різні види детермінації у природі і суспільстві?

На це питання треба відповідати позитивно: так, існування поняття «фактор» виправдане інтересами наукового пізнання. Адже трапляються такі пізнавальні ситуації, коли насамперед висувається завдання виділити в об'єкті дослідження активно детермінуючі начала як такі, а не виявити, до якого виду вони належать. До того ж у складних явищах (системах), у складних процесах розвитку один і той самий елемент об'єкта дослідження у різних відношеннях або на різних етапах може виступати в якісно відмінних детермінуючих ролях (скажімо, то як причина, то як умова). У таких пізнавальних ситуаціях поняття «фактор» виконує свої специфічні евристичні функції й еквівалентно незамінне якимось іншим терміном.

* * *

Одним із напрямлений дальнішого розвитку історического матеріалізма являється розробка теоретических положений о роли различных факторов в общественно-историческом процессе, уяснение особенностей и сущности социального развития как своеобразного результата сложного взаимодействия многих — как природных, так и социальных — факторов.

Анализ содержания терминов «фактор», «причина», «условие», «движущая сила», их общих черт и специфических особенностей дает основание рассматривать понятие «фактор» как более общее, родовое по отношению к другим из вышеназванных понятий. В отличие от последних, каждое из которых выражает активное, определяющее начало в каком-то одном из видов детерминации, понятие фактора обозначает такое начало в любом из видов детерминации, взаимосвязей и взаимодействий, определяющих возникновение, существование и характер изменений тех или иных явлений, процессов в природе и обществе и своеобразно их отображения в мышлении человека.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Філософи Дніпропетровська взяли активну участь в обласній науково-практичній конференції «Науково-технічний прогрес — на службу п'ятиріччю», проведеної Придніпровським науковим центром АН УРСР 12—13 квітня 1984 року.

Актуально прозвучали на ній, зокрема, доповіді Г. А. Заїченка «Науково-технічний прогрес і оптимальне планування науково-дослідницької роботи суспільство-

знавців», В. Ю. Даваца — «Методологічні проблеми впровадження наукових відкриттів у виробництво», М. П. Острицького — «Проблеми зміцнення трудової дисципліни і підвищення ефективності виробництва в умовах науково-технічної революції» та ін.

Конференція прийняла рекомендації щодо конкретних заходів, спрямованих на прискорення науково-технічного прогресу.

П. І. ГНАТЕНКО

РЕАКЦІЙНА СУТНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ КОНЦЕПЦІЙ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії відзначається: «Фактом є і помітне загострення ідеологічної боротьби. Для Заходу вона не зводиться до протистояння ідей. Він пускає в хід цілу систему засобів, розрахованих на підлив соціалістичного світу, його розмивання»¹. Особливо великі сподівання сучасні антикомуністи пов'язують із своїми спробами розпалити ворожнечу між націями. Оголошуючи ХХ століття «епохою націоналізму», вони силкуються довести, що міжнародний розбрат і ворожнеча є одвічним супутником людства і причини їх криються в природжених біопсихічних особливостях людей. Для пропаганди цих облудних і реакційних ідей антикомуністи використовують всі канали і засоби ідейного впливу, новітню зброю психологічної війни.

Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко у виступі на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС відзначив досягнення нашої країни в утвердженні братерської дружби народів і підкреслив, що лєнінська національна політика КПРС, Радянської держави спрямована на розквіт націй та їх зближення². Зміцнення інтернаціональної єдності, дружби народів включає в себе глибоко аргументовану, безкомпромісну критику будь-яких спроб паплюжити інтернаціональну політику Радянського Союзу, навести на неї тінь, перевертнути і ревізувати її справжню, наукову, марксистсько-лєнінську теоретичну основу. Одну з таких спроб становлять сьгодні буржуазні концепції національного характеру.

Антикомуністи і антирадянці не випадково намагаються використовувати для ідеологічних диверсій саме питання про особливості «національного характеру». Навколо нього буржуазні філософи і соціологи здійснюють різні спекуляції, розраховані на фальсифікацію національної політики КПРС, марксистсько-лєнінського вчення про нації і національні відносини. Вони видали чимало праць з проблеми національного характеру, аналіз яких засвідчує, що їх автори здебільшого мають перед собою не так науково-теоретичні, як політико-пропагандистські, кон'юнктурні цілі буржуазних ідеологічних диверсій. Як відзначає радянський вчений Е. А. Баграмов, основою буржуазних концепцій національного характеру найчастіше виступають: а) міркування про якийсь «національний дух», якому надається містичне значення детермінанти долі народу; б) намагання відшукати один або кілька національних типів, що нібито переважають в даному суспільстві; в) спроби виділити якийсь «національний зразок» поведінки представників даної культури, що нібито формується на ґрунті придушення одвічних потягів людської психіки; г) силкування здійснити концептуальні узагальнення, виходячи з яких досліджуються системи установок, цінностей, вірувань, спільних для членів даного суспільства; д) пошуки якихось «регулярних» норм поведінки, традицій і обрядів, способів виховання, які б відображували специфіку духовного

¹ *Матеріали XXVI з'їзду КПРС.*— К., 1981, с. 10.

² Див.: Радянська Україна, 1984, 11 квіт.

обличчя нації. Останнім часом настирно пропагується ще й так звана «плюралістична концепція» національного характеру, згідно з якою кожна з сучасних націй має не одну, а кілька психологічних моделей³.

Незважаючи на строкатість і позірну багатоманітність поглядів на питання про національний характер, сучасній буржуазній філософії і соціології, що спеціалізуються на даній проблематиці, властива спільність антинаукової методології і принципів аналізу соціальних явищ, а також єдність ідеологічних цілей. Так, наприклад, типовою для тих досліджень буржуазних теоретиків, які присвячені проблемі національного характеру, є спроба протиставити один народ іншому, показати, нібито національний характер одного народу є таким специфічним, що не має нічого спільного з рисами, притаманними іншим націям. Саме такий підтекст мають численні пропагандистські акції, здійснювані антикомуністичними центрами, їхня підривна пропаганда на СРСР і країни соціалістичної співдружності, в якій вони намагаються протиставити один одному національні характери численних народів нашої країни (на їхню думку, це сприятиме «ідейно-політичній деформації» соціалістичного ладу).

Кон'юнктурність буржуазних ідеологічних доктрин нині не в змозі приховати навіть їх автори, які намагаються хоча б прибрати свої реакційні вчення в одяг наукової респектабельності і надати їм «об'єктивності». Цим, зокрема, пояснюються їх спроби відмежуватись від найбільш вульгарних тлумачень національного характеру. Однією з поширених у буржуазній філософії і соціології є спроба подолати, а точніше — приховати, біологічний детермінізм в інтерпретації цього питання. Деякі західні соціологи намагаються розглянути вплив не тільки біологічних, але й інших зовнішніх чинників на формування національного характеру. Ця тенденція пов'язана з дослідженнями півстолітньої давності, що належать англійському соціологові Е. Баркеру. В його праці «Національний характер і фактори його формування» порушено питання про те, що таке національний характер, яка його природа, чим вона визначається, чи є властивості національного характеру природженими, чи вони визначаються впливом якихось зовнішніх причин⁴.

Відповідаючи на це питання, Баркер пов'язує з'ясування формування національного характеру з аналізом поняття «нації». На його думку, нація містить у собі своєрідний «матеріальний базис» з відповідною йому духовно-культурною надбудовою. Головним базисним елементом нації англійський соціолог вважає расу. Саме змішування рас, у певній пропорції нібито наявне майже в кожній нації, становить, на думку Баркера, той первісний матеріал (або «матерію»), на який згодом накладається «форма» національного характеру.

Цей момент є ключовим в концепції Баркера. З одного боку, він твердить, що національний характер не утворюється раз і назавжди, а зазнає змін, з другого — вважає, що расова ознака, расова природа людини — це той фундамент, над яким підноситься національний характер. Проте з цього випливає висновок про незмінність, одвічну даність національного характеру, що суперечить твердженням про його змінюваність.

Цю суперечність Баркер не розв'язує навіть тоді, коли апелює до навколишнього середовища. Щоправда, він роз'яснює, що навколишнє середовище становить «другий базисний елемент» нації і, відповідно, національного характеру. Але це твердження не змінює суті його концепції, оскільки навколишнє середовище він розуміє надзвичайно вузько — лише як природно-географічний фактор.

³ Див.: Баграмов Э. А. Национальный вопрос в борьбе идей.— М., 1982, с. 102.

⁴ Див.: Barcer E. National Character and the Factors in its Formation.— London, 1939.

Нарешті, останній з трьох елементів, які, за Баркером, складають «базис національного характеру», — народонаселення — також нічого не змінює в біологізаторському підході. Народонаселення розглядається суто механістично, до уваги береться тільки густота і рід занять населення, причому аналіз останнього здійснюється безвідносно до класової структури суспільства. Для характеру нації, твердить Баркер, важливим є лише те, займаються її члени переважно землеробською чи промисловою працею.

У своєму теоретизуванні Баркер спирається безпосередньо на положення англо-американського психолога Мак-Дугалла щодо формування характеру особи. Дугалл писав, що характер людини — це сума набутих нахилів, що мають природну основу — «горму». За аналогією з характером особи, вважає Баркер, формується і національний характер, відмінність же індивідуума від нації полягає переважно в тому, що першого ми можемо споглядати як окреме фізичне тіло, наділене певним характером, а безпосередньо спостерігати націю ми не можемо. Оскільки ж нація складається з багатьох окремих людей, які значною мірою розрізняються між собою, то питання про цілісність характеру нації Баркер вважає «скоріше справою віри», ніж науковим фактом. Щоб підтвердити це положення, він навіть наводить уривок з «Історії стародавнього світу» Е. Мейера про те, що формування національного характеру ніколи не можна пояснити цілком науково.

Отже, Баркер, незважаючи на «багатофакторні» теоретичні конструкції, не тільки не подолав вульгарно-біологізаторські погляди своїх попередників на формування нації, але й «доповнив» їх антинаукову методику агностицизмом.

Нерозуміння детермінуючої дії соціальних умов на процес формування націй привело Баркера, як, до речі, і багатьох інших буржуазних теоретиків, до висновку про принципову неможливість раціонального пояснення багатьох національних феноменів, зокрема національного характеру. Не дивно, що його антинаукова і суперечлива концепція завершується міркуваннями про те, що лише релігія може впливати на таку важко змінювану субстанцію, як національний характер, і лише вона здатна його пояснити.

Сучасні буржуазні філософи і соціологи не тільки широко використовують твердження Баркера про домінуюче значення расових, психобіологічних факторів у формуванні національних рис, але й намагаються «модернізувати» їх, щоб пристосувати для практичного здійснення психологічної війни і навіть для використання під час збройних конфліктів, — скажімо, для «морального розкладу військ противника». Наприклад, голландські «спеціалісти з національного характеру» Г. Дюйкер і Н. Фрїйда пишуть: «Вивчення національного характеру означає вироблення зброї для холодної війни. Це знання може бути також використане для виправдання нашого ворожого ставлення, якщо ми покажемо, яким неприємним, недемократичним і нецивілізованим є наш ворог»⁵. Погляди цих войовничих антикомуністів слід проаналізувати окремо, оскільки вони претендують на узагальнення всієї попередньої буржуазної літератури, присвяченої проблематиці національного характеру.

Наприклад, Дюйкер і Фрїйда цілком слушно відзначають, що більшість визначень національного характеру, наявних у буржуазній літературі, є методологічно неспроможними, і порушують питання про необхідність нового визначення національного характеру. Проте це «нове» вони тут же знаходять в уже наявній доктрині, точніше, у твердженні про те, що живим втіленням характеру нації є її «еліта», бо, мовляв, «без неї нація не матиме історії».

⁵ Duijker H. and Frijda N. National Character and National Stereotypes.— Amsterdam, 1960, p. 69.

По суті, вони виходять з того, що характер нації репрезентується способом життя, поведінкою порівняно невеликої групи людей, оскільки «лише культурна еліта має особливі характеристики» і «тільки члени еліти чітко уявляють собі ті психологічні риси, які відрізняють одну націю від іншої». «Еліта», вважають Дюйкер і Фрїйда, є представником нації в міжнародних зв'язках і відносинах — культурних, економічних і політичних, а тому глибше від інших («рядових», «маса») може збагнути цінності нації. Навіть якщо порівняльне вивчення «національних еліт і не розкриє нам усієї історії національного характеру, його, проте, можна вважати одним із основних її розділів»⁶.

Буржуазна «теорія еліти», як відомо, передбачає безодню між «обраною» частиною суспільства — привілейованою кастою — і більшою частиною, трудящими масами і намагається обґрунтувати право групи експлуататорів присвоювати собі матеріальні і духовні цінності, створювані народом, виступати від його імені. Соціально-класова суть «теорії еліти», прибічниками якої в ученні про національний характер виступають Дюйкер і Фрїйда, полягає насамперед у тому, що вона є апологією капіталізму і спрямована проти марксистського вчення про класи і класову боротьбу як рушійну силу суспільно-історичного розвитку. Позиція названих теоретиків є вираженням інтересів імперіалістичних кіл Заходу, які намагаються використати націоналізм як можливий засіб боротьби проти революційних сил сучасності. Так, американський соціолог Л. Снайдер у книзі «Види націоналізму: порівняльне дослідження» твердить, що «вивчення національного характеру є життєво необхідним в гарячих і холодних війнах: під час таких сутичок люди більше усвідомлюють себе громадянами, відмінними від інших національностей»⁷. В руслі новітніх буржуазних теорій, хоча й намагаючись відмежуватись від одвертого расизму, він, однак, підкреслює, що «національний характер — це те саме, що й расовий характер»⁸. Проте і Снайдер теж повністю нехтує історичні і соціально-економічні умови формування національного характеру, що особливо наочно виявилось у зробленому ним аналізі «німецького національного характеру». Ставлячи питання: «Як можна пояснити занепад такого передового народу, як німці, — народу, який дав світові трьох «Б» — Баха, Бетховена і Брамса, — а потім скотився до трьох «Г» — Гітлера, Гімmlера і Гесса?»⁹, — він схильний вважати, що причини появи фашизму в Німеччині криються не в особливостях імперіалізму в цій країні, а в специфіці німецького національного характеру, основними рисами якого, за Снайдером, є рабобілітство, поклоніння авторитетам, поважання законності тощо. Епоха Просвітництва поминула. Німеччину наприкінці XVIII ст. вважає Снайдер, і з цього факту робить висновок про причини виникнення в ній через півтора століття нацизму. Так само можна було б вважати, що, скажімо, поразка царської Росії у війні з Японією на початку XX ст. пов'язана з навалою на слов'ян Золотої Орди.

До речі, серед багатьох праць, що сьогодні видаються в США, Англії, Японії, ФРН та інших капіталістичних країнах, значну частину становлять саме наукоподібні розумування про «таємничий російський характер». В основі їх — принцип «протиставлення Росії Заходу», теза про «одвічну ворожнечу» Росії і Європи, твердження про те, що російський національний характер нічого спільного не має з національним характером інших народів.

⁶ Ibid., 29.

⁷ Snyder L. Varieties of Nationalism. A Comparative Study.— New York, 1976, p. 58.

⁸ Ibid., p. 64.

⁹ Snyder L. Roots of German Nationalism.— Bloomington; London, 1979, p. 223.

На прикладі тлумачення російського національного характеру особливо наочно виявляються антинауковість і упередженість методологічних настанов сучасної буржуазної історіографії. Дослідження буржуазних соціологів переповнені хибними, аж ніяк не пов'язаними з наукою твердженнями про «алогічність азіатів», «екстремізм і анархізм росіян», про ірраціональну природу «російської душі».

Для того, щоб у фальсифікованому вигляді виставити російський характер, робляться екскурси у вигадане минуле Росії; на основі упереджених оцінок національних особливостей розвитку російського суспільства доходять абсурдних висновків про якісь «войовничі особливості російського духу», якому нібито властиві фанатизм і нетерпимість. Теза ж сучасного антикомунізму про релігійність як природжену рису російського національного характеру підкріплюється ідеалістичною філософією В. Соловйова та М. Бердяєва. До речі, міркування Бердяєва на цю тему є, по суті, панівними серед буржуазних теоретиків Заходу і нині. Як відзначає В. А. Кувакін, Бердяєв, будучи релігатом буржуазного демократизму, «більшу частину свого життя воював з ідеалами демократії і рівності, намагаючись довести не тільки їхню помилковість і шкідливість, але й відсутність будь-яких демократичних начал у «російській душі»¹⁰. Реакційність його тверджень і стала причиною популярності їх серед ворогів СРСР, котрі використовують його погляди для всілякого приниження соціальних і духовних досягнень нашої країни.

Виходячи з концепції про протилежність російського національного характеру національним характерам народів західноєвропейських країн, сучасні радянологи на Заході створили міф про «винятковість» історичного розвитку Росії і ворожість її Європі, на який покладено велику роль у підривних акціях антикомуністів. Самий по собі він не новий і не оригінальний. Свого часу його намагався обґрунтувати М. Я. Данилевський — лідер пізніх слов'янофілів. Сучасним буржуазним теоретикам доводиться апелювати до таких напівмістичних поглядів, оскільки об'єктивно-науковий аналіз соціально-економічного розвитку Росії показує, що історичний процес тут був підпорядкований загальним закономірностям розвитку людського суспільства. В історичному минулому російського народу не було подій, які давали б привід протиставляти Росію Європі, твердити про їхню взаємну ворожість.

Якщо в минулому росіяни і воювали зі своїми сусідами на Заході, то лише тоді, коли захищали свою Батьківщину від їхніх агресивних домагань. Не зайво нагадати і про те, що саме російський народ неодноразово рятував народи Західної Європи від іноземного поневолення. Про це не варто було б забувати авторам легенди про «одвічну ворожість Росії і Європи», як і про те, ціною яких величезних жертв — передусім 20 мільйонів загиблих громадян СРСР — було врятовано людство від фашизму під час другої світової війни.

Ще однією з поширених на Заході «теорій», що фальсифікують російський національний характер, є так звана концепція спадкоємності, суть якої зводиться до такого аналізу суспільного життя в СРСР, який виходить не з природи реального соціалізму, а з «особливостей історично сформованої психіки росіян». Цим «детермінуючим минулим» буржуазні радянологи проголошують монархізм і абсолютизм, звідки вони «нічтоже сумняшся» виводять генезис політичної системи СРСР. До того ж робляться багатозначні натяки на якусь спадкоємність між політикою царської Росії і Радянської країни, що, мовляв, зумовлена самою природою «російського національного характеру». Типовою щодо нього є книжка Ф. Колера «Як розуміти росіян», де, зокрема, пишеться: «Не думайте, що це суспільство виникло

¹⁰ Кувакин В. А. Религиозная философия в России.— М., 1980, с. 184.

всього лиш півстоліття тому. Багато з того, що говориться і робиться, багато із ставлення людей до життя сягає своїми витокami в перекази, традиції, а також у тривалу і бурхливу історію Росії»¹¹.

Далі Колер розлого розмірковує про «політичну пасивність росіян», про їхнє «байдухе ставлення» до подій, які відбуваються у світі, що, на думку американського радянолога, також пояснюється особливостями історичного розвитку Росії. Таку саму «наукову цінність» мають і його розумування про «русифікацію марксизму» в Радянському Союзі, про тоталітарний характер політичної влади¹². З цих же позицій граничного антикомунізму і антирадянщини намагається тлумачити «національний російський характер» американський радянолог Б. Сміт у своїй книжці «Росіяни»¹³.

Як бачимо, для доведення своїх украй хибних і антинаукових побудов буржуазні ідеологи не знайшли сильнішого аргументу, ніж апеляція до реакційної, монархічної історіографії. Наприклад, для підтвердження концепції «спадкоємності» і надання їй наукоподібного вигляду часто-густо робляться посилання на французького монархіста де Кюстіна, який ще в часи Миколи I відвідав Росію і виклав свої враження у щоденнику «Миколаївська Росія». Навряд чи й сам де Кюстін передбачав, що його записки відіграватимуть таку важливу роль в арсеналі антикомуністичної, націоналістичної пропаганди через сто з лишком років. Проте щоденник маркіза де Кюстіна видано на Заході масовим тиражем з великою передмовою таких махрових антикомуністів, як Ф. Колер і Б. Сміт. Так, скажімо, Сміт пише: «Записки Кюстіна більше за будь-які інші матеріали допомогли нам частково розгадати таємницю, котра, як видається, оточує Росію і росіян»¹⁴. Йому втворює Колер: «Ми вдалися до першого французького видання листів Кюстіна про Росію, ми читали його спостереження з безмежним подивом, повторюючи знову і знову подумки: «Але це не могло бути написано сто двадцять п'ять років тому, це мало бути написано на минулому тижні»¹⁵.

Що ж становить собою щоденник де Кюстіна, який так припав до душі сучасним антикомуністам? Де Кюстін дає різко негативну характеристику миколаївському абсолютизмові, відзначає жахливі злидні народу, зведеного Миколою I та його поміщицькою клікою до становища рабів. Проте де Кюстін не робить різниці між трудящими масами і потомственным дворянством, поміщиками і чиновниками, а вади, властиві самодержавній верхівці, поширює на все російське суспільство. Моральні, а точніше — аморальні, норми і принципи, характерні для панівного класу, де Кюстін неправомірно переносить на весь російський народ. Нерідко ті характеристики, якими де Кюстін його наділяє, є просто образливими, в них грубо фальсифікуються національні риси і особливості нашого народу. Чого варті, наприклад, такі «наукові» спостереження: «Росіяни поширюють навколо себе досить неприємний запах, який дається взнаки навіть на відстані. Від світських людей їхнє мускусом, від простого народу — кислою капустою, цибулею і старою дубленою шкірою. З усіх бачених мною досі жінок простого класу жодна не видалася мені гарною, а більшість з них відзначається винятковою потворністю і відразливою нечистоплотністю»¹⁶. Ось із таких писань і черпають сучасні буржуазні «теоретики» фактаж для побудови своїх концепцій.

Головна ж причина такої широкої пропаганди щоденника де Кюстіна на Заході полягає в тому, що французький маркіз намагався

¹¹ Kohler F. Understanding the Russians.— New York, 1970, p. XV.

¹² Ibid., p. 415.

¹³ Smith B. Russians.— London, 1977.

¹⁴ Цит. за: Марушкин Б. И. Советология: расчёты и просчёты.— М., 1976, с. 31.

¹⁵ Kohler F. Op. cit., p. 11.

¹⁶ Кюстин де. Николаевская Россия.— М., 1930, с. 129.

обгрунтувати тезу про «агресивність росіян», експансіонізм як «домінуючу рису російського національного характеру». Зводячи наклепи на російський народ, ототожнюючи політику царизму з інтересами і прагненнями народних мас, де Кюстін пише про те, що «російський народ тепер ні до чого не здатен, крім підкорення світу»¹⁷. Ясна річ, такий висновок до впадоби сучасним антикомуністам і антирадянцям. Виходячи з концепції «спадкоємності», вони силкуються довести, що ця риса, нібито властива російському національному характерові, і нині «визначає сутність політичного курсу СРСР». «Концепція «спадкоємності»,— пише Б. І. Марушкін,— широко використовується буржуазними авторами з метою виправдання антирадянської позиції імперіалізму. Водночас, перетворившись на одну з догм антикомуністичної ідеології, вона робить вплив і на політику Заходу»¹⁸.

Звичайно, щоденник де Кюстіна — не єдине джерело інформації, з допомогою якої формуються антирадянські настрої західного обивателя. Популярним серед антирадянців стало, наприклад, звернення до так званого заповіту Петра Великого, сфабрикованого на початку минулого століття французьким дипломатом де Соном. У цьому псеводокументі провадиться думка про те, що Росія завжди була ворожою Європі. Призначення ж Росії нібито полягає в тому, щоб «тримати в постійному страху європейські країни».

Маніпулюючи винайденим ними «принципом спадкоємності», сучасні «радянологи» силкуються довести, що й політика Комуністичної партії визначається насамперед впливом «національних традицій минулого». Використовуються також міркування про вплив на неї ідеології нечаївщини. Так, наприклад, буржуазний філософ С. А. Левицький, розглядаючи роман Достоевського «Біси», пише: «Найближчим конкретним приводом до написання роману було розкриття змови революційного гуртка «нечаївців», цих предтеч більшовизму»¹⁹. Висуваючи це брехливе твердження, Левицький не зважає навіть на те, що ще К. Маркс і Ф. Енгельс піддали нищівній критиці погляди Нечаєва, його єзуїтські політичні і моральні принципи, які нічого спільного не мали із завданнями і цілями революційного руху.

Останнім часом в антикомуністичній літературі поряд з міфом про одвічний експансіонізм росіян як властивість їхнього національного характеру велике поширення дістав міф про «природжений екстремізм росіян». Серед авторів цієї вигадки треба передусім назвати американського радянолога Пайпса, близького до нинішньої адміністрації США. Він та його однодумці знову ж таки як головний аргумент використовують апеляцію до історичного минулого Росії, яке грубо і безсоромно фальсифікують. Скажімо, останніми роками об'єктом особливої уваги Пайпса і подібних до нього стала історія організації «Народна воля», яка обрала, як відомо, терор одним із засобів боротьби проти самодержавства. Викривлюючи завдання і цілі, що їх ставили перед собою народовольці, буржуазні «теоретики» намагаються обгрунтувати горезвісну «спадкоємність» між «Народною волею» і сучасними міжнародними терористичними організаціями²⁰. Кінцева мета таких «історичних екскурсів» очевидна. Вона полягає в тому, щоб з міфу про екстремізм як рису національного характеру російського народу вивести інший — про Радянський Союз як країну, котра нібито організує і спрямовує діяльність міжнародних терористичних центрів.

Отже, «дослідження» сучасних буржуазних філософів і соціологів, які стосуються російського національного характеру, мають зов-

¹⁷ Там же, с. 164.

¹⁸ Марушкін Б. І. Цит. кн., с. 33.

¹⁹ Левицький С. А. Очерки по истории русской философской и общественной мысли.— Франкфурт на/М, 1968, с. 137.

²⁰ Див.: Плимак Е. Г., Хорос В. Г. «Народная воля»: история и современность.— Вопр. философии, 1981, № 5, с. 97—112.

сім не безсторонню, академічну спрямованість. Вони домагаються цілком певних — антирадянських і антикомуністичних — ідеологічних та політичних цілей. Незважаючи на декларації про «об'єктивно-науковий аналіз» зазначеної проблеми, у буржуазній філософії і соціології превалюють відверта тенденційність у доборі фактів, еклектичний спосіб аргументації, вульгарне біологізаторство, апеляції до найреакційніших учень минулого. Типовими пороками буржуазних поглядів на національний характер є заперечення ролі соціально-економічних факторів у його формуванні, ігнорування діалектики національного й інтернаціонального в його структурі, перебільшення, абсолютизація ролі національного характеру в процесі суспільного розвитку. Ці методологічні вади не можуть бути ліквідовані в рамках буржуазної філософії і соціології. Вони — прямий наслідок політичної заданості буржуазного розуміння національного характеру, вияв їхньої імперіалістичної, реакційної спрямованості.

* * *

В статті підвергаються критическому аналізу інтерпретації проблеми національного характеру в сучасній буржуазній філософії і соціології. На прикладі вглядів Баркера, Дюйкера, Фрийдера, Снайдера і др. розкривається методологічна несостоятелність буржуазної філософії і соціології, реакційна, імперіалістична спрямованість буржуазного розуміння національного характеру, його ролі в життєдіяльності і розвитку суспільства.

Н. Ю. ШЛАЙФЕР

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДИНИ В РЕЛІГІЙНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ Р. НІБУРА

Загострення загальної кризи капіталізму, побудова в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства, неухильне зміцнення позицій соціалізму в усьому світі створили таку ситуацію, коли сучасний імперіалізм вже явно неспроможний подолати соціалізм економічними, політичними й військовими засобами (хоча й не припиняє своїх спроб застосовувати їх усюди, де тільки можливо) і тому дедалі активніше робить основну ставку в боротьбі з соціалізмом на ідеологічні диверсії. «Зазнавши в 60—70-ті роки ряду великих поразок на світовій арені, імперіалізм, насамперед американський, — підкреслював товариш К. У. Черненко на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, — здійснює дедалі більш масовані, безпрецедентні за своїм розмахом атаки на наш суспільний лад, марксистсько-ленінську ідеологію, намагається отруїти свідомість радянських людей, перевернути цілі нашої зовнішньої політики, блокувати зростаючий вплив реального соціалізму — головного оплоту справи миру і свободи народів»¹. Імперіалістична буржуазія створила розгалужену мережу ідеологічних інститутів, пропагандистських центрів, цілу армію спеціально підготовлених працівників, які через систему масових комунікацій, літературу і мистецтво намагаються посилити вплив на розум і почуття людей, зберігти капіталістичний лад, зміцнити його позиції в сучасному світі.

Цільне місце в ідейному протистоянні двох соціально-економічних систем належить комплексу питань, пов'язаних з визначенням і розумінням сутності людини, її покликання і можливостей, місця у світі, тобто тих проблем, які особливо актуалізуються всім ходом сучасних

¹ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії. — У кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. К., 1983, с. 28.

світових подій, розвитком суспільної практики, науки і техніки, літератури і мистецтва. Саме тому філософські концепції, що обґрунтовують життєво-смыслові питання, загальні посилки і принципи людського буття, виявляються в самому центрі боротьби двох ідеологій, а проблема людини висувається на перший план, дуже часто відтісняючи всі інші. Отже, не дивно, що саме на рівні філософського осмислення людини в характері тих остаточних ідейно-політичних висновків і практичних рекомендацій, які робляться при цьому, чи не найчіткіше простежується принципова протилежність діалектико-матеріалістичного і буржуазного світоглядів у розкритті гуманістичної проблематики.

Назване коло питань зазнавало і зазнає неодноразових містифікацій в сучасній буржуазній філософії і з боку «світських», і з боку релігійних, релігійно-філософських, теологічних течій, і з боку імперіалістичних ідеологів і політиків. «Численні ідеологічні центри імперіалізму намагаються не тільки підтримувати, а й насаджувати релігійність, надаючи їй антирадянської, націоналістичної спрямованості»², — відзначав на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко.

В умовах загострення загальної кризи капіталізму буржуазія відчуває дедалі більшу потребу в його ідеологічному, зокрема, релігійному виправданні. Але для апології капіталістичного ладу релігія вимушена сама пристосовуватись до нових умов, що в свою чергу сприяє поглибленню її кризи як істотного елемента буржуазної свідомості. Вираженням таких зусиль є пошуки «нової теології», модерністські, авангардистські, пристосовницькі та ін. тенденції в сучасній релігійній свідомості, мета яких — зробити протестантизм гнучкішим «у вік морального безладдя», «дегуманізуючих наслідків технічної цивілізації» та ін.

У цій статті буде піддана критичному аналізу одна із досить впливових в сучасному буржуазному світі, зокрема в США, релігійно-філософська доктрина Р. Нібура — відомого представника «теології кризи».

Актуальність критичного аналізу концепції людини Нібура зумовлюється тим, що вона стала істотним елементом сучасної буржуазної, зокрема американської пропаганди. Так, колишній президент США Дж. Картер в ході передвиборної кампанії 1976 року проголосив її своєю ідейно-теоретичною і світоглядною платформою, вбачаючи цінність цієї доктрини в тому, що вона, мовляв, «гуманістична» і водночас «не забуває» про бога³. Варто вказати й на те, що «теологія кризи» не тільки виступає істотним моментом духовного життя в сучасній Америці, але й робить певний вплив на інші країни буржуазного світу. Так, наприклад, один з представників «нової теології» в Англії Дж. Робінсон запозичує з протестантизму і намагається пристосувати до сучасності ідею про те, що бога слід шукати не десь далеко, не в потойбічному світі, а в самій людині, в глибинах людського переживання.

Суть справи в тому, що протестантизм, будучи за визначенням К. Маркса специфічно буржуазним різновидом християнства, який «обернув попів у мирян, обернувши мирян у попів»⁴, за нинішніх умов під впливом кризи релігії виявляє досить «радикальні» модерністські тенденції порівняно, скажімо, з католицизмом чи православ'ям. Зокрема, він прагне переоцінити і пристосувати до сучасних умов основні догмати і поняття традиційного християнства, насамперед — його поняття про бога. З допомогою різних «нововведень», які виражають

² Там же, с. 57.

³ New York Times, 1976, August, 7, p. 6.

⁴ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. I, с. 392.

стурбованість релігійних кіл як долею релігії в сучасному світі, її неухильним занепадом, так і самою можливістю дальшого існування капіталістичної системи, релігійні мислителі дедалі активніше спекулюють на проблемах людського існування. Цей хід розглядається як засіб привернути на свій бік маси людей, завоювати їх симпатії, постати перед ними виразниками їхніх інтересів, водночас пропонуючи такі рішення, які б об'єктивно сприяли збереженню і зміцненню устоїв буржуазного суспільства.

Тому одним з актуальних завдань марксистсько-ленінської філософії є рішуче розвічання релігійно-антропологічних «нововведень», ідеалістичних спекуляцій на проблемі людини, розкриття антинауковості їх теоретичних основ, які на ділі виявляються відтворенням давно визнаних неспроможними філософських систем минулого. Керуючись ленінською методологією критики ідеалізму, ми виходимо з того, що за гносеологічною схоластикою будь-якої філософської течії «не можна не бачити боротьби партій, у філософії, боротьби, яка кінець кінцем виражає тенденції її ідеологію ворожих класів сучасного суспільства»⁵.

Чимало буржуазних коментаторів творчості Нібура вважає, що проблема людини посідає у нього центральне місце і є основою всього мислення. Американський філософ Г. Хофман, наприклад, підкреслює, що Нібур «починає свою творчість з фундаментальної проблеми людини і виявляє до неї великий і незмінний інтерес»⁶. Такої ж думки дотримується й У. Дж. Уолф, який, хоча й визнає, що вчення Нібура набагато заплутаніше, ніж інші виклади християнської доктрини людини, однак вважає, що воно «більш чесне», оскільки нібито «більш правдиве» і «враховує складний характер цієї проблеми»⁷.

Нібур приділяв велику увагу «людиновченню», намагаючись на його основі витлумачити соціальну етику, сенс історії, всі сторони соціального життя⁸. Ця особливість релігійної антропології Нібура загалом узгоджується з традиційними деклараціями християнства про свою нібито споконвічну прихильність до суто людського — від повсякденних турбот до історичної долі людства.

Вихідний принцип Нібура полягає в тому, що людина — творіння бога і як така є «богоподібною». Цей основоположний засновок його антропології виступає відтворенням відомого біблійського міфу, вся «мудрість» якого зводиться до утвердження божественного елемента в людській сутності. Оскільки людина — творіння бога, її суто людські характеристики, як, наприклад, духовний світ, життєві прояви і потреби, нібито можуть бути зрозумілі і розкриті в співвіднесенні з божественним. На цій основі Нібур відкидає всі інші концепції людини як неспроможні: ідеалістичний раціоналізм — за те, що він ототожнює бога з розумом і, отже, проголошує розум, а не бога, джерелом життєвості; гегельянство — з тих же по суті причин, бо воно християнську ідею божественної творчості зводить до категорій розуму; фрейдизм — за те, що його теоретики інтерпретують імпульси життя в сексуальних термінах. Марксистська ж концепція людини зображується ним як така, що в ній «імпульси» людського життя розглядаються як суто економічні. Не влаштовує його її колективізм як риса марксистської концепції людини.

⁵ *Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.* — Повне збір. творів, т. 18, с. 351.

⁶ *Hofman H. Theology of R. Niebuhr.* — Princeton — New York, 1955, p. 7.

⁷ *Wolf W. J. Reinhold Niebuhr's Doctrine of Man.* — In: R. Niebuhr, *His Religion, Social and Political Thought.* New York, 1956, v. 2, p. 233.

⁸ Дальший критичний аналіз ґрунтується на розгляді основних праць Нібура, в яких висвітлені різноманітні аспекти його антропології. Див.: *Niebuhr R. The Nature and Destiny of Man.* — New York, 1955; *Niebuhr R. The Self and Dreams of History.* — New York, 1955; *Niebuhr R. Christian Realism and Political Problems.* — London, 1955; *Niebuhr R. The Structure of Nations and Empires.* — New York, 1959; *Niebuhr R. Moral Man and Immoral Society.* — New York — London, 1960.

З наведених тверджень Нібура коротко сплинемо на останньому. Воно є типовим, хоча й далеко не найновішим, і, власне, давно спростованим теорією і практикою реального соціалізму прикладом буржуазної вульгаризації марксизму. По-перше, К. Маркс, науково обгрунтовуючи діалектико-матеріалістичну теорію історичного процесу і надаючи першорядного значення в цьому обгрунтованні суспільно-практичній, матеріально-перетворюючій діяльності, ніколи не заперечував ролі й значення окремої особи в історії і в суспільстві. Ця теза дістала своїй дальшій всебічній розвиток за нових конкретно-історичних умов у працях В. І. Леніна, зокрема в його критиці ідеології народництва і вульгарно-матеріалістичних інтерпретацій марксизму деякими теоретиками. По-друге, Ф. Енгельс, роз'яснюючи суть матеріалістичного розуміння історії, неодноразово підкреслював, що економічний момент не є єдино визначальним в історичному розвитку, що тут існує саме «взаємодія на основі економічної необхідності»⁹ між політичним, правовим, філософським, релігійним, літературним, художнім та ін. розвитком. Вона є основною формою реалізації історичної закономірності, яка в кінцевому підсумку завжди прокладає собі шлях в розвитку суспільства, але прокладає не автоматично, не за законами механічної причинності, а насамперед через соціально-мотивовану діяльність конкретно-історичних суб'єктів, соціальних інститутів (держави, політичних партій та ін.), у тім числі й окремих осіб.

Тому стає очевидним, що намагання Нібура ізолювати людину від суспільства, зосередити центр, джерело і мотивацію її суто людських виявів в «божественному» є містифікованим відображенням становища людини в цілком певному — сучасному капіталістичному — суспільстві, яке перебуває в стані занепаду, кризи і розкладу, внаслідок чого неспроможне бути середовищем позитивних цінностей для людини, сферою реалізації її здібностей, джерелом задоволення людських потреб. Воно прищеплює людині насамперед такі якості, як егоїзм, воля до влади, жадоба до наживи, схильність до насильства та інші, які до того ж намагається подати як позитивні.

Критикуючи сучасне «індустріальне», тобто буржуазне, суспільство з абстрактно-гуманістичних позицій релігійної антропології, Нібура, хоча й виражає ту думку, що воно вороже людині, проте не йде далі поверхового опису деяких явищ, які є симптомами занепаду. Коли ж справа заходить про шляхи виходу з цього становища, він не бере до уваги реальні причини кризи капіталізму, а обмежується констатаціями, що в такій ситуації з'являється почуття відчаю, повної відсутності сенсу життя і тому людська особистість потребує підтримки й допомоги. Цю місію, на його думку, може виконати лише релігія, оскільки, мовляв, ні спілкування людей, ні саме суспільство неможливі без зв'язку з богом. В даному питанні концепція людини в антропології Нібура зближується з персоналістською релігійно-філософською доктриною, згідно з якою особа є посередником між богом і світом.

Ця спільна риса, у тих або інших формах однаково властива усім різновидам релігійного філософствування, свого часу була виявлена В. І. Леніним і справедливо піддана нищівній критиці: «Ніколи ідея бога не зв'язувала особу з суспільством»¹⁰. Дійсно, якщо слідувати ходу міркувань релігійних мислителів, зокрема аргументації Нібура, то виходить, що людина формується як особа не в процесі засвоєння суспільних норм і цінностей, а навпаки, — як результат усунення всього того, що пов'язує її з суспільством. Адже присвята себе спілкуван-

⁹ Енгельс Ф. В. Боргіусу в Бреслав, 25 січ. 1894 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 166.

¹⁰ Ленін В. І. О. М. Горькому (листопад, 1913 р.) — Повне збір. творів, т. 48, с. 228.

ню з «божественним» передбачає замикання людини в собі самій, позбавлення від усього «несправжнього», «гріховного», «мирського».

Така позиція фактично виступає «божественним санкціонуванням» і реальним увічненням безвиході з реального становища людини в суспільстві приватної власності. Вона суто апологетична, оскільки спрямовує людину на пасивну байдужість щодо тих соціально-політичних реалій і інститутів, які зумовлюють непевність її становища в капіталістичному світі, позбавляють надій на майбутнє. Отже, ізолюючи людину від суспільства, акцентуючи її безсилля, пасивність, бездіяльне примирення з наявним станом речей, Нібур вихолощує головне і найістотніше в людині, те, що найглибшим чином характеризує її саме як суспільну істоту,— діяльно-практичний, творчий характер людської сутності як стосовно розуміння можливостей творчості загалом, так і стосовно творчих можливостей в соціально-політичній сфері.

Нібур, звичайно, прямо не заперечує того, що людина є істотою творчою. Більше того, він навіть твердить, що людина — це і творіння і творець історії, що своєю творчістю вона сприяє здійсненню «божественних промислів» і, отже, розвитку історії. Але вся справа в тому, до яких меж людина розглядається ним як творча, якою мірою визнається, що її творчість впливає на хід історії і, нарешті, в чому саме вбачається діяльна творчість людини.

Визнається, наприклад, що творчість людини виявляється в здатності до певних меж ламати деякі форми природи і створювати «нові конфігурації життєвості»¹¹, тобто предмети, яких у самій природі немає в готовому вигляді, але тут же «уточнюється», що людина має цю здатність лише завдяки своєму походженню,— тобто як «божественне творіння». На цій же основі трактуються і такі елементи людської творчості, як прагнення приборкати руйнівні сили природи, здатність до конструювання нових зв'язків та ін. Разом з тим сучасна буржуазна культура критикується Нібуrom здебільшого за те, що вона не розуміє, «наскільки заплутано зв'язані творчість і руйнування людей», що «здатність до зла зростає разом з історичним удосконаленням творчості людини»¹². Разом з тим, кажучи про творчість, Нібур не тільки не вважає її однією з сутнісних суспільних характеристик людини, а, навпаки, підкреслює загрози творчості, оскільки людина впадає в оману використати свої творчі можливості для своєкорисливих егоїстичних цілей, що слугує джерелом її власного «саморуйнування» і пов'язується Нібуrom зі зростанням «зла», «гріховності» в історії.

Особливо активно він виступає проти утвердження скільки-небудь істотних творчих можливостей людини в галузі історії, в зв'язку з чим намагається критикувати марксизм за історичний оптимізм і визнання здатностей людини стати господарем своєї долі, творцем історії. «Я завжди, — пише Нібур, — противився небезпечним ілюзіям марксизму»¹³. На його думку, марксизм у своїх прагненнях оволодіти долею історії виявляє схильність претендувати на мудрість і неупередженість, а ці якості нібито принципово не властиві людям.

Соціально-політичні погляди Нібура настільки консервативні і реакційні, що він войовничо виступає навіть проти тих представників «ліберального християнства», які вважають, що ідея «гріховності» людей зжила себе і висувають тезу про «звільнення людей з допомогою зростання і розвитку». Положення «ліберального християнства» про те, що люди страждали не від першородного гріха, а від власної нерозвиненості, що сам історичний розвиток сприяє переходові людства від слабкості до сили, від невігластва до розумності, від становища жертви до становища господаря власної історичної долі, Нібур прого-

¹¹ Niebuhr R. The Nature and Destiny of Man, p. 26.

¹² Niebuhr R. The Self and Dreams of History, p. 158.

¹³ Niebuhr R. Christian Realism and Political Problems, p. 22.

лошує ілюзією. «Ця ілюзія,— твердить він,— виявилась трагічною... Гріх криється в спотворенні волі, а не в слабкості. Можливості зла зростають разом зі зростанням свободи і сили, які, як передбачалось, звільняють людину»¹⁴. Логіка такої аргументації зводиться до того, що зло неодмінне; на зміну меншому приходить зло більше, а зі зростанням продуктивних сил людини зростає і її гріховність, джерело якої вбачається в надмірності людських претензій на мудрість, в прагненні людини зрівнятися з богом або ж стати ним.

Така постановка і тим більше «розв'язання» питання є містифікацією дійсності. Для Нібура як релігійного філософа праця і розвиток продуктивних сил людини, які свого часу зумовили вишикнення приватної власності — цієї дійсної, а не містичної основи всіх соціальних катаклізмів, суперечностей і антагонізмів сучасного капіталізму, набирають рис «першородного гріха». Його духовні вияви (егоїзм, користолюбство, насильство, жадоба до наживи та ін.) покликані у Нібура приховувати справжні матеріальні причини соціальних суперечностей буржуазного суспільства. Приватна власність визнається ним як єдино можлива основа суспільства, засуджуються лише деякі її ексцеси та породжувані нею моральні якості людини, тобто критика спрямовується на наслідки при збереженні в цілковитій недоторканості їх реальних причин¹⁵. Отже, Нібур, вбачаючи джерело усіх соціальних суперечностей в «гріховній сутності» людини, підміняє справжні причини вигаданими, завдяки чому його концепція виступає апологією існуючих буржуазних порядків, намаганням «божественно» санкціонувати їх.

Методологічна порочність протестантської антропології Нібура є типовою для більшості буржуазних релігійно-філософських доктрин і полягає в ізоляції окремої людини від реальної дійсності, від тих соціальних умов, в яких живе людина і які її формують. Індивід проголошується самодовліючою самостійною силою, джерело якої вбачається в «божественному», тобто, згідно з символом віри протестантизму, в ньому ж самому. Такі твердження містифікують реальну соціально-історичну сутність людини і в кінцевому підсумку підтверджують переконливо розкритий В. І. Ленініним факт, що ідеологічна роль релігійно-філософських доктрин цілком і повністю зводиться до прислужництва фідейстам у їх боротьбі проти матеріалізму взагалі і історичного матеріалізму зокрема.

Дійсно, якщо сутність людини визначається її незмінними внутрішніми властивостями, а характер суспільства, суспільні відносини, його організація, заклади та інститути — сутністю людини, то радикальним змінам, згідно з Нібуром, треба піддати саму людину, а не соціально-економічні умови, за яких вона живе. Крім того, якщо нагадати, що Нібур вважає сутність людини невикоринно гріховною і в цьому розумінні незмінною настільки, що на неї не зможуть вплинути ніякі соціальні перетворення,— тоді людині нічого не лишається, крім сподівань на «боже милосердя». «Коли універсальним засобом тлумачення універсальних проблем стає ідея гріховності людини,— пише В. І. Гараджа,— тим самим наперед знімається можливість розв'язання соціальних і інших проблем, що постають перед людиною. Єдине, що їй лишається,— покласти надію на милосердя боже і займатись особистим спасінням»¹⁶. В кінцевому ж підсумку виявляється, що такі риси, як егоїзм, користолюбство, агресивність, які виховують-

¹⁴ Ibid., p. 103.

¹⁵ Показово, що навіть Г. Хофман, простежуючи логіку міркувань Нібура, змушений констатувати: «Якщо власна сутність людини лишається незмінною, то всі зовнішні поліпшення і перетворення нічого не варті, оскільки наступного ранку сонце підніметься на ту ж незрозумну людину» (Хофман Н. Theology of Niebuhr, p. 58.).

¹⁶ Гараджа В. И. Протестантизм.— М., 1978, с. 82.

ся в людині всім способом життя капіталістичного суспільства, фактично видаються за вічні особливості «людської природи», а буржуазний лад — за найбільш відповідний людині.

Основоположний принцип марксистської філософії у розумінні взаємозв'язку людини і суспільства полягає в тому, що сутність людини визначається соціальними умовами її життєдіяльності. «Сутність людини,— підкреслює К. Маркс,— не є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин»¹⁷. Людину, звичайно, можна характеризувати з різних боків, однак основоположною її характеристикою в усіх випадках є її суспільна сутність. Тим самим на відміну від релігії і ідеалізму, які вбачають найглибшу характеристику людини в її «релігійному вимірі», марксизм розглядає «соціальний вимір» людини як основу всіх інших людських характеристик.

Визначивши сутність людини як сукупність усіх суспільних відносин, К. Маркс поклав початок діалектико-матеріалістичному, науково-філософському розумінню людини. Стосовно розглядуваної нами теми спинимось тільки на двох висновках, які випливають з цього розуміння. По-перше, оскільки сутність людини є сукупність усіх суспільних відносин, то забезпечення умов для всебічного розвитку людини передбачає революційно-практичну діяльність мас з тим, щоб корінним чином перебудувати суспільство, встановити якісно нові, гідні людини суспільні відносини. «Якщо людина дістає всі свої знання, відчуття та ін. з чуттєвого світу і досвіду, якого набуває від цього світу, то треба, значить, зробити навколишній світ таким, щоб людина в ньому пізнавала і засвоювала справді людське, щоб вона пізнавала себе як людину... Якщо характер людини створюється обставинами, то треба, значить, зробити обставини людськими»¹⁸. По-друге, оскільки суспільні відносини, якими визначається сутність людини, історично змінюються (а це підтверджується всім ходом розвитку людства), то змінюється і сутність людини, тобто сутність людини аж ніяк не є незмінною, як про це твердить Нібур і його однодумці. К. Маркс з повною підставою говорить про модифікації людської природи «в кожному історично дану епоху»¹⁹.

Уже в самій суті відкритого К. Марксом і Ф. Енгельсом матеріалістичного розуміння історії, згідно з яким спосіб виробництва є основою суспільного розвитку, закладено той безспірний факт, що трудова, матеріально-виробнича діяльність людини є плоттю і кров'ю цієї основи, що без неї неможливе саме життя, його розвиток в усій багатоманітності виявів. Реальна суть справи, отже, зовсім не зводиться до питання, є чи не є людина діяльно-творчою істотою, бо воно має цілком однозначну відповідь: діяльна сутність є найглибшою характеристикою людини. В. П. Иванов, узагальнюючи значення предметно-практичної діяльності як найістотнішої риси людини, справедливо підкреслює, що ця діяльність «універсальним чином опосередковує її зв'язок з дійсністю і тільки через неї може бути зрозумілим, яким чином об'єктивна реальність перетворюється в «світ людини» з його специфічними властивостями»²⁰. Ця предметно-практична діяльність є тією всезагальною продуктивною силою суспільної людини, яка є джерелом різних форм практичного і духовного освоєння світу.

Отже, вчення Нібура про одвічну гріховну сутність людини є реакційним і за своїм змістом, і за соціальною спрямованістю. Відриваючи людину від соціального середовища, воно не тільки відволікає її

¹⁷ Маркс К. Тези про Фейербаха.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 2—3.

¹⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство.— Твори, т. 2, с. 138.

¹⁹ Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 578.

²⁰ Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство.— Киев, 1977, с. 6.

від боротьби за створення відповідних умов для життя і розвитку, але її намагається переконати її в аморальності такої боротьби, довести обмеженість, безсилля людини, необхідність звернення по допомогу до надприродних сил.

Весь історичний досвід розвитку людства свідчить про те, що єдиний реальний шлях звільнення людини, засіб успішного розв'язання проблем, які постають перед нею,— у творчій діяльності, спрямованій на революційне оновлення світу. «Революційне перетворення суспільства неможливе без зміни самої людини»²¹. Реальний соціалізм, будучи результатом революційної творчості народних мас, вперше в історії утворює вирішальні передумови для звільнення людини від успадкованих від старого суспільства негативних рис, закладає основи для всебічного розвитку людини-творця.

* * *

Релігійно-філософська антропологія Р. Нібура — одного з найбільших представників американського протестантизму — отмечена стремлением обосновать и теоретически развернуть тезис о том, что человек со всеми своими глубоко человеческими характеристиками может быть понят только в соотношении с богом, т. е. что сущность человека «божественная» и происходит от бога. В этой идейной установке без особого труда угадывается попытка отделить человека от реального мира, изолировать его от общества. По своим истокам и реальному существу попытка Нібура сосредоточить центр и мотивацию всех человеческих жизненных проявлений способностей и потребностей в «божественном» есть релігійно-мистифіцированим отражением положения человека в современном буржуазном обществе. Это общество прививает людям такие отрицательные качества, как эгоизм, своекорыстие, воля к власти, жажда наживы за счет других, склонность к насилию, агрессивность и т. п., которые «светские» апологеты капитализма пытаются оправдать и выдать за «позитивные», а религиозные его адепты — «объяснить» на основе «первородного греха».

Что же касается критики современного «индустриального», т. е. буржуазного общества, которая подчас имеет место в работах Нібура, то она ведется с абстрактно-гуманистических позиций религиозной антропології. Эта критика хотя и выражает ту мысль, что капиталистическое общество враждебно человеку, но не идет далее поверхностного описания некоторых симптомов его упадка. Когда же речь заходит о путях выхода из этого состояния, Нібур игнорирует реальные причины кризиса капитализма и ограничивается констатациями типа того, что в такой ситуации появляется чувство отчаяния и полного отсутствия смысла жизни, в силу чего человеческая личность нуждается в помощи и поддержке. Функцию последних, утверждает он, может выполнить только религия, ибо ни общение людей, ни само общество, дескать, не возможны без связи с богом. В итоге оказывается, что человек формируется как личность не в процессе усвоения общественно-выработанных норм жизни, а, наоборот — как результат устранения от всего того, что связывает его с обществом. Ведь посвящение себя общению с «божественным» предполагает замыкание человека в себе самом, изгнание из своей жизни всего «непостоящего», «греховного», «мирского».

Становится очевидным, что антропологія Нібура фактически выступает «божественным санкционированием» капитализма и пытается увековечить безысходность человека в обществе частной собственности. Она сугубо апологетическая, ибо ориентирует человека на пассивное безразличное относительно тех социально-политических реальностей и институтов, которые определяют ущербность его положения в капиталистическом мире, лишают его надежд на будущее. Следовательно, изолируя человека от общества, акцентируя его бессилie, пассивность, бездеятельное примирение с существующим положением вещей, Нібур выхолащивает главное и самое существенное в человеке, то, что характеризует его именно как общественное существо — деятельно-практическую, творческую природу. Тем самым он лишает человека творческих возможностей вообще и способностей к революционному творчеству в общественно-политической сфере в частности.

²¹ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії, с. 26.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ НАУКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР В 1977—1982 РОКАХ

(Огляд докторських дисертацій)

Протягом 1977—1982 років на Україні створено 44 докторські дисертації з філософських наук — приблизно десята частина всіх підготовлених за цей час у нашій країні. За філософськими спеціальностями вони розподіляються так: діалектичний і історичний матеріалізм — 16 праць (36,4%), теорія наукового комунізму — 9 (20,5%), історія філософії — 4 (9,1%), марксистсько-ленінська естетика — 6 (13,6%), марксистсько-ленінська етика — 1 (2,3%), науковий атеїзм — 3 (6,8%), логіка — 1 (2,3%), філософські питання природознавства — 3 (6,8%) і прикладна соціологія — 1 (2,3%).

Порівняно з загальносоюзним розподілом у республіці вищий процент дисертацій з діалектичного й історичного матеріалізму — в основному завдяки тому, що всі 7 успішних захистів 1982 року стосувались саме цієї спеціальності. Водночас потрібно відзначити, що одна з чотирьох докторських дисертацій з логіки, які були захищені протягом зазначеного часу, виконана в Інституті філософії АН УРСР, а одна з чотирьох праць із прикладної соціології — в Одеському відділенні Інституту економіки АН УРСР.

Крім названих 44 дисертацій, були підготовлені ще: одна — в КДУ ім. Т. Г. Шевченка, Київському медичному інституті ім. Богомольця та ІПК викладачів суспільних наук МДУ ім. М. В. Ломоносова і друга — в Львівському держуніверситеті ім. Івана Франка і ІФ АН СРСР. Ми не зараховували їх до загального числа, щоб не порушувати принципу визначення місця підготовки дисертації за останньою вказаною в авторефераті назвою вузу чи наукової установи. Але оскільки вони виконувались і на території республіки і вже затверджені Президією ВАК СРСР, то їх зміст далі розглядатиметься в тексті.

Захист докторських дисертацій з філософії в межах республіки провадиться в трьох спеціалізованих радах: при КДУ ім. Т. Г. Шевченка, ІФ АН УРСР і Хар-

ківському держуніверситеті ім. О. М. Горького.

По одному з таких досліджень із числа захищених в КДУ ім. Т. Г. Шевченка та ІФ АН УРСР були підготовлені за межами республіки: в Казанському університеті ім. В. І. Ульянова (Леніна) і Горьківському педагогічному інституті ім. О. М. Горького. Отже, із числа виконаних на території республіки в Києві захищались 28 дисертацій і в Харкові — 2; крім того, по три — в АСН при ЦК КПРС, МДУ ім. М. В. Ломоносова та Тбіліському університеті (всі — з марксистсько-ленінської естетики) і по одній — у Військово-політичній академії ім. В. І. Леніна, Інституті соціологічних досліджень АН СРСР, Інституті філософії і права АН БРСР, Московському педагогічному інституті ім. В. І. Леніна й Уральському університеті ім. О. М. Горького.

Перейдемо тепер до розгляду тематики дисертацій, вже затверджених Президією ВАК СРСР. За станом на 1 січня 1984 р. вчений ступінь доктора філософських наук присуджено 38 науковцям республіки за праці, створені в 1977—1982 роках, в тому числі 14-ти дисертантам із 16-ти, які спеціалізуються в галузі діалектичного й історичного матеріалізму.

Основні завдання, що розв'язуються М. О. Булатовим* («Гносеологічні та соціально-практичні основи діалектико-матеріалістичної теорії категорій», ІФ АН УРСР, 1982 р., там же), такі: а) дається узагальнене поняття категорій, яке виражає не тільки філософські, але й інші їх типи; філософські категорії розкриваються як способи репрезентації дійсності в свідомості людини і як форми мислення; б) встановлюються й описуються види співвідношення категорій та понять безвідносно до того чи іншого їх типу; в)

* Тут і далі після прізвища автора докторської дисертації в дужках зазначено її назву, місце виконання, час захисту і установу, де він відбувся.

розроблена загальна типологія категорій, виявлені місце філософських категорій в структурі діалектичного матеріалізму, основні способи та принципи їх систематизації; 2) проаналізоване значення комплексу наук — генетичної психології, історії мови та техніки — у дослідженні категорій і розкриття на основі даних спеціальних наук роль предметно-практичної діяльності та соціального спілкування у генезисі і розвитку категорій; 3) визначені загальне місце та роль категорій в контексті культури.

М. П. Мельниченко («Теорія якісних перетворень і її світоглядне та методологічне значення», кафедра філософії Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва, 1981 р., КДУ ім. Т. Г. Шевченка) головну увагу приділив питанням розробки комплексного підходу до проблеми якісних перетворень методом побудови теорії в межах закону переходу кількісних змін в якісні; розкриттю основних закономірностей побудови однієї з важливих регіональних теорій матеріалістичної діалектики — теорії якісних перетворень; обґрунтуванню положення про те, що діалектика має розвиватися методом побудови її окремих теорій.

Предметом аналізу в праці Г. Ю. Кицькець («Інтегративні процеси в науковому пізнанні і проблема єдиної науки», кафедра марксизму-ленінізму Тернопільського педагогічного інституту ім. Я. О. Галана, 1980 р., ІФ АН УРСР), по-перше, є процес інтеграції суспільствознавства і природознавства з боку його соціальної детермінації, «включеності» в закономірності історичного розвитку, світоглядний статус даної проблеми; по-друге, механізм інтегративних процесів в науковому пізнанні з погляду визначення в них ролі суспільствознавства, зокрема методологічного впливу логіко-пізнавальних засобів, вироблених у цій сфері; по-третє, основні етапи революційних перетворень в науковому пізнанні XIX—XX ст. у площині їх місця і ролі у формуванні науки як цілісної системи пізнавальної діяльності, у становленні якісно нового типу взаємодії науки і практики. Авторкою уточнено зміст категоріально-понятійного апарата таких понять, як «інтеграція», «єдина наука», «наукова революція», «діяльність», «культура». Через соціально-філософський аналіз науки і тих змін, яких вона зазнає під впливом науково-технічної революції, виявлено структурно-функціональні зв'яз-

ки науки з іншими видами діяльності і визначено загальну основу, що детермінує інтегративні процеси всіх видів суспільно-історичної діяльності, в тому числі і науково-пізнавальної.

Дисертація Е. П. Семенюка («Методологічні аспекти становлення загальнонаукових категорій і підходів до пізнання», 1979 р., ІФ АН СРСР) формально належить до числа виконаних в ІФ АН СРСР, але значна частина роботи над нею здійснена на кафедрі філософії ЛДУ ім. Івана Франка. Ось дані щодо її змісту. Автор обґрунтовує категоріальність найважливіших загальнонаукових понять, розкриває специфіку загальнонаукових категорій як якісно нового типу понять науки; виділяє основні фактори їх формування, розрізняючи два шляхи їх генезису; аналізує суперечності становлення і розвитку загальнонаукових категорій і виокремлює серед них основну суперечність; виявляє головний зміст, логіко-гносеологічну і методологічну специфіку загальнонаукових підходів до пізнання як реалізацію евристичної функції загальнонаукових категорій, висуває положення про загальнонауковий рівень методології як особливий форми зв'язку філософії і спеціальних наук; розкриває вплив загальнонаукових категорій і підходів на формування світогляду людини, яка живе і діє в умовах науково-технічної революції.

М. М. Морозов («Філософський аналіз природничонаукових аспектів проблеми творчої активності свідомості», кафедра марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму Донецького медичного інституту ім. О. М. Горького, 1979 р., Уральський університет ім. О. М. Горького) присвятив свою працю розробці концепції онтологічної основи проблеми творчої активності свідомості у зв'язку з сучасними природничонауковими підходами до неї. Найважливіше завдання дослідження полягає в розвитку принципу матеріалістичного монізму — єдності ідеального і матеріального, соціального і природного — стосовно психофізіологічних умов творчої активності свідомості, в протиставленні її діалектико-матеріалістичної онтологічної основи ідеалістичним, дуалістичним і вульгарно-матеріалістичним концепціям.

У дисертації В. Х. Лобаса («Філософський аналіз знакових способів передачі інформації», ІФ АН УРСР, 1982 р., там же) розкрито роль знакових способів передавання інформації в становленні су-

спільства як сталої системи; виявлені моделюючі можливості процесу виховання сліпоглухонімих дітей для відтворення початкових етапів генезису знакових способів передавання інформації; з'ясовані дослідницькі функції культури в контексті управлінського підходу до аналізу соціальної форми руху матерії. Розглядаються також інформаційні процеси як функціонування знакових систем; тенденції розвитку формалізованих мов науки і техніки, умов їх єдності; причини концептуальної інертності природних мов, концептуальні та комунікативні можливості дискретних і континуальних способів передавання інформації в забезпеченні єдності та спадкоємності культури.

К. П. Руденко («Логіко-гносеологічний аналіз основ наукового передбачення», кафедра логіки КДУ, 1978 р., там же) дає логіко-гносеологічний аналіз системи наукового передбачення, його закономірностей, категоріального апарата, взаємозв'язку емпіричних і теоретичних основ передбачення, логічних структур і гносеологічних функцій компонентів даної системи в діалектичному процесі пізнання майбутнього, системи методів наукового передбачення.

Основна мета дисертації Г. І. Горак («Генезис і структура наукового суспільствознавства (гносеологічний аспект)», кафедра марксистсько-ленінської філософії гуманітарних факультетів КДУ, 1979 р., ІФ АН УРСР) полягає в розкритті структурно-генетичного аспекту суспільствознавства як системи наук про суспільство в їх співвідношенні з іншими типами і формами знання про світ. Ця проблема розв'язується через характеристику суспільствознавства як певної системної цілності в єдності його гносеологічних і соціологічних якостей, через дослідження процесів становлення суспільствознавства як системи наукових знань, через виявлення внутрішніх зв'язків, тобто її структури, а також суттєво значущих зв'язків суспільствознавства з природознавством і позанавковими формами соціального знання.

І. А. Мороз («Проблема протилежностей в діалектичних суперечностях за соціалізму», Дніпропетровський університет ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1982 р., Московський педагогічний інститут ім. В. І. Леніна) уточнює місце і роль протилежностей в структурі діалектичної суперечності взагалі, дає визначення понять «протилежність» та

«діалектичні суперечності»; показує особливості виявлення діалектичних суперечностей розвинутого соціалістичного суспільства; досліджує суперечності основних сфер життя розвинутого соціалізму (матеріальне виробництво, соціально-класова структура суспільства, духовне життя людей).

У дисертації В. Г. Табачковського («Практика і духовне освоєння світу», відділ діалектичного матеріалізму і сучасної зарубіжної філософії ІФ АН УРСР, 1980 р., ІФ АН УРСР) поставлено такі завдання: розкрити соціокультурну масштабність поняття практики на основі дослідження особливостей цілісної системи, яку утворюють фундаментальні властивості практики в контексті соціальної предметності і завдяки яким поняття практики фіксує інтегративні характеристики предметно-матеріальної діяльності; розглянуто специфіку універсальності і цілісності практики з точки зору органічної єдності її предметно-матеріальних і соціально-історичних характеристик через співвіднесення таких понять, як «праця» і «практика»; здійснити порівняльне дослідження предметно-матеріального і духовного освоєння світу людиною в плані регулятивних функцій предметно або знаково закріплених загальних форм життєдіяльності, виявлено визначальну ланку в сукупності цих форм, її інтегративну специфіку і в структурі практики, і в структурі духовного освоєння світу — з погляду єдності гносеологічного і світоглядного аспектів проблеми свідомості. Під названим кутом зору показано особливості інтерпретації різних способів освоєння світу людиною в класичній і сучасній буржуазній філософії, те, яким чином «препарування» визначальних особливостей людської практики (її предметно-матеріальної і соціально-історичної сутності) впливає на трактовку проблеми духовного освоєння світу. В процесі аналізу найтиповіших способів «трансляції» недоліків до марксистських інтерпретацій практики в сучасній буржуазній філософській концепції розкрито ту обставину, що особливості зміни уявлень про практику в буржуазній свідомості ні в якому разі не довільні, що їх «амплітуда» збігається з містифікованою динамікою реальних властивостей практики.

В дисертації В. П. Іванова («Філософсько-світоглядний аналіз людської діяльності», ІФ АН УРСР, 1978 р., там же) дається концептуальний філософський ана-

ліз і світоглядна оцінка фундаментальних властивостей і характеристик діяльності в рамках загального відношення «людина — світ», а також здійснюється теоретичне дослідження основних механізмів і форм її культурно-історичного функціонування. Враховуючи сучасний стан розробки проблеми з його досягненнями, труднощами і прогалинами, дисертант розвиває уявлення про діяльність як таку основу суспільно-людського буття, що визначає становлення і сутність людини, є продуктивною основою предметного світу культури, концентрує в собі творчу спрямованість усього культурно-історичного процесу і форми нагромадження його досягнень, а тому служить базисом творчості і всебічного розвитку людини.

В. Ю. Осичнюк («Суспільний ідеал і соціальна суть людини як філософсько-світоглядна проблема», кафедра марксистсько-ленінської філософії Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ, 1982 р., ІФ АН УРСР) досліджує питання про соціальну сутність людини, звертаючи особливу увагу на виявлення людського начала; показує роль інтересів в детермінації характеру відображення об'єктивної дійсності в свідомості людини, в її пізнавальній та практичній діяльності; аналізує структуру суспільної свідомості, місце в ній суспільного ідеалу; розкриває роль суспільного ідеалу в життєдіяльності суспільства та особи, в усвідомленні мети і смислу життя, взаємозв'язок між суспільним ідеалом та джерелом суспільного прогресу з точки зору висвітлення питань майбутності людства; обґрунтовує необхідність дальшого вдосконалення понятійного апарату, що використовується при дослідженні даної проблеми.

Праця О. Ф. Плахотного («Проблема соціальної відповідальності (категоріально-методологічний аналіз)», Харківський держуніверситет ім. О. М. Горького, 1982 р., там же) охоплює коло таких питань: формулювання та обґрунтування вихідних положень загальної теорії соціальної відповідальності; побудова науково аргументованої системи, структури та типології відповідальності; визначення умов, шляхів та засобів формування соціальної відповідальності як комплексного завдання комуністичного виховання.

Дисертація О. І. Яценка («Діалектика цілепокладання в суспільно-історичній практиці людини», ІФ АН УРСР, 1978 р., там же) становить цілісну філософсько-

світоглядну розробку проблеми цілепокладання. Останнє досліджується як гранична основа кінцевих світоглядних орієнтирів, загальних закономірностей і універсальних категоріальних форм. Всі моменти цілепокладання розглядаються в єдності з комуністичним ідеалом як кінцевою метою, вихідним принципом і смислоутворюючим фактором соціально-творчої діяльності. Розкрито зміст, духовні механізми формування і детермінуючої функції комуністичного ідеалу. Аналіз всіх питань цілепокладання провадиться з погляду програмного завдання формування нової людини, гармонійного розвитку всіх її соціально-творчих здібностей. Основи, фактори і моменти цілепокладання досліджуються з позицій належного — як вони мають бути пов'язані і поєднані для того, щоб людина усвідомлювала як найвищу мету свій цілісний прогресуючий розвиток і своєю діяльністю забезпечувала собі оптимальні умови для цього. Цілепокладання як універсальний смислоутворюючий, і організуючий фактор цілісної практичної життєдіяльності людини і суспільства досліджується в єдності логіко-гносеологічного, соціального і етичного аспектів.

К. А. Паюсов («Війна і релігія (аналіз релігійної свідомості з питань війни і армії)», кафедра марксизму-ленінізму Військової інженерної радіотехнічної академії протиповітряної оборони, 1977 р., ВПА ім. В. І. Леніна) висвітлює роль релігії в сучасній ідеологічній боротьбі з питань війни і армії, показує характер релігійної містифікації цих проблем, розкриває вплив вірувань, забобонів, релігійних почуттів на ідеологічні і психологічні компоненти свідомості віруючих, на впровадження в них ставлення до військової служби. Критичний аналіз релігійної містифікації зазначених питань складається з двох відносно самостійних частин: ідеологічний і психологічний вплив релігії та церкви на християн-віруючих з питань війни і армії в класово-антагоністичному суспільстві та інтерпретація питань війни і служби в Збройних Силах християнськими релігійними організаціями і їхніми ідеологами в умовах радянського суспільства.

Із 9 дисертацій з теорії наукового комунізму затверджено 7.

В. І. Касьян («Соціально-політичні проблеми поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму», кафедра філософії Київського полі-

технічного інституту ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 1980 р., КДУ), по-перше, аналізує історичні типи поєднання соціального та науково-технічного прогресу, виявляє критерії характеристики цих типів і за їх допомогою досліджує вищий, якісно новий етап поєднання науково-технічного та соціального прогресу — єдність НТР і системи розвинутого соціалізму; по-друге, науково обґрунтовує основні соціально-політичні напрями поєднання досягнень НТР з перевагами соціалізму, розкриває переваги розвинутого соціалізму в сфері науково-технічного прогресу, досліджує місце та роль найважливіших із них в прискоренні розвитку науки і техніки; по-третє, пропонує типологію соціальної системи «наука — техніка — виробництво».

У дисертації Д. С. Черкашина («Діалектика комуністичного суспільного ідеалу і дійсності (деякі питання методології і теорії)», кафедра історії КПРС, філософії і наукового комунізму Харківського інженерно-будівельного інституту, 1978 р., КДУ) містяться висновки і положення, які мають важливе методологічне і практичне значення у розв'язанні актуальних питань комуністичного виховання, розвитку соціальної активності мас, удосконаленні наукового керівництва процесом формування особи, у викритті теоретичної і практичної неспроможності буржуазних теорій суспільного ідеалу. Основна увага у праці приділена аналізу сутності, особливостей виникнення, становлення і розвитку соціального змісту ідеалу, своєрідності відображення в ньому закономірностей суспільного розвитку.

У розкритті «механізму» зворотного зв'язку комуністичного ідеалу і дійсності особливе місце відведене вивченню регулятивної функції ідеалу в її співвіднесеності з гносеологічною, гуманістичною (виховною) та іншими функціями.

О. Є. Маноха («Діалектика соціалістичної культури як соціальної творчості трудящих (методологічний аспект)», кафедра наукового комунізму гуманітарних факультетів КДУ, 1980 р., КДУ), спираючись на системний підхід, визначає категорії соціальної творчості і культури в їх взаємозумовленості, а соціалістичну культуру — як динамічну систему. На основі розгляду питань соціально-творчої спрямованості соціалістичної культури він показує системну єдність її політичного, інтелектуального, морального, естетичного

«вимірів», які становлять неодмінну умову підвищення соціально-творчої активності трудящих.

І. В. Валько («Роль засобів масової інформації і пропаганди в удосконаленні соціалістичного способу життя», Секція суспільних наук АН УРСР і кафедра наукового комунізму КДУ, 1981 р., КДУ) здійснює комплексний філософсько-соціологічний аналіз публіцистичного відображення соціальних процесів на етапі зрілого соціалізму, тенденцій розвитку НТР, сучасної ідеологічної боротьби у світі. У праці даються рекомендації щодо вдосконалення пропаганди рішень партії і уряду, підвищення її ролі в дальшому розвитку соціалістичного способу життя.

Дисертацію [В. В. Колобкова] статистично зараховано до числа виконаних в ІПК викладачів суспільних наук при МДУ, але через те, що значною мірою вона виконувалась у двох вузах Києва, гадаємо, варто спинитися на її змісті. Тема дисертації «Формування особи в розвинутому соціалістичному суспільстві як науково керований процес (соціально-політичний аспект)» (1979 р., МДУ). У ній розглядаються питання наукового управління формуванням особи, його сутність, цілі, методи. Простежується специфіка вияву загальних принципів наукового керівництва суспільством в управлінні процесом формування особи, визначаються його принципи, підано критику теорію і практику маніпулювання свідомістю і поведінкою особи в капіталістичному суспільстві.

Н. І. Пасько у своїй праці («Комуністичне виховання студентства — соціально-політична проблема розвинутого соціалізму», кафедри наукового комунізму Київського інституту інженерів цивільної авіації та ІПК викладачів суспільних наук при КДУ ім. Т. Г. Шевченка, 1978 р., КДУ) розкриває проблеми виховання у вищій школі. Його специфіка, на її думку, зумовлена особливістю взаємодії суб'єкта (викладача, громадських організацій, адміністрації вузу тощо) і об'єкта виховання (конкретного студента). У зв'язку з цим аналізуються суперечливі тенденції, наявні у вихованні майбутніх спеціалістів у вузі, даються рекомендації щодо оптимізації навчально-виховного процесу.

В дисертації Б. І. Тарельника («Колгоспа демократія і закономірності її розвитку в умовах комуністичного будівництва», кафедра філософії і наукового комунізму Львівського сільськогосподарського інституту, 1977 р., МДУ) даються

рекомендації щодо вдосконалення системи загальноколгоспного управління. Розширення міжколгоспних і державно-колгоспних зв'язків ставить вимогу поглиблення централізації управління галузевою кооперацією. Дедалі більше усупільнення колгоспної власності, за висновками автора, дозволяє застосувати поряд з іншими поширеним управлінським методом метод адміністративно-розпорядчий. Зростання масштабів виробничої діяльності міжколгоспних організацій зумовлює необхідність доповнення їх основних органів допоміжно-дорадчими, причому питання, які вони розглядатимуть, мають стосуватись як виробничої, так і соціально-культурної сфери.

П. С. Задирако («Ідеологічна функція буржуазної соціології ФРН», кафедра філософії і наукового комунізму Одеського інженерно-будівельного інституту, 1978 р., КДУ) зосереджує увагу на критиці викривленого тлумачення буржуазними соціологами ФРН суті основних соціальних процесів сучасності, з'ясовує можливість «емпіричної соціології» в реформуванні сучасного капіталізму.

З історії філософії всі 4 дисертації затверджені Президією ВАК СРСР.

У дослідженні В. С. Горського («Методологічні проблеми дослідження розвитку філософії в антагоністичному суспільстві. Соціологічний аспект», ІФ АН УРСР, 1977 р., там же) показано місце соціологічного аспекту в системі історико-філософського знання, зокрема пов'язаного з вивченням закономірностей, властивих розвитку філософської думки в антагоністичному суспільстві; піддано аналізу сфери, що опосередковують взаємодію філософського знання із соціальним середовищем в антагоністичному суспільстві і на цій основі уточнено розуміння сутності механізму відображення класової боротьби і боротьби філософських таборів в конкретних результатах філософської творчості; виділено найістотніші питання щодо функціонування філософського знання в суспільстві; розглянуто сукупність процедур, пов'язаних з історико-філософським тлумаченням досліджуваних текстів, які враховують опосередкований характер взаємодії філософії та соціального оточення.

Як результат дослідження запропоновано узагальнену картину проблем, що становлять соціологічний аспект історії філософії.

В. М. Нічик у своїй дисертації («Ос-

новні напрями філософської думки в Києво-Могилянській академії», ІФ АН УРСР, 1979 р., там же) має за об'єкт дослідження філософські курси професорів Києво-Могилянської академії, за мету — розкриття їх історико-філософської сутності і специфіки. Автор доходить висновку, що у філософських курсах, прочитаних в академії, даються ознаки кризи церковно-теологічного світогляду, розпад схоластики, в них помітне зародження ідей і уявлень, характерних для більш високих етапів історико-філософського розвитку. Процес визволення вітчизняної філософії з-під влади теології і зближення її з природознавством, що почався на той час, приводить до зміни предмета філософії і внутрішньої субординації підрозділів філософського знання. В обґрунтуванні професорами необхідності возз'єднання України і Білорусії з братньою Росією, в критиці томізму та інших течій другої схоластики, які служили ідейною зброєю католицької експансії та посилення соціально-економічного гніту, відбився зв'язок цих філософських курсів з національно-визвольною боротьбою українського народу, з потребами суспільно-історичної практики.

У дисертації [В. С. Дмитриченко] («Соціалістична думка революційних демократів України 70-х — початку 80-х років XIX століття (питання методології, історії та теорії)», кафедра історії філософії КДУ, 1978 р., ІФ АН УРСР) досліджувалася важлива в теоретичному та практичному розумінні проблема еволюції соціалістичної думки революційних демократів України, її соціально-класова природа і сутність, соціальна функція, спільні та відмінні моменти порівняно з народницьким соціалізмом, її зв'язок із селянським соціалізмом О. І. Герцена — М. Г. Чернишевського, ступінь і міра впливу на неї марксизму. Тут проаналізовано чимало питань, що дискутувались у радянській історико-філософській літературі з даної проблеми, на марксистсько-ленінській основі піддано критиці сучасні буржуазно-націоналістичні фальсифікації ідейного спадку революційних демократів минулого.

М. М. Веринков («Методологічний аналіз кризи ідеалізму в польській філософії кінця XIX — першої третини XX ст.», Інститут суспільних наук АН УРСР, 1980 р., ІФ АН УРСР) вдається до аналізу історико-філософського процесу в Польщі кінця XIX — першої третини

XX ст., зокрема розкриває тенденції еволюції немарксистської філософії (ідеалізму і немарксистського матеріалізму) в умовах утвердження філософії марксизму. Розглядаються закономірності поширення в Польщі діалектичного матеріалізму як єдино наукової форми філософського осмислення дійсності, методології пізнання і суспільно-історичної практики. Автор спирається на закономірності кризи ідеалізму, зумовленої його соціальним та гносеологічним корінням. У праці показується, що обидві тенденції (поширення марксистського матеріалізму та кризи ідеалізму) в польській філософії цього періоду є виявом в конкретних соціально-історичних умовах загального процесу світового розвитку філософської думки в епоху переходу від капіталізму до соціалізму.

Із 6 дисертацій з марксистсько-ленінської естетики вже затверджено 4.

У праці С. Д. Безклубенка («Проблеми мистецтва в світлі практичної та духовної діяльності людини», відділ естетики ІФ АН УРСР, 1977 р., АСН при ЦК КПРС) розглядається мистецтво в трьох аспектах: як виробництво, пізнання і ідеологія, — що є гранями єдиного цілого, багатогранного в своїй складності — художньої творчості.

Автор досліджує трудову природу мистецтва, форми суспільної організації праці в художньому виробництві, розглядає в загальнотеоретичному плані відношення виробництва і обміну предметів мистецтва, аналізує становлення художньої творчості в системі капіталістичних виробничих відносин. Автор простежує боротьбу матеріалізму проти ідеалізму в історії філософських теорій мистецтва; розкриває специфіку мистецтва як пізнання, детально досліджує метод художньої творчості (поетику) як логіку художнього (образного) пізнання, з'ясовує ідеологічне відношення мистецтва до дійсності.

Дисертація Ф. І. Прокоф'єва («Проблеми розвитку художньої творчості мас в умовах зрілого соціалізму», кафедра марксистсько-ленінської філософії Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту, 1981 р., МДУ) присвячена масовій художній творчості, її внутрішній структурі і становищу в суспільстві зрілого соціалізму, питанням управління її розвитком. Тут міститься розгляд діалектики різних рівнів і структур об'єкта і суб'єкта, об'єктивного і суб'єктивного факторів, що становить умову виконання головного завдання: з'ясування тієї системи стійких,

суттєвих зв'язків, відношень між ними, що є оптимальними для вияву та дальшого розвитку масової художньої творчої активності.

Л. Т. Левчук («Критика психоаналітичної концепції художньої творчості»), кафедра марксистсько-ленінської етики і естетики філософського факультету КДУ, 1981 р., Тбіліський держуніверситет) проводить думку, що при конструктивному дослідженні художня творчість набуває характеру специфічної форми діяльності людини, однією з істотних ознак якої є творення якісно нових матеріальних та духовних цінностей; критикує на основі докладного аналізу нових джерел деякі аспекти концепції психоаналізу З. Фрейда, типології і системи символів К.-Г. Юнга.

А. Т. Гордієнко («Проблема людини в сучасній боротьбі естетичних ідей», Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, 1977 р., КДУ) з марксистсько-ленінських позицій критикує сучасні буржуазні філософсько-естетичні концепції людини, показує, як у буржуазному суспільстві засобами літератури та мистецтва здійснюються антигуманні соціальні цілі; розкриває ідейне багатство, життєву реалістичність та дійсний гуманізм діалектико-матеріалістичного розуміння особистості.

У дисертації І. М. Даниленка («Класове та загальнолюдське в моралі», кафедра філософії Вінницького медичного інституту ім. М. І. Пирогова, 1980 р., МДУ) розкриваються сутність класового та загальнолюдського в моралі, діалектичний характер їх взаємозв'язку і співвідношення в різних історичних системах та типах моралі; проаналізовано єдність класового та загальнолюдського в моралі соціалістичного суспільства.

Усі 3 дисертації з наукового атеїзму затверджені Президією ВАК СРСР.

Праця Г. М. Лебединця («Соціальна основа релігії і особливості релігійного відображення дійсності», Львівський торговельно-економічний інститут, 1977 р., АСН при ЦК КПРС) присвячена вивченню закономірностей виникнення та еволюції соціальної основи релігії, впливу релігії на суспільну свідомість. Проблема розкривається в аспекті співвідношення свободи та необхідності в життєдіяльності суспільства, взаємодії соціальних, гносеологічних та психологічних причин релігійного усвідомлення дійсності. В дисертації розробляються малодосліджені

питання щодо об'єкта релігійного відображення; дається систематичний аналіз зміни соціальної основи релігії та об'єкта релігійного відображення в докомуністичних формаціях і в умовах соціалістичного суспільства. Автор висуває і обґрунтовує положення, що пережитки релігії в соціалістичному суспільстві є наслідком аномальних для радянського способу життя відносин особистості і суспільства, недостатньої соціальної і політичної активності деякої частини населення; показує основні закономірності розкладу соціальної основи релігії в процесі будівництва нового суспільства, зміни, що їх зазнають релігійна психологія й ідеологія, а також шляхи, засоби та методи подолання залишків ілюзорної, релігійної свідомості.

П. Г. Гопченко («Соціальні джерела та ідеологічна спрямованість християнської есхатології і її модернізація в сучасному протестантизмі», Одеський інститут народного господарства, 1981 р., ІФ АН УРСР) визначає в історичній ретроспективі залежність есхатологічних ідей від конкретних умов класової боротьби, становища церкви в суспільстві; виявляє об'єктивні та суб'єктивні фактори поширення «апокаліптичних» настроїв і поглядів на Заході; розкриває зміст та соціальну спрямованість неофіналістських схем, основних течій та шкіл в протестантській теології, неспроможність суспільно-політичних позицій сучасного фідейзму; досліджує характер взаємовпливу буржуазної «філософії історії» та теофутурології; специфічні особливості релігійно-ілюзорних уявлень про майбутнє суспільства.

Основними питаннями дисертації П. Л. Яроцького («Сучасний еговізм: філософсько-соціологічний аналіз ідеології та буденної релігійної свідомості», Київський філіал Інституту наукового атеїзму АСН при ЦК КПРС, 1981 р., АСН при ЦК КПРС) є такі: аналіз теологічних доктрин та ідеологічних концепцій еговізму, що виражають кризу дрібнобуржуазної свідомості в умовах імперіалізму; розкриття соціальної детермінованості врівнення еговізму, ідейних джерел еговістської аполетикни теократії, антикомуністичної спрямованості теократичних теорій сучасного еговізму; обґрунтування його буржуазно-аполетичної сутності та соціально-політичної зумовленості еволюції його соціальної доктрини; доведення неспроможності модерністських спроб ідеологів еговізму щодо концептуальних теїстичних ідей та основоположних догматів хри-

стіянства з метою подолання кризи релігії в сучасних умовах; критика реакційно-екстремістських тенденцій еговізму в умовах кризи капіталізму.

Праця Р. І. Павліоніса належить до найменш розробленої на рівні докторських дисертацій галузі філософського знання — логіки («Проблеми логіко-філософського аналізу семантики природної мови», ІФ АН УРСР, 1981 р., там же). В ній здійснюються критичний аналіз та узагальнення спроб розв'язати проблему логіко-філософського дослідження семантики природної мови, пропонованих в сучасних логічних і формально-лінгвістичних концепціях, а також сформульовано та обґрунтовано загальний підхід до розробки цієї проблеми.

Всі 3 дисертації з філософських питань природознавства вже затверджені.

Спираючись на основних положеннях дисертації І. З. Цехмістра («Методологічна роль діалектики множинного і єдиного в сучасному природознавстві», кафедра діалектичного матеріалізму КДУ і кафедра філософії Харківського держуніверситету, 1977, КДУ): діалектика множинного і єдиного становить конкретну форму розвитку і обґрунтування на сучасному природознавчому матеріалі матеріалістичного вчення про внутрішню діалектичну суперечливість природи та її пізнання; суть діалектики категорій множинного і єдиного полягає у відношенні нерозривного зв'язку і єдності, взаємовиключеності та взаємовизначеності їх через діалектичне заперечення; діалектика категорій множинного і єдиного розкриває нерозривний зв'язок діалектико-матеріалістичної філософії і сучасного природничонаукового пізнання і дає конкретне підтвердження єдності світоглядної та методологічної функцій марксистсько-ленінської філософії в науковому пізнанні тощо.

О. І. Кедровський («Методологічні проблеми розвитку математичної теорії», кафедра філософії природничих факультетів КДУ, 1978 р., КДУ) розробляє дві взаємопов'язані проблеми. Це — подання філософських питань сучасної математики як узагальнення, синтезу, підсумку філософського осмислення природи математичного пізнання в процесі історичного розвитку і дослідження філософських питань математики в систематизованому, логічно впорядкованому вигляді, розкриття логічних зв'язків між ними на основі визначених принципів. Отже, йдеться про прагнення до систематичного викладу фі-

лософських питань сучасної математики у взаємозв'язку з їх історично попередніми формами.

У дисертації В. І. Онопрієнка («Методологічний аналіз часового аспекту геологічного дослідження», Сектор історії природознавства і техніки Інституту історії АН УРСР, 1980 р., ІФП АН БРСР) з'ясується значення часового аспекту в системі геологічного дослідження; аналізуються специфіка історичного методу в геології і процедурна реалізація історико-генетичних реконструкцій; визначаються методологічні основи реконструювання геологічних процесів на базі єдності історико-генетичного та системного підходів, перспективи розвитку геологічної теорії у зв'язку з вивченням часових відносин.

Праця В. С. Паниюкова («Сталість трудового колективу як фактор підвищення ефективності його діяльності», Одеське відділення Інституту економіки АН УРСР, 1980 р., Інститут соціологічних досліджень АН СРСР) належить до галузі прикладної соціології. У ній розроблені практичні рекомендації щодо вдосконалення добору та розстановки кадрів, вивчення особистих якостей і претензій працівників, поліпшення роботи відділів кадрів підприємств. Пропонується відповідна система заходів для прискорення адаптації працівників на підприємствах, конкретні методики дослідження ядра колективу, проведення соціальної паспортизації трудових ресурсів, оцінки значущості працівників, використання системи соціального планування з метою підвищення рівня стійкості колективів підприємств. Дано

низку рекомендацій щодо поліпшення діяльності бюро з працевлаштування та інформатії населення та ін.

В цілому можна констатувати, що в розглянутій період рівень докторських дисертаційних досліджень з філософських наук у республіці був досить високим.. Проте слід зазначити, що деякі з них виявилися не на висоті вимог, що ставляться до таких праць. Саме з цієї причини три дисертації — дві з теорії наукового комунізму і одна з марксистсько-ленінської естетички — були або зняті з розгляду самими дисертантами, або відхилені Президією ВАК СРСР.

Головними напрямками досліджень є нині розробка теоретичних проблем вдосконалення зрілого соціалізму, його соціально-класової структури, політичної системи, духовного життя, формування всебічно розвиненої особи, вдосконалення соціального управління. Більшій уваги потребують проблеми теорії матеріалістичної діалектики та її світоглядних аспектів, питання історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії і методології конкретних суспільних наук, методологічні питання соціального передбачення, критики буржуазної ідеології, етики. Необхідно поглибити зв'язок філософських і соціологічних досліджень з практикою комуністичного будівництва, підвищити їх методологічну і світоглядну культуру. Гадаємо, що є всі підстави вважати, що в одинадцятій п'ятирічці ці проблеми дістануть ґрунтовне відображення в дисертаційних дослідженнях учених республіки.

В. Д. ГРИЩЕНКО

ТРАДИЦІЙНА ЗУСТРІЧ

У січні нинішнього року слухачі Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка черговий раз приймали в себе співробітників редакції журналу «Філософська думка».

Відкриваючи зустріч, професор М. Л. Злотіна відрекомендувала гостей і запросила всіх присутніх взяти активну участь в обговоренні публікацій філософського часопису, висловити побажання щодо поліпшення його роботи.

Відповідальний секретар редакції Я. Б.

Попова докладно ознайомила аудиторію з головними завданнями і напрямками діяльності журналу, підкресливши, що основним орієнтиром у ній є рішення XXV і XXVI з'їздів КПРС, матеріали Пленумів ЦК КПРС.

Програмними для наших читачів, сказала вона, є передові «Всебічно висвітлювати філософське життя республіки» (№ 1, 1982 р.), «Філософські дослідження — на рівень завдань, поставлених червневими Пленумами ЦК КПРС і ЦК Компартії України» (№ 5, 1983 р.), стаття члена-

кореспондента АН СРСР, академіка АН УРСР В. І. Шинкарука «Теоретичні проблеми і практичні завдання вдосконалення розвинутого соціалізму» (№ 4, 1983 р.) та ін. У них узагальнюються найважливіші результати досліджень, що проводяться в наукових колективах республіки, на кафедрах філософії та наукового комунізму, визначаються перспективні напрями майбутніх розробок, розглядаються питання, пов'язані з координацією зусиль філософів у їх здійсненні.

Надзвичайно важливо, відзначила Я. Б. Попова, щоб і дослідники, і викладачі, і ті, на кого покладено добирати, організовувати й готувати матеріали для публікації, завжди керувалися критерієм практичної цінності теоретичних праць, особливо, коли вивчаються закономірності зрілого соціалістичного суспільства, проблеми його вдосконалення.

Матеріалістична діалектика — серцевина марксистсько-ленінської філософії. Тому зрозуміло, що їй надається основне місце на сторінках журналу. Тільки в 1983 р. під рубриками «Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики» і «Методологія наукового пізнання» опубліковано 22 статті — майже третина всіх матеріалів за цей час. До осмислення цієї проблематики безпосередньо наближається філософське дослідження соціальних проблем, зокрема — формування нової людщини. Під одноіменною рубрикою вмішувались матеріали Круглого столу «Життєвий шлях особи» (№ 1, 2, 6 за 1982 р. та № 1 за 1983 р.).

Широко висвітлюється робота ще одного Круглого столу — «Формування розумних потреб особи в умовах розвинутого соціалізму». Читачі знайдуть багато цікавого, гідного роздумів у виступах його учасників — учених з різних наукових центрів нашої країни.

Журнал прагне залучати до свого активу авторів високої і найвищої кваліфікації. Протягом останніх 5 років на його сторінках представлені праці 10 академіків і членів-кореспондентів АН СРСР та академіків союзних республік, приблизно четверта частина всіх публікацій належить докторам наук, майже третина — кандидатам наук. Журнал певним чином причетний до наукового зростання молодих дослідників, оскільки на його сторінках дістають апробацію ідеї, положення, які становлять основу майбутніх дисертацій. Для активізації творчих зусиль наукової

зміни введено рубрику «Трибуна молодого дослідника».

Редакція вважає надзвичайно важливим продовжувати випуск спеціальних номерів, присвячених філософському життю у регіонах Українського відділення ФТ СРСР, у братніх республіках Союзу РСР. Можна нагадати про добірки матеріалів з Латвійської РСР (№ 6, 1980 р.), Білоруської РСР (№ 5, 1982 р.), з регіонів нашої республіки — Львівського (№ 5, 1979 р.), та Одеського (№ 6, 1983 р.), інші на черзі — Дніпропетровський.

Зважаючи на те, що основний контингент читачів «Філософської думки» — викладачі кафедр філософії та наукового комунізму вузів республіки, редакція завжди прагнула підтримувати з ними контакти, як безпосередні, так і через журнал. Було розіслано спеціальні листи на адресу завідуючих цими кафедрами з переліком актуальних тем, що особливо потребують висвітлення. На жаль, зауважила Я. Б. Попова, це не дістало належного відгуку. Певними кроками у поживленні зв'язку з названою категорією читачів є такі зустрічі, як ця, а також публікація матеріалів під рубриками «Проблеми викладання філософії і наукового комунізму», «З досвіду методичної роботи кафедр філософії республіки». Звичайно, і тут потрібна певна програма щодо планування і організації статей. Редакція має надію, що з допомогою читачького і авторського активу विकристалізується тематика згаданих рубрик і буде знайдено цікаві форми її реалізації.

М. А. Шикута (старший викладач Стаханівського філіалу Комуністського гірничо-металургійного інституту), який передплачує журнал «Філософська думка» з його першого номера, особливо відзначив публікації, що стосуються нових філософських розробок у республіці, зокрема — зі світоглядних проблем матеріалістичної діалектики. Але його не задовольняє замала, як він вважає, кількість матеріалів з історії філософії, з критики світоглядних і методологічних основ буржуазної ідеології. Крім того, на його думку, рубрика «Проблеми викладання філософії і наукового комунізму» поки що не багата на публікації, недостатньо методичних розробок, в чому певною мірою звинити також і ІПК, його викладачі і слухачі. Важливо звернути увагу на питання, пов'язані з виробленням лекторської майстерності, вдосконаленням її методів, з умінням надавати письмовому викладові

своїх думок яскравості та дохідливості. Адже у вузі здебільшого навчають як читати (першоджерела, різноманітну фахову літературу) і не навчають як писати. З тих публікацій, які справили на нього особливий вплив, навіть зумовили переорієнтацію у розумінні багатьох світоглядних проблем, М. А. Шинкута виділив статті С. Б. Кримського, а також відзначив як цікаві і змістовні виступи на сторінках журналу М. В. Поповича і В. О. Звіглянича.

Ю. В. Джулай (асистент КДУ) висловив свої побажання щодо збагачення рубрики «Методологія наукового пізнання». Вони стосуються конкретизації критики ідей і напрямів сучасної буржуазної філософії. Потрібно, гадає він, не тільки побіжно вдаватися до їх критичного аналізу, у зв'язку з розробленням тих чи тих категорій марксистсько-ленінської філософії, а розглядати окремо, надавши виразнішої класової спрямованості розвінчання новітніх спроб буржуазних філософів створити альтернативні ідеологічні доктрини, націлені проти марксистсько-ленінських уявлень про світ, культуру, людину.

М. А. Рижко (старший викладач Ужгородського держуніверситету) відзначив, що за ті 10 років, протягом яких він передплачує журнал, багато з прочитаного стало для нього серйозною підмогою як у викладацькій, так і в науковій роботі. З публікацій останнього часу він виділив статті І. В. Бойченка і Г. І. Горак, а також ті, що увійшли до «одеського» номера. Масштабність розробок, висока якість підготовки матеріалів забезпечили «Філософській думці» високий авторитет у читачів, зробили її трибуною не тільки Інституту філософії АН УРСР, а й суспільствознавців усієї республіки, підкреслив М. А. Рижко. Йому до вподоби і ті публікації, які безпосередньо стосуються проблем викладання суспільствознавчих дисциплін, і прагнення журналу розширити «географію» статей за рахунок залучення провідних спеціалістів з Москви, Ленінграда й інших наукових центрів нашої країни, а також з братніх країн соціалізму — НРБ, НДР та ін.

Л. С. Шапо (старший викладач Одеського інституту холодноїної промисловості) нагадала, що номер журналу, присвячений результатам досліджень в Одеському регіоні, — не перший. Такі випуски стали традиційними і дають змогу філософській громадськості знайомитися із своєрідними

звітами філософів, що працюють у різних містах республіки. Від імені тих, чії статті ввійшли до названого регіонального номеру, Л. С. Шапо подякувала редакції за серйозну роботу над матеріалами. Досвідчені редактори, сказала вона, подали нам велику допомогу, багато чого нас навчили.

В. А. Товстолуг (доцент кафедри філософії і політекономії Макіївського інженерно-будівельного інституту) висловив конструктивні пропозиції щодо публікацій на допомогу викладачам суспільних наук. По-перше, треба рекомендувати авторам орієнтуватися на сучасні форми і методи вузівського навчання, особливо на проблемний метод, його логіко-пізнавальну, психолого-педагогічну основу. По-друге, під рубрикою «З досвіду методичної роботи кафедр філософії республіки» докладніше висвітлювати позитивний досвід розробки і застосування новітніх засобів лекційних і семінарських занять, навчально-методичних карт, а також формування навчально-методичних комплексів дисциплін. По-третє, один чи два рази на рік вмішувати інформацію кафедри методики викладання суспільних наук ІПК при КДУ про нові методичні посібники, які тут видаються (в тому числі — і спільно з вузами республіки), з коротким викладом їхнього змісту.

В. О. Бойко (викладач кафедри філософії Львівського лісотехнічного інституту) підкреслила важливість самоосвіти, самовдосконалення для викладачів. У цій справі філософський республіканський журнал може стати одним з «органів управління», систематично публікуючи методичні матеріали, допомагаючи викладачам долати розрив між рівнем викладання і рівнем наукових досліджень у галузі філософії. Велике значення має пропаганда активних методів навчання, всіляке сприяння тому, щоб викладачі успішно і в найкоротший строк змогли перебудувати свої лекції на основі проблемного методу. Є чимало питань, в яких журнал міг би подати їм практичну допомогу з тим, щоб успішніше розв'язувалися завдання, поставлені перед суспільствознавцями XXVI з'їздом КПРС і XXVI з'їздом Компартії України і наступними Пленумами ЦК КПРС і ЦК Компартії України.

Слухачі ІПК пропонували також посилити роботу редакції з авторами публікувати інформацію про наукові конференції і симпозіуми з філософських проблем, які мають відбутися у республіці і

в країні, обгрунтовували доцільність видання журналу «Філософська думка» двома мовами — українською і російською.

Представники редакції, з увагою вислухавши промовців, підтримали їхні пропозиції і спинилися на тих питаннях, які стосуються читачів журналу як його потенційних авторів. З цього погляду, зазначив В. О. Курганський (завідуючий відділом журналу), важливо було б почути менше компліментарних висловів і більше конкретних зауважень, а також міркування про плани і завдання викладачів щодо підтримки республіканського філософського органу. Адже вони у своїй практиці стикаються з багатьма реальними, життєвими проблемами і могли б надіслати до редакції заявки на їх висвітлення. Цей жанр у нас ще не розвинутий. Крім того, методика викладання вдосконалюється, набуває нових, сучасних форм саме на кафедрах і дістає апробацію, трансформується в ІПК. Насамперед представникам вузівської науки належить її пропагувати, провадити дискусії, узагальнювати позитивний досвід, давати огляд думок на сторінках преси. Що стосується критики сучасної буржуазної філософії, то вона справді має здійснюватися наступальніше, у контрпропагандистському ключі, але обов'язково на теоретичному рівні, не збиваючись на пропагандистські штампи.

Ю. А. Іщенко (завідуючий відділом журналу «Філософська думка») розповів про ті труднощі, які постають у зв'язку з підготовкою публікацій з наукового комунізму. Відкрито рубрику «Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму», отже, вона має бути забезпечена високоякісними статтями, які містять глибоку теоретичну розробку відповідних питань. Поки що їх замало, а більшість із тих, що надходять, хибують на емпіризм, не мають «виходу» на реальні проблеми розвинутого соціалізму. Особливо потрібні матеріали, в яких відображувалися б результати досліджень у таких напрямках: проблема суперечностей у суспільстві розвинутого соціалізму; розв'язання всього комплексу завдань формування нової людини; вивчення механізмів удосконалення системи суспільних відносин в умовах розвинутого соціалізму, передусім системи розподільчих відносин, проблеми соціального передбачення тощо.

В. О. Звіглянич (завідуючий відділом журналу «Філософська думка») спинився на тому, що утруднює роботу над

багатьма статтями з діалектичного матеріалізму та методології наукового пізнання. По-перше, це нечітке формулювання проблеми, яке часто-густо навіть спричинює невідповідність назви матеріалу його змістові. По-друге, багатослівність, що її припускаються деякі автори замість доказового, строго логічного обгрунтування своєї думки. Тільки стрункий виклад аргументів здатен «висікати іскри» істини. По-третє, відсутність належних висновків. Цей момент особливо потрібно враховувати авторам, які тільки-но вдаються до «проби пера». Адже розгляд певної наукової проблеми — не «комета», він повинен виводити на перспективні цілі.

Ю. Д. Прилюк (виконуючий обов'язки заступника головного редактора журналу) запропонував у майбутньому організовувати такі зустрічі, як іншішня, у вересні і лютому, коли слухачі ІПК збираються на навчання, і провадити їх у редакції, так би мовити, з рукописами в руках. Тоді обговорення буде конкретнішим, а зауваження — наочнішими. Крім того, слід запрошувати більше представників естетики, етики, спеціалістів з проблем критики антикомунізму. Активізувати участь останніх у журнальних публікаціях особливо важливо, оскільки редакція не дістала ще жодного рукопису, присвяченого названій проблематиці, з таких областей, як Ворошиловградська, Сумська, Хмельницька, Волинська, Вінницька, Чернігівська та ін. Тим часом журнал потребує статей, що викривають український буржуазний націоналізм, сіонізм, матеріалів з питань війни і миру. Ю. Д. Прилюк розкрив також характерні недоліки «викладацьких» статей. Це — отожднення наукової теми з відповідними місцями підручника, зведення будь-якого питання до викладу суми «готових» висновків, «засистематизованість» його, коли рух думки замінюється схематичним переліком: «по-перше...», «по-друге...» та ін. Авторам потрібно зважати на специфіку журнальної публікації, дбати про новизну й актуальність «підслуханих у життя» проблем, не випускати з уваги їхньої перспективні.

М. Л. Злотіна від імені присутніх подякувала редакції журналу «Філософська думка» за організацію зустрічі і побажала їй творчих успіхів, примноження читачької аудиторії, дальшого зростання популярності науково-теоретичного журналу філософів і соціологів Радянської України.

Л. Г. МАЛИШЕВСЬКА

ДІАЛЕКТИКА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО В ДУХОВНОМУ СВІТІ РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ

В умовах зрілого соціалізму в багатонаціональній країні Рад питання вдосконалення відносин між націями мають неперехідне значення. Вони обговорювались на Всесоюзній науково-практичній конференції «Діалектика національного та інтернаціонального в духовному світі радянської людини», організованій Науковою радою з національних проблем при Секції суспільних наук Президії АН СРСР. Конференція відбулась у грудні минулого року в Баку. Серед її учасників були партійні, радянські, профспілкові і комсомольські працівники, філософи, соціологи, історики, психологи, економісти, лінгвісти та етнографи з усіх союзних і шести автономних республік нашої країни. Таке співробітництво теоретиків і практичних працівників визначило комплексний підхід до розгляду науково-теоретичних проблем національних відносин і дозволило виробити вагомі практичні рекомендації для вдосконалення патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих, обґрунтувати нові форми ідеологічної роботи в зазначеній галузі.

Завдання конференції були викладені у вступному слові голови Наукової ради з національних проблем академіка Ю. В. Бромлея (Москва). Серед вузлових проблем, винесених на пленарні та секційні обговорення, він виділив загальнотеоретичні і методологічні аспекти вивчення особи в системі національних відносин, питання інтернаціоналістського виховання молоді, етносоціологічного та етнопсихологічного дослідження особи, розвитку інтернаціональних зв'язків в духовній культурі радянського народу. Всього на пленарних та секційних засіданнях було прослухано понад 100 доповідей та повідомлень.

З великою доповіддю, присвяченою комплексному підходові до вивчення діалектики інтернаціональних та національних зв'язків і відносин в духовному світі людини, виступив перший секретар ЦК Компартії Азербайджану товариш К. М. Багіров. Цей підхід, відзначив він, покликаний забезпечити дослідження всієї системи національних відносин у найширшому діапазоні: від міжреспубліканського рівня — до міжособового спілкування, від сфери економіки — до психології, від плануван-

ня й прогнозу — до практичної реалізації наукових рекомендацій.

Вузловим питанням теорії і практики розвитку духовного світу людини, співвідношенню національного й інтернаціонального в свідомості й способі життя радянських людей був присвячений виступ віцепрезидента АН СРСР академіка П. М. Федосеева. Взаємна повага і довіря, справжній інтернаціоналізм панують у відносинах представників різних національностей, що, як підкреслив доповідач, становить невід'ємну рису соціалістичного способу життя.

Інтернаціональне й національне в культурі, способі життя чи в свідомості радянських людей — це не два особливі, відокремлені начала. Національне втілюється в інтернаціональному, а інтернаціональне виявляється в житті кожної соціалістичної нації і народності.

У розвинутому соціалістичному суспільстві із зміцненням його соціальної єдності посилюються процеси інтернаціоналізації суспільного життя, відбувається процес дальшого зближення радянських націй і народностей. Разом з тим прискорюються процеси всебічного розвитку соціалістичних націй, створюються всі необхідні умови для повного розвитку національного. При цьому всебічний розквіт націй на основі ленинської національної політики веде не до відособлення, а до дедалі тіснішого їх єднання. Така діалектика національних та інтернаціональних відносин за умов розвинутого соціалізму.

Звичайно, не можна не врахувати, підкреслювалось у виступах Е. А. Баграмова, І. Г. Грошева (Москва) та К. Х. Ханазарова (Ташкент), що пережитки досоціалістичних укладів у свідомості й способі життя нерідко виявляються в національній обмеженості, в забобнах та упередженості. Ці негативні прояви намагаються всіляко роздмухувати буржуазні ідеологічні диверсанти. Нині особливо актуальним, наголошували доповідачі, стає завдання посилювати пропаганду фундаментальних цінностей та історичних досягнень соціалізму у розв'язанні національного питання, поглибити теоретичні узагальнення історичного досвіду здійснення ленинської політики миру й дружби

між народами, принципів міжнародної солідарності трудящих, мирного співіснування держав з різним суспільним устроєм.

Шляхи і методи посилення дієвості контрпропаганди в галузі національних відносин, підвищення рівня досліджень проблеми діалектики національного й інтернаціонального висвітлювались у виступах А. Ф. Дашдамірова (Баку), С. С. Хромова, М. С. Джунусова та Л. М. Дробіжевої (Москва), І. К. Апіне (Рига), А. В. Орлова та А. А. Шевченка (Київ), у заключному виступі Ю. В. Бромля.

Учасники конференції відзначили, що на сучасному етапі розвитку суспільствознавства важливим завданням є вже не просто забезпечення певного теоретичного рівня наукових досліджень, досягнення високої культури наукового мислення при розробці проблем вдосконалення національних

відносин. Потрібна яскрава пропаганда інтернаціонального характеру нашого життя. Усе це сприятиме більш ефективному впливу національних та інтернаціональних факторів на вдосконалення особи. Завдання полягає і в тому, щоб, посилюючи виховний вплив ідей і принципів радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, всіляко підвищувати трудову та політичну активність радянських людей, ширше розгортати і правильно спрямовувати соціальну творчість трудящих.

Конференцією прийняті рекомендації щодо підвищення ефективності наукових досліджень у галузі національних відносин, наближення наукових розробок до потреб соціальної практики, поліпшення ідейної, політико-виховної роботи, організації контрпропаганди.

А. П. ПОНОМАРЬОВ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСКАЄ У СВІТ КНИГУ:

БУЛАТОВ М. А. ДИАЛЕКТИКА И КУЛЬТУРА.— 12 п. л.— 2 руб. 10 коп.

У монографії розкриваються принципові риси взаємозв'язку філософії і культури. На основі принципів діалектичного і історичного матеріалізму досліджується одна з найзагальніших закономірностей нової філософії — переорієнтація філософської свідомості з вивчення природи на вивчення культури, вплив цієї закономірності на розвиток законів і категорій діалектики. Особлива увага приділяється в цьому зв'язку класичній німецькій філософії. Показується, що з виникненням марксизму культурно-історичний аналіз законів і категорій діалектики перейшов на якісно новий ступінь.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, пропагандистів.

Попередні замовлення приймають магазини книготоргів, споживчої кооперації, «Книга — поштою» і «Академкнига».

Просимо користуватися послугами магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою, а також магазинів — опорних пунктів видавництва: «Будинку книги» (340048 Донецьк 48, вул. Артема, 147 а); «Книжкового світу» (310003 Харків 3, пл. Радянської України, 2/2).

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АВТОМАТИЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ

Сучасний етап розвитку соціалістичної економіки характеризується складною структурою взаємозв'язків між учасниками матеріального виробництва і споживачами, систематичним збільшенням обсягу інформаційно-обчислювальних робіт, пов'язаних з управлінням суспільним виробництвом, науковими дослідженнями, проектними розрахунками та ін. Спеціалісти визначають, що в масштабі країни в сучасних умовах щомісяця обробляється інформація обсягом 10^{10} документарядків, або понад 1200 млрд. байт. Тому однією з найважливіших підом удосконалення управління нині є розширення використання засобів обчислювальної техніки і раціоналізація організаційних форм її експлуатації.

Відомо, що головний принцип використання ЕОМ — це створення нової технології управління, нових форм і методів підготовки управлінських рішень на основі багатого арсеналу економіко-математичних методів.

Помилки припускаються ті проектувальники автоматизованих систем управління (АСУ), які намагаються просто перекласти на машинні певні форми управлінської праці. Технологія управління, заснована на інтенсивному використанні потенційних можливостей ЕОМ, відкриває нові горизонти в справі інтеграції науки і практики управління, в широкому впровадженні у вироблення управлінських рішень досягнень усіх галузей сучасної науки.

Найдосконалішою формою використання комп'ютерів є розвиток АСУ. Він залежить від розв'язання складного комплексу проблем, серед яких істотно місце посідають проблеми соціально-психологічного характеру. Це визначається тією обставиною, що АСУ за своїм змістом — людино-машинна система. Такі системи пов'язані з функціонуванням діючих систем управління, потребують створення нової інтегрованої системи управління на основі широкого впровадження автоматизованих інформаційно-довідкових систем, банків даних і діалогової технології вироблення управлінських рішень.

Цим складним проблемам присвячена монографія, підготовлена колективом співробітників Інституту філософії АН УРСР за участю спеціалістів інших установ*. Вона є продовженням і розвитком раніше

здійснених досліджень, відображених у монографії «Соціальні проблеми АСУ»¹.

Рецензована праця має вступ і тринадцять розділів, у яких послідовно розкриваються методологічні проблеми соціального управління в умовах функціонування АСУ, взаємозв'язок і взаємодія техніко-організаційних і соціальних функцій управління. Вона розрахована на широке коло читачів і привертає до себе увагу системним підходом до основних питань проектування, впровадження, функціонування і розвитку АСУ, докладним розглядом соціальних аспектів автоматизації управління.

Соціальні відносини, що складаються в діючих системах управління між спеціалістами різного профілю під час розроблення, впровадження і функціонування АСУ, величезно складні. Потрібне їх вивчення соціологами з метою вироблення рекомендацій щодо раціонального розподілу функцій між працівниками апарата управління в процесі використання ЕОМ. Істотною значення набуває тут виявлення реальних можливостей і соціального потенціалу суспільства в галузі впровадження ЕОМ для прогнозування темпів і масштабів розвитку АСУ.

Потрібно підкреслити, що читач дістає цікаву і змістовну книжку, присвячену актуальній проблемі. Виділяючи роль людини як основного елемента системи управління, автори пропонують ряд конструктивних підходів до розв'язання найважливіших питань у цій галузі, віднайдення шляхів і способів оптимізації процесів управління з урахуванням зміни соціально-професійного складу працівників, їхніх обов'язків і характеру праці.

Значне місце в рецензованій монографії посідають питання, які стосуються використання АСУ для розв'язання соціальних проблем у трудових колективах. У зв'язку з цим підкреслимо, що проектуючи АСУ і забезпечуючи їхнє функціонування, розраховують насамперед їхню економічну ефективність. З цієї проблеми є методика, написано посібники і монографії. Значно менше розглядалися питання щодо соціальної ефективності АСУ. Тому, безперечно, заслуговує на схвалення спроба авторів рецензованої книжки хоч якоюсь мірою ліквідувати цю прогалину. Зазначеній темі присвячено спеціальний розділ, де назване питання розкривається на прикладі аналізу

* Соціальное управление и АСУ / Ответ. ред. Грищенко К. К., Сакада Н. А. — Киев: Наук. думка, 1983. — 240 с.

¹ Социальные проблемы АСУ. — Киев, 1976. — 200 с.

десятьок діючих АСУ і особливо їхніх підсистем «Кадрри». Крім того, соціальну ефективність АСУ показано і на прикладі розв'язання задач з підвищення ефективності соціалістичного змагання, координації зусиль громадських організацій щодо розв'язання питань соціального характеру і врахування показників, які дозволяють соціологічним службам партійних комітетів і підприємств правильно оцінювати психологічний клімат колективу і розробляти рекомендації для піднесення соціальної і трудової активності трудящих. Автори рекомендують дванадцять напрямів комплексних заходів, що забезпечують підвищення економічної і соціальної ефективності АСУ (с. 135—141).

Важливим є визначення авторами АСУ як системного нововведення, призначеного для поступового усунення суперечності між безперервним збільшенням обсягу інформації і традиційними способами її збирання, аналізу, переробки і нагромадження. У зв'язку з цим докладно досліджується причини появи так званого психологічного бар'єра, який стримує розвиток АСУ. На основі обстеження діючих АСУ виявлено, що на стадії їх впровадження 53,3% співробітників висловились щодо них негативно через появу додаткового обсягу робіт (с. 194—197). Автори доходять висновку, що, хоча ніякої «висота» бар'єру дещо знизилась, він, однак, трансформується в нові форми, і тому дослідження проблеми треба продовжувати. За даними опитування 106-ти працівників АСУ тресту «Південзахід-трансбуд» виявлено, що одним із шляхів зниження психологічного бар'єру є повна поінформованість співробітників про зміст нововведення.

У монографії розкрито причини інформаційного «вибуху» і показано необхідність

індустріалізації управлінської праці. При цьому процес автоматизації управління розглядається з точки зору створення АСУ різного призначення (особливо тих, які використовуються для управління технологічними процесами) і визначається як складний діалектичний процес, де існують протилежні підходи і зіставлення. Боротьба протилежних підходів до створення і впровадження АСУ є причиною багатьох соціально-психологічних проблем, найнастійнішою серед яких виступає проблема визначення суперечностей і шляхів їх подолання в умовах широкого впровадження АСУ.

До числа позитивних рис рецензованої монографії слід також залічити аналіз досвіду автоматизації управління в НРБ. Автор розділу подає типологію інформаційного бар'єра, показує характер децентралізації зусиль над створенням АСУ і зумовлений цим імпорт великої кількості різноманітної техніки. Як один із засобів подолання труднощів у впровадженні АСУ розглядається створення Центральної бібліотеки програм.

Книжка не позбавлена і недоліків. Це — недостатній взаємозв'язок розділів, фрагментарність деяких із них. У монографії не в усіх випадках дано чіткі визначення термінів і понять. Досить неоднозначно трактується навіть соціальне управління, яке становить предмет її спеціального аналізу. Авторам належало б дати класифікацію видів управління і на цій основі чіткіше виділити галузь соціального управління.

Загалом же розглянуте монографічне дослідження становить істотний внесок в соціологію, сприяє розвиткові автоматизації управління і заслуговує на високу оцінку.

М. Г. ЧУМАЧЕНКО, академік АН УРСР

ПРИРОДА І ЛЮДИНА В ІДЕЙНІЙ СПАДЩИНІ М. Г. ХОЛОДНОГО

Творчий доробок М. Г. Холодного посідає вагомe місце в історії вітчизняного природознавства. Оригінальність відзначені й філософські погляди мислителя-натураліста, виражені ним у рецензованій книжці*. Докладному обговоренню піддані різні аспекти інтелектуальної діяльності людини в єдності її соціально-історичних і індивідуально-особистісних планів, вирішальне значення предметно-практичної діяльності у формуванні творчих здібностей людини; усебічно проаналізовано процес наукового пізнання, взаємодії науки і техніки, теорії і практики, наукової роботи; висвітлені гносеологічні корені ре-

лігії, теорії і історії мистецтв, відношення між наукою і мистецтвом та ін.

Розвиток наукових ідей в «Думках...» дано в його історичній наступності; автор зберіг і творчо переробив багато дещого з теоретичної спадщини Коперника, Дж. Бруно, Дарвіна, Менделєєва, Пастера, Павлова, Вернадського та ін. На цій основі ним розробляється програма космізації науки і дається історичне, логічне і природничонаукове обґрунтування ідеї антропокосмізму.

У самій структурі «Думок...» відображені уявлення Холодного про безкопечність космосу і невничерпність його пізнання.

«Головна цінність філософської спадщини і своєрідність світогляду Холодного, — відзначає у передмові до книжки К. М. Ситник, — полягає в тому, що, вирішуючи всі питання з позицій матеріа-

* *Холодный Н. Г. Мысли натуралиста о природе и человеке. Избр. труды / Под ред. К. М. Ситника. — Киев: Наук. думка, 1982. — 207 с.*

лізму, діалектики, він робить узагальнення, в основі яких лежать не філософські категорії, а поняття, ідеї природничих наук...— це по суті те «опредметнення» діалектики, повернення зі сфери чистого мислення у сферу предметної дійсності, наповнення конкретним природничонауковим змістом, про який писали ще К. Маркс і Ф. Енгельс, і яке досі становить головне завдання філософії природознавства» (с. 17).

Центральна проблема, поставлена Холодним, полягала у з'ясуванні суті антропокосмічної теорії, історії її формування, різних зв'язків з основними тенденціями природничонаукової і суспільної думки. «В антропокосмізмі на сучасному етапі його розвитку,— лише Холодний,— найістотніше — спроба переглянути питання про місце людини в природі і про відношення її з космосом на основі природничонаукових знань нашого часу і філософії діалектичного матеріалізму (с. 194). В антропологічному пізнанні природи поєднуються дві теорії: біологічна і соціальна, причому магістральний напрям у науковому пізнанні космосу визначається свідомою практичною діяльністю людини. В цьому плані «природа» вживається автором як синонім Всесвіту, космосу і включає до себе як людину, так і все, створене її працею на Землі,— антропосферу.

Погляди автора на місце і роль людини в природі, в космосі, її багатогранні зв'язки з космосом, перетворення і поліпшення антропосфери є плідними. Проблема відношення суспільства і природи, космосу набула в ХХ ст. глобального характеру. Як підкреслює Холодний, це зумовлено насамперед тим, що діяльність людини в біосфері становить сильний ендогенний фактор (с. 143), а плідна розробка проблеми «людина — космос — антропосфера — суспільство» неможлива без аналізу соціального і біологічного.

Висвітленню цієї проблеми присвячений другий розділ рецензованої праці «Антропоцентризм і антропокосмізм». Як основна ідея висувається думка про нерозривний зв'язок еволюції людини і її пізнання з еволюцією природи, вклучення людського світу в закономірності світового цілого. Виходячи з цього принципного положення, автор книжки прагне до його конкретизації, виявляючи специфічні форми соціального і біологічного в історичному і індивідуальному розвитку інтелекту людини, в прогресі наукового пізнання та ін. Холодний дає глибокий і всебічний аналіз наукового пізнання. Теорію науки він розглядає як галузь інтелектуальної творчості, відзначаючи, що соціальні чинники науково-технічного прогресу мають значення для постановки питань і визначення перспектив розвитку наукової думки (с. 157).

Дослідження і оволодіння природою (космосом) дає нам право, підкреслює ав-

тор, говорити про історичну еволюцію інтелекту людства, що наближається до найповнішого пізнання Всесвіту.

У праці дано аргументовану критику методологічної неспроможності й наукової безперспективності буржуазних концепцій антропоцентризму, показано зв'язок різних форм антропоцентризму з буржуазними концепціями, які в умовах відчужених форм соціальності обертаються націоналістичними перекрученнями (с. 176).

Критика антропоцентризму, фідеїзму, телеології ґрунтується на діалектико-матеріалістичному методі дослідження, з якого виходить автор у своєму аналізі наукових і філософських ідей. «Філософська система Холодного,— підкреслює К. М. Ситник,— відрізняється надзвичайною внутрішньою стрункністю і логічною несуперечливістю. В ній вільно «вкладаються» різні суспільні явища, і чимало конкретних історичних фактів легко пояснюються. З цього погляду дуже цікава запропонована Холодним інтерпретація релігії, моралі, мистецтва, науки (с. 19). Так, торкаючись проблеми генезису інтелекту людини в контексті природних закономірностей, він відзначає, що прогресуюче посилення інтелекту поєднується з розвитком соціальних заборон, що накладаються на інстинкти, зумовлені біологічними інстинктами форми людської поведінки. «Подолання атавістичних пережитків епохи варварства у свідомості людини,— підкреслює автор,—...не прийдуть самі собою, не можуть бути досягнуті без боротьби і зусиль. Цей процес облагороджування і дальшого «олюднення» внутрішньої природи людини може успішно відбуватися тільки за участі того... фактора, на величезне значення якого в еволюції людини вказував уже Ф. Енгельс. Цей фактор — праця» (с. 204).

Глибокі думки Холодного про еволюцію природи, космосу, людини значною мірою виникли під впливом листування з В. І. Вернадським і його досвіду узагальнення еволюції нашої планети як єдиного космічного, геологічного, біологічного й антропогенного процесу. Про це свідчать назви праць Холодного: «Думки дарвініста про природу і людину» (1944), «Думки натураліста про природу і людину» (1947, 1982) і посмертні праці В. І. Вернадського «Жива речовина» (1970) і «Міркування натураліста» (1977). У розвитку багатьох роздумів про еволюцію природи дослідження Вернадського і Холодного здійснювалися синхронно. Холодний як разом з Вернадським, так і незалежно від нього, заклав основу для нових напрямів у дослідженні природи. Оригінальні праці Холодного співзвучні сучасним науково-філософським розвідкам і виводять природничонаукові дослідження на нові шляхи творчого пошуку.

Г. В. ПОРУЦЬКИЙ

СВІТОГЛЯД А. ЕЙНШТЕЙНА

І ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ТЕОРІЇ ВІДНОСНОСТІ

Вивчення філософських основ теорії відносності перебуває в центрі уваги філософів та природознавців.

Певні успіхи радянських і зарубіжних філософів і істориків науки у вивченні гносеологічних, методологічних та світоглядних проблем класичної та квантово-релятивістської фізики, потребують розкриття загальних філософських засад теорії відносності. Цьому питанню присвячена монографія*. Концепція автора ґрунтується на розкритті оригінальних праць А. Ейнштейна у контексті широких філософсько-методологічних узагальнень.

Д. П. Грибанов відзначає свідому орієнтацію А. Ейнштейна на залучення філософського знання до конкретнаукowego дослідження, критичного перегляду фундаментальних основоположень класичної фізики. У книзі висвітлюється ейнштейнівська критика метафізики і механіцизму в природознавстві. Відзначається загальний вплив на формування філософських поглядів Ейнштейна праць Коперника, давньогрецьких атомістів, видатних учених-природознавців XVII—XVIII ст.

Розглядаючи значення трьох визначних природничонаукових відкриттів першої половини XIX ст. для утвердження ідей діалектики, автор показує відношення Ейнштейна до закону збереження та перетворення енергії. При цьому підкреслюється, що відношення Ейнштейна до механіцизму загалом збігається з оцінкою останнього класиками марксизму-ленінізму. В цьому пункті А. Ейнштейн, як відомо, в цілому стояв на матеріалістичних позиціях і правильно вбачав мету наукового дослідження у вивченні зв'язків між речами об'єктивного світу. Вчений, підкреслює Д. П. Грибанов, вказував, що відчуття самі по собі не тотожні змісту понять, а виступають вихідним матеріалом для утворення понятійного апарата науки.

З цього випливало послідовно-матеріалістичне розв'язання питання про походження математики, математичних понять як результатів переробки інформації про зовнішній світ, даний нам через відчуття (с. 64). Показано гостро негативне ставлення Ейнштейна до агностицизму.

На думку автора, діалектичність філософського світогляду Ейнштейна полягає у визнанні зв'язку, закономірності мате-

ріалістичного світу; наголошенні на спадкоємності фізичних теорій; тлумаченні диференціації знання як прогресивного явища, що сприяє глибшому проникненню у сутність досліджуваних процесів; розумінні взаємозв'язку теоретичного і емпіричного знання в науковому дослідженні.

Розглядаючи соціально-політичні погляди Ейнштейна, автор робить висновок, що його світогляд «був критичним щодо релігій капіталістичного суспільства, безперспективність якого він частково розумів... Ейнштейн був гуманістом, але не зрозумів до кінця, що запропоновані ним перетворення суспільної системи капіталізму з метою досягнення соціальної рівності, забезпечення політичних свобод, гармонійного розвитку особи та ін. не можуть бути здійснені...» (с. 97).

Два останні розділи монографії присвячені з'ясуванню природничонаукових і філософських передумов генезису теорії відносності і її зв'язку з філософією. Головна увага звертається на зв'язок історико-наукового і філософського аналізу передумов теорії відносності з еволюцією уявлень про матерію, а не лише форми її існування, як звичайно робить більшість авторів. Зміна фізичних уявлень стаєся тоді, коли була відкрита польова форма існування матерії». Д. П. Грибанов підкреслює, що фізика сприяла розвитку філософської категорії матерії обґрунтуванню ідей про існування поля як специфічної реальності поряд з речовиною, а також зробленими фізичними відкриттями кінця XIX ст., які також не погоджувалися з метафізичним розумінням матерії.

Достатньо уваги в рецензованій книжці приділено аналізу зв'язку фізичних уявлень про час, простір, рух з філософськими. Аргументовано доводиться, що в матеріалістичній філософії були вироблені такі уявлення про атрибути матерії, які випередили досягнення природознавства.

В заключній частині цієї праці проаналізовано формування основних ідей спеціальної та загальної теорії відносності. У фізиці постійно відбувається процес переоцінювання понять, принципів, уточнюються межі їх застосування та ступенів загальності.

Незважаючи на деякі дискусійні моменти і хиби, загалом монографія Д. П. Грибанова є ґрунтовним дослідженням складних філософських проблем сучасного природознавства.

В. М. ВАНДИШЕВ, В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ

* Грибанов Д. П. Философские основания теории относительности.— М.: Наука, 1982.— 220 с.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОЦІННОГО ПРОЦЕСУ

Специфіка соціального пізнання великою мірою визначається наявністю в ньому ціннісного аспекту, пов'язаного з оцінкою явищ суспільного життя. Це зумовлює актуальність аналізу оцінного процесу, його конкретних форм і механізмів.

Серед наукових праць, які збагачують наше розуміння суті і особливостей зазначеного суспільного явища, привертає увагу книга відомого словацького філософа Володимира Брожника*.

В. Брожник тлумачить оцінний процес як особливу форму відображення дійсності. Вихідний пункт його дослідження — марксистська теза про суспільне буття як процес і результат практичної діяльності людини. В ході такої діяльності об'єкти, як в природному, так і в перетвореному людською працею вигляді, включаються в соціальні функціональні зв'язки і відношення, набувають суспільного значення, перетворюються на елементи суспільного буття. Предметна дійсність наповнюється людським змістом, отже, стає об'єктом ціннісного відношення.

Виходячи з цієї ідеї, словацький філософ розвиває оригінальну і досить переконливу концепцію цінності. Використовуючи Марксову теорію вартості як методологічний орієнтир свого дослідження, він показує, що практична функція предмета (зміст його суспільного буття) є цінністю лише потенціально і не має значення поза своєю реалізацією. Тільки в процесі реалізації, освоєння суспільного значення предмета вона виступає як конкретна цінність, поєднується з потребами суб'єкта, набуває відповідної суб'єктивної форми (с. 42). Об'єктивну можливість використання речі, предмета як цінності, що випливає з її функції в системі суспільної практики, В. Брожник, за аналогією з Марксовою характеристикою суспільного буття речей як «вартісної предметності» (Wertgegenständlichkeit), що відрізняється від власне вартості (Wert) як форми свого вияву, називає «ціннісною предметністю». Як цінність остання виступає лише на основі акту оцінки. Ціннісна предметність, зазначає дослідник, це «не якість, а реляційний, зумовлений системною відносини стан об'єкта в контексті суспільної практики» (с. 204). Зазначений стан об'єкта, як бачимо, не впливає безпосередньо з його природних властивостей і якостей, структурних, морфологічних та інших іманентних характеристик, визначається конкретно-історичними умовами і змінюється разом з ними. «Елементи дійсності, які стали суспільним буттям людини, постійно нарощують або втрачають свою ціннісну предметність мірою того, як вони змінюють свою позицію в полі практичних взаємозв'язків людини, у прямій залежності від того, як людина розвиває це поле життєвих зв'яз-

ків своєю практичною діяльністю» (с. 52).

Послідовно з'ясовуючи відмінності між ціннісною предметністю речей і цінністю як конкретною формою освоєння цієї предметності суб'єктом, автор простежує процес індивідуалізації першої з них, що має об'єктивну суспільну природу і залежить від класової, групової та індивідуальної позиції суб'єкта, його інтересів і потреб. Водночас об'єктивна соціальна диференціація суб'єктів зумовлює те, що один і той самий об'єкт може набувати неоднакової цінності для них (с. 54).

За В. Брожником, відношення «суб'єкт — об'єкт» має два самостійні аспекти: пізнавальний та оцінний. При цьому предмет і процес пізнання відрізняються від предмета і процесу оцінки, а суб'єкт оцінки є специфічною стороною практичного суб'єкта. Звичайно, і оцінна предметність речей теж може виступати об'єктом пізнання, в ході якого у свідомості людини відбувається відображення конкретних функцій суспільного об'єкта. Цей процес автор називає ідентифікацією ціннісної предметності. Водночас пізнання соціальних функцій предмета, його місця і ролі в суспільній практиці (ідентифікація ціннісної предметності) ще не дає, як вважає словацький філософ, відповіді на питання про їхній стан та значення для даного суб'єкта в цілеспрямованій практичній діяльності останнього. Цінність предмета має бути вимірена, зіставлена з певним ціннісним стандартом або ціннісним еквівалентом. Акт оцінки і є порівнянням ідентифікованої ціннісної предметності з нашими суб'єктивними поглядами й уявленнями про цінне. Останнє в процесі оцінки править за критерій, мірило, своєрідну норму того, що вважається належним (див. с. 65). У процесі пізнання його суб'єкт прагне абстрагуватися від своєї заінтересованості, а суб'єкт оцінки, навпаки, що заінтересованість прагне утвердити, виявляючи в акті оцінки власні потреби та інтереси. І якщо в процесі пізнання суб'єкт пізнає об'єктивну реальність як таку, то в процесі оцінки він усвідомлює, чим ця реальність є для нього, якою мірою й яким чином вона може бути використана для задоволення його потреб та інтересів. Завдяки пізнанню суб'єкт розвиває свою свідомість, завдяки оцінюванню — поглиблює передусім свою самосвідомість. «Якщо знання як факт свідомості є суб'єктивним відображенням об'єкта, то оцінне судження як факт свідомості відображує ситуацію в якій перебуває суб'єкт як суспільна істота», — слушно підкреслює вчений (с. 68). Пізнання й оцінка — дві сторони свідомого відображення об'єктивної дійсності.

Як вже зазначалося, ціннісна предметність стає цінністю в результаті її зіставлення з ціннісними еквівалентами, тобто з уявленнями людей про бажаний стан дійсності, про красу, добро, корисність тощо. В. Брожник вважає, що правильні-

* Брожник В. Марксистская теория оценки. — М.: Прогресс, 1982. — 257 с.

ше називати ці уявлення про цінне нормами, і доводити хибність поширеного в науковій літературі підходу до норми як імперативного вияву цінності, правила поведінки, спрямованого на її реалізацію.

Однією з найцікавіших знахідок словацького філософа є положення про складний і динамічний характер структури ціннісних уявлень суб'єкта, його «внутрішньої суб'єктивної ціннісної системи». Автор пропонує розглядати останню як своєрідну сітку, горизонтальну основу якої становлять інтереси, пов'язані з окремими ролями людини, а вертикальну — окремі групи поглядів: етичних, естетичних, політичних, правових тощо (с. 148). Такий підхід, безперечно, істотно допомагає уточнити конкретний механізм оцінки, вводить її у поле уваги дослідників той факт, що в ході практичної діяльності суб'єкта, в процесі оцінки залежно від ситуації актуалізуються різні точки перетину ціннісної сітки, внаслідок чого один і той же суб'єкт оцінює одну і ту ж ціннісну предметність в різний час і за різних умов неоднаково, використовуючи ті чи ті типи оцінок.

Низка тонких спостережень міститься і в тому розділі книги, де розкривається співвідношення значення і цінності, з'ясується своєрідність цих понять як у генетичному, так і у функціональному аспектах (с. 159—184). Автор спіняється також на проблемі типологізації цінностей, характеризує різні типології з погляду їхніх переваг і недоліків, можливості практичного застосування. Він висловлює думку про те, що суб'єктивна ієрархія цінностей не повинна суперечити об'єктивній ієрархії самої ціннісної предметності, але водночас і не повинна виступати як пасивне відображення останньої, оскільки вона є інструментом здійснення ціннісних проєктів суб'єкта (с. 201).

В останньому розділі дослідник формулює і докладно обгрунтовує одну з центральних ідей своєї праці — ідею ціннісної предметності як способу існування людини (див. с. 228). Він показує, що своєю ціннісною предметністю речі і дії створюють специфічно людське середовище, потрібне для соціального існування людини не меншою мірою, ніж відповідні екологічні умови для її біологічного життя. В. Брожик розкриває це положення на прикладі такого загальновідомого поняття, як «батьківщина». Він показує його своєрідно предметний характер: «олюднюють» в процесі практичної діяльності предмети і явища свого оточення, наділяючи їх значенням, людина нерозривно пов'язує себе з усім життєвим середовищем і цей зв'язок відображується саме в понятті «батьківщина». «Батьківщина, — пише дослідник, — це певна єдність людини і середовища, єдність, якій людина надає ціннісного змісту і значення» (с. 233).

Загалом словацький учений створив цілісну і достатньо аргументовану концепцію оцінного процесу, що ґрунтується на принципах марксистсько-ленінської методології соціального пізнання. Рецензована книжка істотно поглиблює наші теоретич-

ні уявлення про сферу ціннісних явищ, сприяє з'ясуванню їх складного, суперечливого характеру. Окремі висновки автора мають методологічне значення для емпіричних соціологічних досліджень. Це стосується, зокрема, тези про незбіг суб'єктивної ціннісної системи суб'єкта і його об'єктивного ціннісного середовища, інакше кажучи, того, що суб'єкт вважає цінним, і того, що він насправді використовує як цінність.

Певна річ, у реалізації окремих теоретичних позицій далися взаки складність і неввиченість питань, що їх порушив і розв'язує автор. Так, наприклад, глибокого узагальнення потребує твердження, згідно з яким протилежне соціальне становище суб'єктів зумовлює те, що один й той самий об'єкт має у практиці кожного з них різну ціннісну предметність. На наш погляд, для визначення істинної оцінки недостатньо виходити тільки із специфічного місця суб'єкта в соціальній практиці. Тут, мабуть, слід узяти ширшу точку відліку: об'єктивні потреби і тенденції суспільного прогресу. Тоді істинними виявляються оцінки з позиції прогресивних соціальних суб'єктів (класів, соціальних груп).

Дискусійним видається психологічне тлумачення інтересу, введене в контекст філософсько-соціологічного аналізу, розуміння його лише як зосередженості свідомості суб'єкта на предметі, як позитивного ставлення до об'єкта чи певної діяльності, яким віддається перевага (с. 99). За такої інтерпретації інтерес виступає як результат оцінки, а не як її передумова, детермінанта вибору ціннісного еквівалента. На наш погляд, аспекти даного дослідження більше відповідає розуміння інтересу як об'єктивної категорії, що відображує потреби і завдання суб'єкта діяльності.

У книзі недостатньо повно розглянуто важливе питання щодо генезису уявлень про цінність. Автор обмежується зауваженням, що останні виникають в результаті синтезу попереднього ціннісного досвіду людей. Проте синтез ціннісного досвіду може й не вказувати чітко на наявність у ціннісній свідомості тих визначень соціального світу, які належать до сфери того, що має бути, передбачають майбутній стан, тенденції розвитку суспільних відносин. На наш погляд, формування і розвитку ціннісних уявлень пов'язані із здатністю суспільної свідомості не тільки акумулювати і узагальнювати минулий і наявний досвід людей, а й передбачати шляхи і перспективи дальшого соціального розвитку.

Зазначені суперечливі моменти, певна річ, не применшують значення зробленого автором. Книга відзначається оригінальністю постановки і розв'язання проблем, високою філософсько-соціологічною культурою і, гадаємо, приверне увагу суспільствознавців, пропагандистів, студентів, усіх, хто цікавиться питаннями соціального пізнання.

В. С. БАКИРОВ, А. О. РУЧКА

БОРИС ГРИГОРОВИЧ КУБЛАНОВ

4 березня 1984 року після тяжкої хвороби на 80-му році життя помер ветеран партії, член КПРС з 1932 року, учасник Великої Вітчизняної війни, відомий радянський філософ, доктор філософських наук, професор кафедри філософії Львівського державного університету ім. І. Я. Франка **Борис Григорович Кубланов**.

Народився Б. Г. Кубланов 28 лютого 1905 року в селі Розкішне, Златопольського району, Запорізької області, в сім'ї робітника. Трудову діяльність розпочав в 1919 році різноробочим. У 1927—1929 рр. перебував на службі в Червоній Армії. Після демобілізації працював в м. Харкові на паровозобудівному заводі ім. Комінтерну і заводі «Серп і Молот». У 1936 р. успішно закінчив філософське відділення Харківського держуніверситету, а в 1939-му — аспірантуру.

1940 року за рішенням партійних органів та Народного Комісаріату освіти УРСР Б. Г. Кубланова направлено на викладацьку роботу у Львівський держуніверситет, де він самовіддано трудився до останніх днів життя.

В липні 1941 р. Б. Г. Кубланов вступає добровольцем в Червону Армію, в лавах якої пройшов всю Велику Вітчизняну війну. Після демобілізації в 1947 р. повертається у Львівський держуніверситет ім. І. Я. Франка, де протягом 15 років очолює кафедру філософії, проводячи плідну навчальну, наукову та ідейно-виховну роботу і віддаючи всі свої сили, знання і досвід справі підготовки спеціалістів та комуністичного виховання студентської молоді.

В 1960 році Б. Г. Кубланов успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора філософських наук, а в 1961 році йому було присвоєно звання професора. Перу Б. Г. Кубланова належить понад 60 наукових праць, в тому числі ряд монографій з актуальних теоретико-методологічних питань марксистсько-ленінської естетики. Багато сил і енергії Б. Г. Кубланов віддав справі підготовки кандидатів і докторів наук, викладацьких кадрів, підвищення їх кваліфікації.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили заслуги Б. Г. Кубланова перед Батьківщиною. Він нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни II ступеня, «Знак пошани», багатьма медалями.

Світла пам'ять про Бориса Григоровича Кубланова, вірного сина Комуністичної партії, людину великої душі назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав, хто разом з ним працював.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

АНАТОЛІЙ ТАРАСОВИЧ НЕЛЕП

10 квітня 1984 р. після тяжкої хвороби на 62-му році життя помер проректор Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка, директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ, доктор філософських наук, професор **Анатолій Тарасович Нелеп**.

А. Т. Нелеп народився 14 березня 1923 р. в с. Патюти Козелецького району, Чернігівської області, в сім'ї робітника. Брав участь у Великій Вітчизняній війні з 1941 по 1945 р. Член КПРС з 1945 р.

Після закінчення філософського факультету Київського університету і аспірантури в 1959 р. захистив кандидатську дисертацію. У 1957—1962 роках працював старшим викладачем, доцентом Донецького політехнічного інституту, з 1962 р.— доцентом, потім професором кафедри філософії Київського університету. У 1974 р. йому присвоєно вчений ступінь доктора філософських наук. Здібності А. Т. Нелепа яскраво виявились на посту директора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ, де він працював з 1975 р. до останніх днів свого життя і зробив значний внесок у підготовку кадрів суспільствознавців для вузів нашої країни і країн соціалістичної співдружності.

А. Т. Нелеп — автор ряду публікацій з різних проблем марксистсько-ленінської філософії, методології і методики викладання суспільних наук. Його перу належить близько 100 друкованих праць. Широко відома його монографія «Теоретичні проблеми методики викладання марксистсько-ленінської філософії», що вийшла в 1973 р. і перевидавалася в НДР, НРБ.

На всіх ділянках роботи, які доручала йому партія, А. Т. Нелеп виявляв високе почуття відповідальності, творчу ініціативу. Талановитий учений, педагог, пропагандист ідей марксизму-ленінізму, він мав великий авторитет серед суспільствознавців. Заслуги А. Т. Нелепа перед Батьківщиною відзначені орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, багатьма медалями.

Світла пам'ять про А. Т. Нелепа, вірного сина Комуністичної партії, скромного, чуйного і уважного товариша назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

Наші автори

- БОЙКО**
Віктор Григорович — перший секретар Дніпропетровського обкому Компартії України
- БІЛОУСОВА**
Віра Вікторівна — кандидат філософських наук, доцент Дніпропетровського держуніверситету
- ГНАТЕНКО**
Петро Іванович — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий кафедрою філософії Дніпропетровського гірничого інституту ім. Артема
- ЗАУЧЕНКО**
Георгій Антонович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту
- КАМИШАН**
Модест Антонович — кандидат філософських наук, доцент Дніпропетровського держуніверситету
- КУЦЕНКО**
Володимир Ілліч — член-кореспондент АН УРСР, завідуючий відділом історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР
- МАЛИШКО**
Людмила Миколаївна — кандидат філософських наук, доцент, завідувача кафедрою філософії Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту
- ПОЛТОРАК**
Володимир Абрамович — кандидат філософських наук, доцент Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту
- ПРОНЯКІН**
Володимир Іванович — старший викладач Дніпропетровського медінституту
- СЕТОВ**
Олександр Олександрович — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий кафедрою філософії і наукового комунізму Дніпропетровського державного індустріального інституту
- СЬОМУШКІН**
Анатолій Васильович — кандидат філософських наук, доцент Дніпропетровського державного університету
- ХОЛОХ**
Віктор Іванович — кандидат філософських наук, старший викладач Київської вищої школи МВД СРСР ім. Ф. Е. Дзержинського
- ШАБАЛІНА**
Євгенія Миколаївна — кандидат філософських наук, професор кафедри філософії Дніпропетровського державного університету
- ШЛАЙФЕР**
Наум Юхимович — кандидат філософських наук, доцент Дніпропетровського металургійного інституту

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Заступник головного редактора Ю. Д. ПРИЛЮК

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ 1, вул. Героїв Революції, 4.

Телефони: 29 38 78, 29 48 55.

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Л. М. Шевченко

Здано до набору 01.05.84. Підп. до друку 27.06.84. БФ 27101. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 12,60. Тираж 1200 пр. Зам. 0-56.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ. № 4 ИЮЛЬ—АВГУСТ 1984. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Полиграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19